UNIVERSAL
LIBRARY

ॐ

महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी

लेखक

गंगाधर बाळकृष्ण सरदार, एम्. अे.

१९४१]

[मूल्य २ रुपये

प्रकाशक—
प्रा. गंगाधर बाळकृष्ण सरदार, अेम्. अे.
१२४३/२ शिवाजीनगर, पुणें ४.

मुख्य विक्रेते—
अभिनव शारदा विहार मंडळ
पीरभाई टेरेस नं. २, मुंबई ४

मुद्रक—
लक्ष्मण नारायण चापेकर.
आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१९८(१७) सदाशिव पेठ,
टिळक रस्ता, पुणें २.

दोन शब्द

"महाराष्ट्राचे अुपेक्षित मानकरी" हा माझा दुसरा ग्रंथ मी आज वाचकांच्या सेवेला नम्रभावाने सादर करीत आहें. यांतील पांचहि चरित्रें 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिके'त लेखरूपाने क्रमशः प्रसिद्ध झालीं आहेत. "अर्वाचीन गद्याची पूर्वपीठिका" हा माझा पहिला ग्रंथ १९३७ सालीं प्रसिद्ध झाला. मध्यंतरींच्या काळांत सभोवतालच्या निराशाजनक परिस्थितीमुळे माझ्यामध्ये अेक प्रकारची निष्क्रियता आली होती, आणि त्यामुळे माझ्या हातून यापुढे कांही लेखन होअील किंवा नाही याबद्दल मी सांशक बनलों होतों. परंतु श्री. के. नारायण काळे हे साहित्य-पत्रिकेचे संपादक झाल्यानंतर त्यांनी मला ही चरित्रमाला गुंफण्यास प्रवृत्त केलें; अितकेंच नव्हे तर आपुलकीने माझ्यामागे निकड लावून, व वेळोवेळीं कांही मार्मिक सूचना करून माझ्याकडून हें तडीस नेवविलें याबद्दल मी त्यांचा खरोखर अत्यंत ऋणी आहें. त्याचप्रमाणे साहित्य-परिषदेचे कार्याध्यक्ष प्रिं. वामनराव जोशी, व चिटणीस रा. सा. र. लु. जोशी यांच्या प्रेमळ प्रोत्साहनाचाहि मला या ठिकाणीं कृतज्ञतापूर्वक अुल्लेख करावासा वाटतो.

माझे मित्र श्री. शंकर गणेश दाते यांनी आपल्या 'मराठी ग्रंथ-सूची'साठी अनेक दुर्मिळ ग्रंथांचा जो परिश्रमपूर्वक संग्रह केला आहे, त्याचा त्यांनी अुदार अंतःकरणाने मला अुपयोग करूं दिला याबद्दल त्यांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

जोतीराव फुल्यांच्या कार्याचें विवेचन करतांना डॉ. वि. मा. गोवंडे यांनी आपल्या आजोबांच्या चरित्रासाठी जमा केलेल्या माहितीचा

मला पुष्कळच अुपयोग झाला, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें. हा ग्रंथ लिहितांना मला ज्यांच्या पुस्तकांचा व लेखांचा आधार घ्यावा लागला, त्यांचा मी त्या त्या ठिकाणीं निर्देश केला आहेच. त्या ज्ञात व अज्ञात लेखकांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतों.

याशिवाय पुणें मराठी ग्रंथालय, मुंबअी मराठी ग्रंथालय, भा. अि. सं. मंडळाचा ग्रंथसंग्रह, केसरी ग्रंथालय, आणि मुख्यतः फर्ग्युसन कॉलेजमधील मंडलीक लायब्ररी यांचा मला पुष्कळ फायदा झाला. वरील संस्थांच्या चालकांनी मला माझ्या सोयीप्रमाणे त्यांतील ग्रंथांचा अुपयोग करून दिला याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

तसेंच मलपृष्ठाच्या सजावटीबद्दल आर्यसंस्कृति मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. य. ग. वझे यांचेहि आभार मानणें अुचित आहे.

पुणें
२२।११।१९४१

गंगाधर बाळकृष्ण सरदार

मातृचरणीं

अनुक्रमणिका

१
भाऊ महाजन

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या पूर्वी महाराष्ट्रांत स्वाभिमानी व कर्तव्रगार लेखक झालेच नाहीत, अशा भ्रामक समजुतीने मालापूर्व वाङ्मयांतील कांही श्रेष्ठ साहित्यिकांचीहि आपण बरेच दिवस अुपेक्षा केली होती. प्रा. पोतदार–फाटकप्रभृतींच्या लेखनामुळे हा समज कसा निराधार होता, हें सप्रमाण सिद्ध झाल्यानंतरहि मराठी भाषेच्या अभ्यासकांनी व अध्यापकांनी ह्या अुपेक्षित वाङ्मयाकडे फारसें लक्ष दिल्याचें दिसून येत नाही. मात्र अलीकडे गोडबोले, हळबे, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, कीर्तने अित्यादिकांच्या दुर्मिळ ग्रंथांचें पुनर्मुद्रण होअून, सुदैवाने ह्या पूर्वसूरींच्या वाङ्मयाचा आपणांस थोडाबहुत परिचय घडूं लागला आहे. शिवाय समाजाच्या अनिष्ट चालीरीतींवर अत्यंत तळमळीने, पण तितक्याच बेगुमानपणें कोरडे ओढल्यामुळे 'स्वजनद्रोही' ठरलेल्या लोकहितवादी, फुले यांच्यासारख्या लेखकांकडे पाहण्याचा सुशिक्षितांचा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन दिवसानुदिवस निवळत चालला आहे; आणि साहित्यसमीक्षकाच्या विशुद्ध व पक्षातीत भूमिकेवरूनच त्यांच्या वाङ्मयाचें मूल्यमापन करण्याचा काळ अगदी नजीक आला असल्याचीं चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागलीं आहेत. अशा वेळीं मालापूर्ववाङ्मयाच्या अभ्यासाचीं जेवढीं साधनें अुपलब्ध होतील तेवढीं हवींच आहेत. ह्या दृष्टीने प्रस्तुत लेखांत अव्वल अिंग्रजींतील मराठी भाषेचे अेक निःसीम व निष्ठावंत

अुपासक, गोविंद विठ्ठल अूर्फ भाअू महाजन, यांचें जीवितकार्य थोडक्यांत निवेदन करण्याचें योजिलें आहे.

अेकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत स्वतंत्र बाण्याचे, निःस्पृह व विद्वान् संपादक म्हणून भाअू महाजन यांची महाराष्ट्रांत ख्याति होती. अव्याहत पंचवीस वर्षें खपून त्यांनी मराठी नियतकालिक-वाङ्मयाचा पाया घातला. मराठी वृत्तपत्रांनी व मासिकांनी गेल्या शतकांत महाराष्ट्राच्या धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय जीवनांत जी विलक्षण क्रांति घडवून आणली, तिचें थोडेंसें श्रेय तरी मराठी नियतकालिकाच्या ह्या आद्यप्रवर्तकाला दिलें पाहिजे. भाअू महाजन यांचें कर्तृत्व खरोखरीच असामान्य होतें. कालाचा प्रवाह अनुकूल आहे, लोकांचा सक्रिय पाठिंबा आहे, साधनांची विपुलता आहे, द्रव्यसाह्य सुबलक आहे, यशाची बहुतांशीं निश्चिति आहे, अशा अुत्साहवर्धक स्थितींत संकुचित स्वार्थावर पाणी सोडून समाज-सेवेची दीक्षा घेणारे लोक थोडेफार आढळतात; पण कालाचा प्रवाह सर्वस्वी प्रतिकूल आहे, लोकांमध्ये अज्ञान व अनास्था आहे, साधन-सामुग्रीचें दुर्भिक्ष आहे, दारिद्र्याची भीषण छाया सर्वत्र पसरली आहे, यशाची आशा तर नाहीच नाही पण क्षणोक्षणीं अपयशाची धास्ती वाटते आहे अशा निराशामय स्थितींत लोकहितावर दृष्टि ठेवून केवळ कर्तव्यबुद्धीने मोठमोठीं कामें अंगावर घेणारे व अनेक दुर्धर आपत्तींशीं धैर्याने तोंड देअून तीं तडीस नेणारे खंबीर कार्यकर्ते फारच विरळा. अशा लोकोत्तर कार्यकर्त्यांत भाअू महाजन यांची गणना होते. त्यांच्या वेळची महाराष्ट्राची परिस्थिति पाहिली म्हणजेच मराठी वाङ्मयांतील त्यांच्या बिनमोल कामगिरीची बरोबर कल्पना येते.

महाराष्ट्रांत कंपनी सरकाराचा अंमल नुकताच सुरू झाला होता.

न्याय, शान्तता, सुव्यवस्था, सुरक्षितता अित्यादि गोष्टींची लोकांच्या मनावर विलक्षण पकड बसली होती. पेशव्यांच्या राज्याबद्दल बहुजन-समाजांत आपुलकीची भावना शिल्लक राहिलेलीच नव्हती. त्यामुळे मूठभर ब्राह्मण व मराठा जहागिरदारांखेरीज स्वराज्य गेल्याची कोणालाहि क्षिति वाटली नाही. पाश्चात्यांची संस्कृति भौतिक बाबतींत आमच्यापेक्षा निःसंशय श्रेष्ठ होती. छापखाने, आगगाड्या, तारायंत्र वगैरे गोष्टी पाहून आमच्या पुढाऱ्यांना युरोपांतील यांत्रिक सुधार-णेच्या प्रगतीची काहीशी कल्पना आली; त्यांच्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला; व मंत्रमुग्ध झाल्याप्रमाणे त्यांनी साहेबाच्या पायांवर सपशेल लोटांगण घातलें. हरअेक गोष्टींत आपण अिंग्रजांपेक्षा मागा-सलेले आहोंत, अशी त्यांची खात्री झाली. धर्म, भाषा, पोशाक, चालीरीती वगैरे सर्व बाबतींत अिंग्रजांचें अनुकरण करणें हें प्रति-ष्ठितपणाचें लक्षण म्हणून मानलें जाअूं लागलें. अिंग्रजी भाषेंतील अपार ज्ञानसंपत्ति पाहून आमच्या सुशिक्षितांचे डोळे दिपून गेले, व त्यांना अिंग्रजांची प्रत्येक गोष्ट चांगली वाटूं लागली. परकीय सत्तेच्या दुष्परिणामांचा दूरदर्शीपणाने विचार करण्याअितका पोंच कोणाच्याहि अंगीं अुरला नव्हता. अिंग्रज व्यापाऱ्यांची द्रव्यशोषणाची मोहीम पद्धतशीर सुरू होती. कंपनी सरकारच्या अमदानींत सर्व सुखसोयी वाढत होत्या, पण प्रजा मात्र दिवसानुदिवस निःसत्त्व व निर्धन होत चालली होती. लक्षावधि कारागीर बेकार झाले होते. पण ह्या दारुण अनर्थाचें मूळ शोधून काढण्याची कोणालाहि अिच्छा झाली नाही. देशांत गाढ अज्ञान पसरलें होतें. लोकांना आपल्या वाढत्या रोगाची जाणीव होती; पण त्याचें योग्य निदान करून नेमकी अुपाययोजना करण्याची त्यांच्या ठिकाणीं पात्रता नव्हती. नवीन सुशिक्षित लोक

सरकारी नोकरीच्या मोहपाशांत गुंतलेले होते. वैयक्तिक स्वार्थसाधनापलीकडे त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेची मजल पोचत नव्हती. समाजाच्या हिताहिताची काळजी करण्याची त्यांना गरजच भासली नाही. अिंग्रजी भाषेचें चुटपुटतें ज्ञान संपादन करून मोठमोठ्या पगाराच्या सरकारी नोकऱ्या मिळविण्यांत ते धन्यता मानीत होते.

अशा वेळीं भाअू महाजन यांनी आपल्या चारदोन समानधर्मीयांच्या सहकार्यानें 'दर्पण-प्रभाकरा'दि वृत्तपत्रांच्या द्वारें अिंग्रजी राज्याचें सत्य स्वरूप अुघड करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला; पण पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या नव्यानवलाअीने भारलेल्या सुशिक्षित वर्गावर त्याचा म्हणण्याजोगा परिणाम झाला नाही. मायबाप सरकारची अिमानेंअितबारें चाकरी करण्याचें व्रत त्यांनी तसेंच अखंड चालू ठेविलें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी कनिष्ठ जातींतील लोकांना विश्वासांत घेअून, त्याच्यावर खिस्ती धर्माची व पाश्चात्य संस्कृतीची छाप टाकण्याचा अुद्योग आरंभिला होता. भाअू महाजन यांनी आपल्या वृत्तपत्रांतून ह्या खिस्ती आक्रमणाचा यथाशक्ति प्रतिकार केला; परंतु या बाबतींत देखील अुच्चवर्णीयाकडून पाहिजे तशी जोरकस अुठावणी झाली नाही. काही शास्त्रीपंडितांनी लहान लहान ग्रंथ छापून व वादविवाद करून, खिस्ती धर्मोपदेशकांशीं हटातटाचा सामना दिला. पण त्यांतहि त्यांची दृष्टि मुख्यतः धार्मिक, अुथळ व अेकांगी होती; खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या ग्रंथांत हिंदुधर्माची भरपूर नालस्ती व हिंदुदेवतांची विटंबना केलेली असे. त्यामुळे धर्मनिष्ठ पंडितांच्या भावना दुखावल्या गेल्या; खिस्ती धर्मोपदेशकांबद्दल त्यांच्या अंतःकरणांत चीड अुत्पन्न झाली; आणि त्यांनी खिस्ती धर्मप्रचाराला कसून विरोध केला. मात्र सामाजिक दृष्टीने त्या आक्रमणाची कोणींच चिकित्सा

केली नाही. खालच्या वर्गांतील लोक भराभर खिस्ताच्या कळपांत शिरत होते. हिंदुसमाजाचें संख्याबल रोजच्यारोज कणाकणाने घटत होतें. पण त्याचें आमच्या धर्ममार्तंडांना कांहीच शुभाशुभ नव्हतें. ज्या कोट्यवधि लोकांच्या पायावर हिंदु धर्माची व संस्कृतीची भव्य अिमारत अुभारलेली होती, त्या पायांतच खिस्ती धर्मोपदेशकांनी सुरुंग लावण्याचा खटाटोप सुरू केला होता. त्याचा सुसंघटित रितीने प्रतिकार करण्याचें कोणीं मनांत आणलें नाही. लोकहितवादींनी मात्र सभोंवतालच्या परिस्थितीची बारकाअीने पाहणी करून समाजसंघटनेच्या दृष्टीने फुटकळ स्वरूपांत कां होअीना, पण आमच्या गुणदोषांचें मार्मिक व मूलग्राही विवेचन केलें; पण रूढिग्रस्त पंडितांना तें रुचलें नाही. लोकहितवादींचीं हीं शतपत्रें भाअू महाजन यांच्या 'प्रभाकरां'त क्रमशः प्रसिद्ध झालीं होतीं.

परधर्मीयांच्या पोशाखाचें व चालीरीतींचें भ्रष्ट अनुकरण करण्याचा परिपाठ महाराष्ट्रांत रूढ होत होता. भाअू महाजन यांनी वेळोवेळीं या परधार्जिण्या वृत्तीचा तीव्र निषेध केला आहे. सुशिक्षित लोकांच्या स्वाभिमानशून्यतेचा त्यांना फार तिटकारा होता. अिंग्रजी शिकणाऱ्या तत्कालीन विद्यार्थ्यांना मराठी भाषा गांवढळ व रानटी आहे असें वाटे. साध्यासुध्या बोलण्यांतहि शक्य तितके अिंग्रजी शब्द वापरण्यांत ते भूषण मानीत. ह्या आत्मघातकी प्रवृत्तीवर 'प्रभाकर'पत्राने खरमरीत टीका केली होती. सारेजण राज्यकर्त्यांच्या भजनीं लागले असताहि भाअू महाजन यांनी महाराष्ट्राचा स्वाभिमान टिकवून धरण्याची पराकाष्ठा केली. त्याबरोबरच त्यांनी आपल्या दोषांकडे डोळेझाक केली नाही. त्यांच्या स्वभावांत अेककल्लीपणा व दुराग्रह बिलकूल नव्हता. भौतिक शास्त्रांच्या बाबतींत आपणांस

पाश्चात्यांचें ऋण घेतलें पाहिजे, अशी त्यांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली; आणि 'दिग्दर्शन' व 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हीं नियतकालिकें काढून, अिंग्रजी भाषेंतील शास्त्रीय ग्रंथांचीं भाषान्तरें करण्यास प्रारंभ केला. त्यांची विद्वत्ता व परिश्रमशीलता अचाट होती. त्याच्या नुसत्या भाषान्तरात्मक वाङ्मयाचा जरी पसारा पाहिला तरी आजहि आश्चर्यानें मन थक्क होअून जातें.

'निबंधमालेच्या पूर्वीचा काळ म्हणजे मराठी वाङ्मयाच्या अितिहासांतील तमोयुग होतें. तत्कालीन लेखकात स्वाभिमानाचा लवलेशहि नव्हता. स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा अित्यादिकांची त्याना बिलकूल चाड नव्हती. अिंग्रजाचे गोडवे गाण्यांतच त्यानी आपल्या बुद्धीचा अपव्यय केला; अितकेंच नव्हे तर, अुटल्यासुटल्या आपल्या दोषाचे पाढे वाचून राष्ट्राचा तेजोभंग केला. परंतु त्यानंतर विष्णुशास्त्र्यांसारखा लोकोत्तर पुरुष महाराष्ट्रांत जन्माला आला. त्यानेच देशाला स्वाभिमानाचा संदेश दिला व राष्ट्रात नवचैतन्य निर्माण केलें.' अशा अनिष्ट व खोट्या विचारप्रणालीचे पडसाद अद्यापहि कोटे कोठे अैकू येतात. मालापूर्ववाङ्मयाचें निःपक्षपातीपणाने परिशीलन केल्यास ह्या दुराग्रहाला काहीचाहि आधार मिळणार नाही. परकीय आक्रमणाच्या वावटळीने महाराष्ट्रातील स्वाभिमानाची ज्योत किंचित् मंदावली असली, तरी ती अजिबात केव्हाच मालवलेली नव्हती.[१]

१ "In 1818 the Peshwa was overthrown near Poona and stripped of his dominions. The shock was tremendous. But the fierce Maratha spirit was only curbed, not crushed."

—Rev. J. Murray Mitchell.
—*Recollections of My Early Missionary Life*. P.24.

अव्वल अिंग्रजींतील सरकारी छापाचें भाडोत्री वाङ्मय वगळल्यास रामकृष्ण विश्वनाथ, सखाराम दीक्षित मनोहर, बाळ भास्कर शिंत्रे, लक्ष्मण नृसिंह जोशी,' भवानी विश्वनाथ कानविंदे, नीळकंठ जनार्दन कीर्तने अित्यादि नवशिक्षित तरुणांनी त्या काळीं स्वयंस्फूर्तीने लिहिलेल्या लेखांत स्वदेशाभिमानाची भावना ओतप्रोत भरलेली होती. ह्या स्वाभिमानी सुशिक्षितांच्या परंपरेंत भाअू महाजन हे अग्रेसर होते. त्यांनी मुद्रणस्वातंत्र्याचा फायदा घेअून आपल्या 'प्रभाकर'पत्रांत गरीबगुरीब जनतेच्या गाऱ्हाण्यां वेशीवर टांगण्यास सुरवात केली, अिंग्रज अधिकाऱ्यांच्या अुन्मत्तपणावर निर्भीडपणें फटकारे ओढले, व अिंग्रजी अंमलाची दुसरी बाजू लोकांच्या निदर्शनास आणून दिली. त्यांच्या परिश्रमांचें चीज होण्यासारखी त्या वेळीं परिस्थिति नव्हती. बहुजनसमाज सुप्त होता. त्याला कार्यप्रवण करण्यासाठी भगीरथ प्रयत्नांची आवश्यकता होती. दिखाअू देशभक्तीचा व सुलभ प्रसिद्धीचा तो काळ नव्हता. यशापयशाची फिकीर न करतां, निरलसपणें काम करीत राहणाऱ्या जातिवंत कार्यकर्त्यांची तेव्हा देशाला गरज होती. भाअू महाजन यानी हें अचूक ओळखलें, व सरकारी नोकरीची हाव न धरता लोकशिक्षणाच्या कार्यात आपलें शक्तिसर्वस्व खर्च केलें. त्यांतच त्यांचा खरा मोठेपणा आहे.

भाअू महाजन यांच्या व्यक्तिगत जीवनाबद्दल फारच थोडी माहिती अुपलब्ध आहे. अव्वल अिंग्रजींतील बहुतेक सर्व साहित्यिकांच्या बाबतींत हीच रडकथा गाण्याचा नेहमी प्रसंग येतो. त्यांतल्या त्यांत सरकारी नोकरींत मोठमोठ्या हुद्द्यावर काम केलेल्या छत्रे, जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, देशमुख, कीर्तने अित्यादि लेखकांचीं लहानसहान चरित्रें तरी लिहिलीं गेलीं; परंतु सरकारी नियंत्रणापासून चार पावलें

दूर राहाणाऱ्या मराठी भाषेच्या या अनन्यभक्ताचा महाराष्ट्राला लवकरच विसर पडला. साठ वर्षांपूर्वी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरां-सारख्या वाङ्मयीन युगप्रवर्तकाला भाऊ महाजन यांचें नांवदेखील ठाऊक नव्हतें. मग अितरेजनांची गोष्ट विचारावयालाच नको. सुदैवाने त्यानंतरहि दहा वर्षें महाजन हयात होते. पण नागपुरास त्यांच्यापाशीं जाऊन मालापूर्ववाङ्मयाचा सांगोपांग वृत्तान्त संकलित करण्याची कोणाला बुद्धि झाली नाही. आमच्यांतील अैतिहासिक दृष्टीच्या अभावानें हें सबळ प्रत्यन्तरच होय.

भाऊ महाजन यांचा जन्म पेण येथे अि.स. १८१५ त झाला. त्यांचें मूळचें अुपनांव कुंटे. 'भाऊ महाजन' या नांवानेच त्यांना मुंबअींत सर्व जण ओळखीत असत. अर्वाचीन मराठी गद्याचे जनक सदाशिव काशीनाथ अूर्फ बापू छत्रे यांचे हे मेहुणे. ते आठ वर्षांचे असतांना बापूंनी त्यांना शिक्षणासाठी मुंबअीस आपल्या घरीं आणलें. अेल्फिन्स्टन विद्यालयांतील आर्लिबार व हार्कनेस् ह्या दोघां नामवंत प्राध्यापकांच्या हाताखाली त्यांनी आपलें शिक्षण पूर्ण केलें. बापू छत्रे हे मराठी भाषेचे रसिक व मर्मज्ञ लेखक होते. त्यांचे कथाग्रंथ शुद्ध, सुबोध व रसाळ भाषेचे नमुने म्हणून प्रसिद्ध आहेत. लहानपणा-पासून महाजन त्यांच्या सहवासांत वाढले. त्यामुळे साहजिकच त्यांना मराठीचा आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याची गोडी लागली. बाळशास्त्री जांभेकर हेहि विद्यार्थिदशेंत छत्र्यांचेच आश्रित होते. 'सतां सद्भिः संगः कथमपि हि पुण्येन भवति' या न्यायाला अनुसरून मराठी भाषेच्या पूर्वपुण्याअीमुळे जांभेकर व महाजन हे दोघेहि छत्र्यांसारख्या अधिकारी मनुष्याच्या घरीं अेकत्र आले असें म्हणावें लागतें.

भाऊ महाजन यांची बुद्धि कुशाग्र होती. अिंग्रजी, संस्कृत,

फारशी ह्या तीन्ही भाषा त्यांना चांगल्या अवगत होत्या. भौतिक शास्त्रांच्या व्यासंगावर त्यांचा विशेष भर होता. तत्कालीन वाङ्मयांत ज्या ज्या ठिकाणीं त्यांच्या नांवाचा अुल्लेख आला आहे, त्या त्या ठिकाणीं त्यांच्या गाढ विद्वत्तेची तारीफ केलेली आढळते. त्या काळीं हिंदुस्थानांत विद्यापीठांची स्थापना झालेली नव्हती. शिक्षणाची कालमर्यादा आजच्या मानाने पुष्कळ कमी होती. विशीच्या आंतच अेल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणिताचे अध्यापक म्हणून जांभेकरांची नेमणूक झाली. भाअू महाजन यांनीहि सतराव्या वर्षी आपला शिक्षणक्रम संपवून, जांभेकरांच्या सहकार्याने 'दर्पण' पत्र सुरू केलें. अेवढ्या अल्पवयांत त्यांनी संपादिलेल्या ज्ञानाची व्याप्ति व सखोलता पाहिली म्हणजे त्यांच्या विद्याभिरुचीपुढे आदराने मस्तक नम्र होतें.

विद्वत्तेची थोरवी निःसंशय मोठी आहे. पण त्यागाचा महिमा त्याहूनहि विलक्षण आहे. भाऊ महाजनांचें श्रेष्ठत्व विद्वत्तेपेक्षा त्याच्या त्यागवृत्तींत आहे. पहिल्यापासूनच त्यांनी आपल्या आयुष्याचें धोरण निश्चित केलें असावें, असें स्पष्ट दिसतें. त्यांच्या काळीं आजच्याप्रमाणे सुशिक्षितांना नोकरीसाठी वणवण करीत हिंडण्याची गरज नव्हती. त्यांच्या बरोबरीच्या बहुतेक तरुणांनी नोकरीचा पेशा पत्करला होता. त्यांची तशी तयारी असती तर मोन्यासारखी सरकारी नोकरी घरीं चालून आली असती. पण त्यांचा ध्येयवाद अितका दुबळा नव्हता. मानमरातब व पैसा ह्या दोहोंचाहि मोह त्यांनी सोडला व लोकसेवेचा खडतर मार्ग स्वीकारला. या अेकाच गोष्टींत त्यांच्या जीवनाचें सारसर्वस्व ग्रथित झालेलें आहे.

आरंभीं त्यांनी समाजस्थितीचा काळजीपूर्वक विचार केला. लोक हीन, दीन व दुर्बल झाले होते. त्यांना समर्थ व ज्ञानसंपन्न करण्या-

वाचून तरणोपाय नव्हता; तेव्हा ज्ञानप्रसाराचें प्रभावी साधन म्हणून त्यांनी सुरवातीलाच वृत्तपत्रव्यवसायांत मन घातलें. बाळशास्त्री जांभेकर व भाअू महाजन यांनी दोघांनी मिळून मुंबअीस अि. स. १८३२ त 'दर्पण' या नावाचें अिंग्रजी-मराठी पाक्षिक काढलें. त्याचप्रमाणे शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रसारासाठी त्यांनी अि. स. १८४० सालीं 'दिग्दर्शन' मासिक सुरू केलें. 'दर्पण' सुमारें आठ वर्षे चाललें. त्यानंतर भाअू महाजन यानी आपल्या स्वतःच्या संपादकत्वाखाली 'प्रभाकर' साप्ताहिक चालू केलें. हें पत्र महाराष्ट्रात चांगलेंच लोकप्रिय झालें. ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांचे प्रसिद्ध प्रतिस्पर्धी विष्णुबोवा ब्रह्मचारी हे मुंबअीस धर्मपर व्याख्यानें देत असत. त्याच्या विक्षिप्तपणावर भाअू महाजन यांचा फार कटाक्ष होता. 'प्रभाकर' पत्रात ते त्यांच्या व्याख्यानांची नेहमी रेवडी अुडवीत. त्यास तोडीस तोड म्हणून विष्णुबोवाच्या अनुयायानी 'वर्तमानदीपिका' पत्र काढलें व त्याची वार्षिक वर्गणी फक्त पांच रुपये ठेवली. 'दीपिके'चे संपादक भवानी विश्वनाथ कानविंदे होते. 'प्रभाकरा'ची वर्गणी बारा रुपये होती. तेव्हा 'दीपिके'शीं सामना देण्यासाठी भाअू महाजनांनी 'धूमकेतु' पत्र अस्तित्वांत आणलें, व त्याची वर्गणी अवघी चार रुपये ठेवली होती. 'धूमकेतु' व 'दीपिका' यांचा वाद पुढे बराच रंगला. वादविवादाच्या भरात दोन्ही पक्षांकडून केव्हा केव्हा मर्यादेचें अतिक्रमण होअी. पण त्या वेळीं ह्या पत्रांनी चिपळूणकराच्या निबंधमालेप्रमाणे मुंबअीकरांचें चित्त वेधून टाकलें होतें. याच सुमारास त्यांनी 'ज्ञानदर्शन' या नांवाचें मुख्यतः शास्त्रीय विषयांना वाहिलेलें त्रैमासिक चालविलें होतें. अशा रितीने वृत्तपत्रव्यवसायांत अुणींपुरीं दोन तपें घालवून त्यांनी आपल्या संपादनचातुर्याने मायभाषेचे पांग फेडले.

त्रैमासिक 'ज्ञानदर्शना'मुळे मराठी भाषेंतील कुशल भाषान्तरकार म्हणून भाऊ महाजन यांची सर्वत्र ख्याति झाली होती. मुंबअी अिलाख्याचे विद्याधिकारी मे. हॉवर्ड यांनी त्यांना कांही शालोपयोगी पुस्तकांचें व बेकनच्या 'नोव्हम् आर्गेनम्' या ग्रंथांचें भाषान्तर करण्याविषयी विचारणा केली होती.[1] भाअूंनी त्यांची योजना मान्य केली; पण "मराठी आमची मातृभाषा आहे. तिच्यांतील शुद्धाशुद्धतेची आम्हास चांगली माहिती आहे. त्या बाबतींत परकीयांकडून धडे घेण्याची आम्हाला गरज नाहीं. तेव्हा माझे भाषान्तरित ग्रंथ सरकारी विद्याखात्याचे मराठी ट्रान्सलेटर मेजर क्याडी यांच्याकडे तपासणीस जाता कामा नयेत." असा त्यांचा आग्रह होता. मि. हॉवर्ड यांनी तो मान्य केला नाही. भाअू महाजन यांचा स्वभाव करारी होता. शेदोनशे रुपड्यांच्या लोभाने त्यांनी आपल्या बाणेदार वृत्तीला डाग लागूं दिला नाही. मात्र यामुळे मराठी भाषा कांही भाषान्तरात्मक ग्रंथांना मुकली.

भाअू महाजन यांनी स्वतंत्र ग्रंथ लिहिलेले नाहीत. त्यांचें सर्व लिखाण नियतकालिकांमधूनच प्रसिद्ध झालेलें आहे. फक्त अि. स. १८४३ त विनायकशास्त्री दिवेकर व महाजन यांनी जांभेकरांच्या साह्याने 'शब्दसिद्धिनिबंध' या नावाचें अेक छोटेखानी पुस्तक प्रसिद्ध केलें. अि.स. १८६० नंतरची त्यांची कोणतीहि वाङ्मयीन कृति अुपलब्ध नाही. अेन अुमेदींत मराठी भाषेच्या अुद्धारासाठी जिवापाड परिश्रम करणारे हे गृहस्थ आयुष्याच्या अुत्तरार्धांत पंचवीस तीस वर्षे अजिबात स्वस्थ कसे बसले याचें नवल वाटतें. कदाचित् आपला कार्यभाग संपला, आता नवीन नवीन होतकरू व

१ विविधज्ञानविस्तार— १८९० (पु.२२ अं.१-२).

अुत्साही तरुणांच्या हातांत मराठी साहित्याचीं सूत्रें गेलीं पाहिजेत, अशा भावनेने ते कार्यनिवृत्त झाले असावेत. तीस वर्षांनंतर सरकारी नोकरींतहि पेन्शन मिळतें; मग त्यापेक्षाहि कष्टमय अशी लोकांची चाकरी करून पंचवीस-तीस वर्षांनंतर भाअू महाजन यांनी पेन्शन न घेतां नुसती विश्रांति घेतली असली तर त्यांत कांहीच गैर नाही. त्यांचे अेकुलते अेक चिरंजीव बळवंतराव सरकारी नोकर होते. त्यांच्याबरोबर पुढे ते नागपुरास जाअून राहिले. शेवटपर्यंत तेथेच त्यांचें वास्तव्य होतें. अि.स.१८९० मध्ये ते दिवंगत झाले.

मालापूर्ववाङ्मयांतील बहुतेक ग्रंथ आता दुर्मिळ झाले आहेत. मुंबअी, पुणें, ठाणें, बडोदें अित्यादि शहरांतील मराठी ग्रंथसंग्रहालयांतून कांही कांही ग्रंथांची अेखाददुसरी प्रत दृष्टीस पडते. सर्व ग्रंथ अेका ठिकाणीं अेकत्र पाहावयास मिळणें प्रायः अशक्यच. ग्रंथगत वाङ्मयाची ही अवस्था ! मग नियतकालिक वाङ्मयाची स्थिति काय वर्णावी ! वृत्तपत्रांचीं व मासिकांचीं कालानुक्रमाने बांधलेलीं पुस्तकें मुळीच सांपडत नाहीत. कांही मासिकांचे व वर्तमानपत्रांचे सुटे अंक व अेखाददुसऱ्या वर्षाचें बांधीव पुस्तक क्वचित् कोठे आढळतें. त्यामुळे भाअू महाजनांच्या समग्र लिखाणाची तपशीलवार माहिती देअून त्याबद्दल निर्णायक मतें मांडणें फार कठीण झालें आहे. तरी देखील जीं थोडींबहुत साधनें हातीं आलीं आहेत, तेवढ्यावरून त्यांच्या साहित्यविषयक कामगिरीचें सामान्य स्वरूप स्थूल मानाने कळण्यासारखें आहे.

भाअू महाजन यांनी स्वतः अेकट्यांनी व अितरांच्या सहकार्याने पुढील नियतकालिकें काढलेलीं होतीं– (१) दर्पण– पाक्षिक अि.स. १८३२, (२) दिग्दर्शन– मासिक अि.स. १८४०, (३) प्रभाकर-

साप्ताहिक अि. स. १८४१, (४) धूमकेतु– साप्ताहिक अि. स. १८५३, (५) ज्ञानदर्शन– त्रैमासिक अि. स. १८५४.

'दर्पण' हें मराठी भाषेंतील पहिलें वृत्तपत्र होय. मागे विविध-वृत्तांत (अि.स. १९३३) रा. मोरेश्वर दाजी पाणसरे यांनी त्यांतील निवडक अुताऱ्यांसह त्यासंबंधी अेक लेखमाला गुंफली होती. तीमध्ये या पाक्षिकाविषयीं त्यांनी संक्षिप्त पण साधार माहिती दिलेली आहे. हें पत्र त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणें अिंग्रजी-मराठी होतें. त्याचा पहिला अंक ता. ६ जानेवारी १८३२ रोजीं निघाला. त्रैमासिक वर्गणी ६ रु. होती. प्रत्येक पृष्ठाचे दोन भाग पाडून, अर्ध्या बाजूस मूळ अिंग्रजी मजकूर व समोर मराठी भाषान्तर छापीत असत. प्रजेचें मनोगत राज्यकर्त्यांना सहजगत्या समजावें म्हणून मूळ मजकूर अिंग्रजींत लिहिण्याचा परिपाठ असावा. या पत्रातील अिंग्रजी भाग बाळशास्त्री जांभेकर लिहीत व त्याचें मराठी भाषान्तर भाअू महाजन याच्या हातचें असे. जांभेकरांचें अिंग्रजी भाषेवर असामान्य प्रभुत्व होतें. त्याबद्दल खुद्द गव्हर्नरसाहेबांनी त्यांचा गौरव केला होता. पहिल्या अंकातील 'प्रस्तावा'त त्यांनी आपली योजना विशद केली आहे. त्याच अंकात वर्तमानपत्राच्या अुपयुक्ततेवर अेक दुसरा लेख आलेला आहे. त्यावरून त्याचा अुद्देश स्पष्ट होतो. "स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेंतील विद्येचा अभ्यास अधिक व्हावा; आणि या देशाची समृद्धि व अेथील लोकांचें कल्याण याविषयीं स्वतंत्रतेनें व अुघड रीतीने विचार करावयास स्थल व्हावें या अिच्छेनें[1]" जांभेकर व महाजन यांनी मुंबअींतील धनिकांच्या साह्याने 'दर्पण'पत्र काढलें. ह्या वेळीं त्यांच्या डोळ्यांपुढे अिंग्रजी व बंगाली नियतकालिकें

१ प्रस्ताव— दर्पण ६।१।१८३२.

असावींत असें दिसतें. पहिल्या बंगाली वृत्तपत्राचें नांव समाचार-दर्पणच होतें, व मराठी 'दर्पणा'च्या प्रस्तावनेंत "दर्पणांत जाहीर खबरा आणि विलायतचे व बंगालचे पत्रांचे कांहीं कांहीं अंश (extracts) लिहिले जातील" असा मजकूर आढळतो. शिवाय बंगाली लोकांना अिंग्रजांचा सहवास जास्त लाभला. त्यामुळे आपल्या-पेक्षा ते बरेच पुढारले आहेत, त्यांच्याप्रमाणेच आपण आपली प्रगति करून घेतली पाहिजे, असे विचार पहिल्या अंकांत दृष्टीस पडतात.

"या विस्तृत देशांत अिंग्रजांचें राज्य झाल्यापासून लोकाची नीति आणि ज्ञान वाढायाविषयीं प्रयत्न होत गेले, आणि या सुज्ञ राजांचे लोकोपकारक उद्योग अितक्या थोड्या काळात असे सफल होतील, असें वाटत नव्हतें. बंगाल प्रात अिंग्रेजांचे हातीं येअून साठसत्तर वर्षे झालीं. परंतु अितक्यातच त्या देशाचे स्थितींत जें अंतर पडलें, तें पाहिलें असता विस्मय होतो. जो देश सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी बलात्कार, जुलूम आणि कुनीति यांचें केवळ घर होता, तो आता निर्भयपण आणि स्वतंत्रता भोगतो आणि तेथील लोकांस युरोपखंडांतील विद्या आणि कलांचें विशेष ज्ञान होत आहे, हें पाहून चांगला राजा आज्ञेंत वागणाऱ्या प्रजांचें कल्याण करायास अिच्छितो, तर त्यांचे हातून काय काय घडेल यास योग्य दृष्टान्त सांपडतो. हा हिंदुस्थानचा प्रदेश अिंग्रेजी अंमलाखालीं येअून जरी थोडकींच वर्षे झालीं आहेत, तरी जो अज्ञानांधकार फार दिवसपर्यंत या देशास व्यापून होता तो जाण्यास प्रारंभ झाला आहे; आणि बंगाल देशाचे लोक सांप्रत आमचेपेक्षां ज्या गुणामध्यें विशेष आहेत त्यांमध्यें आम्ही त्यांचेसारिखे होअूं असा दिवस लवकरच येअील अशी आम्ही आशा करीत आहों. विद्येपासून आणि सरळ बुद्धीपासून जीं फळें

होतात त्यांचें यथार्थ ज्ञान युरोपियन लोकांशीं बहुत दिवस सलगीचें संघटन पडल्यामुळें बंगालचे लोकांस झालें आहे. या गोष्टी त्यांचे मनांत पक्केपणीं ठसून त्यांनी स्वदेशीय लोकांचे विद्याभ्यासाकरितां प्रयत्न केले. आणि ते त्यांचे यत्न सफल झाले. तेथें विद्या वाढण्यास आणि सरळ बुद्धि होण्यास कारणें मुख्यत्वेंकरून दोन. अेक सर्व विद्यालय म्हणजे सर्व विद्यांची शाळा आणि दुसरें तेथें जीं बहुत तद्देशीय वर्तमानपत्रें छापून प्रसिद्ध होतात तीं. बरें असेच अुपाय येथें केले तर अशीं फळें न होतील कीं काय ?"

"मनोरंजन करणें, चालते काळाचीं वर्तमानें कळविणें, आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणें, या गोष्टींची दर्पण छापणारास मोठी अुत्कंठा आहे; म्हणोन या गोष्टी साध्य होण्यासाठीं जितका प्रयत्न करवेल तितका ते करितील." प्रस्तावांतील ह्या विधानावरून संपादकानी वृत्तपत्रांची मुख्यतः मनोरंजन, वृत्तनिवेदन, आणि ज्ञान-संवर्धन अशीं तीन अंगें कल्पिलेलीं दिसतात. ह्या पत्रांत ठिक-ठिकाणच्या बातम्या, वाचकानी निरनिराळ्या विषयावर लिहिलेलीं पत्रें, व जरठ-कुमारी-विवाह, मिशनऱ्याचे अुपद्व्याप, स्त्रीशिक्षण, हिंदु नाटकशाळा, वाफयंत्र अित्यादि छोटेखानी लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत.

संपादकीय लेखांची भाषा रोजच्या बोलण्यांतील भाषेप्रमाणें साधी व सुटसुटीत आहे. शुद्ध देशी शब्दांचा वापर जास्त आहे. नवीन बनविलेले शब्द साहजिकच संस्कृत आहेत. त्यातील फारच थोडे शब्द अन्वर्थक वाटतात. वाक्यें लहान लहान व तोकडीं आहेत. संपादकीय मजकूर मुळांत अिंग्रजींत लिहिला जात असावा. कारण

---

१ दर्पण ता. ६।१।१८३२.

मराठी लेखांत मधून मधून अिंग्रजी घाटणीची वाक्यरचना दिसून येते. अुदा०—

"अशा अुद्योगास या देशचे लोकांची सहायता योग्य असें जाणून आशा धरिली आहे कीं, खचित त्यांपासून हें वर्तमानपत्र घेणें आणि त्याचे पूर्णतेकरतां विषय लिहून पाठविणें यां दोनीही रीतींनीं मदतगारी होअील; तसाच भरंवसा वाटतो कीं, अिंग्रेज लोकांची सर्व मनुष्यमात्रीं दया आहेच; म्हणोन तेही यास आश्रय देतील."

"यद्यपि या लेखांचीं फळें संसारांतील सामान्य व्यवहारांत अुपयोगी नव्हत. आणि लाभ नसताही केवळ सुरूपतेस येण्याचे साधनाचा विचार करणारे जे विद्वान् त्यांस मात्र संतोषकारक होत. म्हणोन अशा फळांपासूनच या लेखांचा थोरपणा वर्णावा असें नाहीं. तथापि लोकांस लाभ देणाऱ्या गोष्टीही यापासून घडतात."

त्या काळीं 'दर्पण' पत्राला बरीच प्रसिद्धि मिळाली होती. इ.स. १८४० च्या सुमारास तें बंद पडलें.

बाळशास्त्री जांभेकर व भाअू महाजन यानी अि.स. १८४० मध्ये 'दिग्दर्शन' या नांवाचें मासिक सुरू केलें.[१] त्याची वार्षिक

१ An extract from the Bombay Times of 1839.

"We perceive by an advertisement in our contemporary the Durpan that it is intended to publish in Bombay a Monthly Magazine in the Marathi language .... This, we believe, is the first attempt of the kind made in our city ..... The following is the advertisement

To be published under the patronage of the community.

वर्गणी पांच रुपये होती. त्यामध्ये मुख्यत्वेंकरून शास्त्रीय व नीति-विषयक लेख प्रसिद्ध होत असत. हें मासिक निदान तीन वर्षें तरी चालू होतें. कारण अि.स.१८४३ सालीं 'Oriental Christian Spectator' ह्या ख्रिस्त्यांच्या अिंग्रजी मासिकांत त्यावर प्रतिकूल अभिप्राय आलेला आहे; व त्या वेळीं मराठींत 'दिग्दर्शन' व 'ज्ञानोदय' हीं दोन मासिकें निघत होतीं, असें म्हटलें आहे. 'दिग्दर्शना'च्या तिसऱ्या पुस्तकांत विद्यापर्वत (रूपक), ग्रेट ब्रिटन देशाची राज्यरीति, ज्योतिषशास्त्र, परमेश्वराची सर्वज्ञता, भूगोलशास्त्र, रुप्याच्या खाणी, आग्रा शहराचें वर्णन, शास्त्रांतील संज्ञा, कागदाच्या कृतीविषयीं, अित्यादि लेख आढळतात. त्यांतील बहुतेक लेख भाषान्तरात्मक आहेत. या मासिकाच्या लेखनकार्यांत भाऊ महाजन यांचा प्रत्यक्ष भाग किती होता हें कळण्यास कांहीं मार्ग नाही. 'दिग्दर्शना'चा वाचकवर्ग अिंग्रजी शाळांतील विद्यार्थ्यांपुरताच मर्यादित असावा. सर्वसामान्य साक्षर लोकांत त्याचा फारसा प्रसार झाला असेल असें वाटत नाही.

बाळशास्त्री जांभेकर यांना सरकारी नोकरी व वाङ्मयोपासना असें दुहेरी अवधान सांभाळावें लागे. त्यांच्या कामाचा व्याप दिवसानु-

---

Dig-Durshun, or a monthly Magazine in Marathi—to contain a summary of intelligence, short essays and articles, original and select, on subjects connected with Geography, History, Natural Philosophy, Chemistry, and General science, with occasional illustrations in lithography ...."

—*The Times of India*, 11 January 1939.

दिवस वाढत चालला होता. तेव्हा भाऊ महाजन यांनी स्वतःच्या हिंमतीवर इ.स.१८४१ मध्ये 'प्रभाकर' पत्र काढलें. तें दर रविवारीं निघत असे. त्याची वार्षिक वर्गणी बारा रुपये होती. प्रभाकराचें धोरण पहिल्यापासून अगदी निराळें होतें. त्यांत सरकारची व अधिकाऱ्यांची फाजील स्तुति कोठेंहि दिसत नाही. लोकांच्या अडचणी व गाऱ्हाणीं सरकारच्या कानांवर घालून त्यांच्या न्याय्य मागण्यांचा पाठपुरावा करणें हें वृत्तपत्रांचें मुख्य कर्तव्य होय. याच भावनेने भाऊ महाजन आपलें पत्र चालवीत असत. त्यामुळे तें लवकरच लोकप्रिय झालें. महाराष्ट्रांतील दूरदूरच्या प्रदेशांत त्याचे वर्गणीदार होते; व ते प्रत्येक अंकाची मोठ्या उत्सुकतेने वाट पाहत असत. प्रसिद्ध ख्रिस्ती लेखक बाबा पदमनजी यांनी आपल्या 'अरुणोदय' नामक आत्मचरित्रांत या गोष्टीचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात, "'प्रभाकर' पत्र वाचण्याची मला फार आवड होती. बेळगांवांत आमच्या शेजारीं विनायकपंत रानडे या नांवाचे अेक ब्राह्मण सर्वेयर राहत असत. ते हें पत्र घेत. त्यांस त्या दिवसांत रविवारचा प्रभाकर शुक्रवारीं टपालांतून मिळे व त्यास ट. ह. अेक आणा पडे! तो हातीं आला म्हणजे त्यांनीं आमच्या घरीं येऊन ओट्यावर बसून मला मध्यें उभे करून मजकडून तो समग्र वाचवावा. हें पत्र अेकण्यास बरीच मंडळी जमत असे. याप्रमाणे कित्येक वर्षें चाललें होतें."[1]

वेगवेगळ्या पेशांच्या, मतांच्या व स्वभावांच्या लोकांना 'प्रभाकर' वाचण्याची अिच्छा व्हावी, म्हणून भाऊ महाजन यांनी त्यांत विविध गोष्टींचा समावेश केला होता. निरनिराळ्या अिंग्रजी वृत्तपत्रांतील

१ अरुणोदय (आ.२ री) पृ.८७.

महत्त्वाच्या बातम्यांचा ते गोषवारा देत असत. 'प्रभाकरां'तील वाचकांच्या पत्रव्यवहाराचें सदर फार उपयुक्त व मोठें होतें. अनेक तऱ्हेचीं पत्रें त्यांत आढळतात. कांही पत्रांत समाजांतील अनिष्ट चालींवर व वेडगळ समजुतींवर प्रहार केले आहेत. कांही पत्रें लोकांच्या स्थानिक गैरसोयी चव्हाट्यावर मांडण्यासाठी लिहिलेलीं आहेत. त्या काळच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या पण विवाद्य अशा नानाविध विषयांची चर्चा प्रभाकरांत पत्ररूपाने होत असे. बहुतेक पत्रें टोपणनांवांनी लिहिलेलीं आहेत. 'स्वदेशाभिमानी', 'धर्माभिमानी', 'स्पष्टवक्ता', 'निःस्पृही' इत्यादि टोपणनांवें तत्कालीन लेखकांच्या मनोवृत्ति दर्शवितात. पत्रांवर विषयबोधक मथळे देण्याची पद्धति त्या वेळीं रूढ झालेली नव्हती. तत्कालीन विचारप्रवाहांचें स्वरूप लक्षांत येण्यास या पत्रांचा बराच अुपयोग होण्यासारखा आहे. कांही पत्रांना अनुलक्षून केव्हा केव्हा संपादक आपला अभिप्राय व्यक्त करीत असत. संपादकीय लिखाणांत सातारा प्रकरण, ग्रेट ब्रिटन देशाची राजनीति, फ्रेंचांचे बंडाचा वृत्तान्त अित्यादि विषयांवर सविस्तर व विचारप्रवर्तक लेखमाला प्रसिद्ध झाल्या आहेत. क्वचित् अेखाद-दुसऱ्या पुस्तकावर अभिप्राय दिलेला आढळतो. सारांश, लोक-हिताच्या दृष्टीने अुपयुक्त अशा प्रत्येक बाबीचा यथोचित परामर्श घेण्याची प्रवृत्ति 'प्रभाकर'कर्त्यांच्या ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येते.

'प्रभाकर'कर्त्यांचें वैशिष्ट्य त्यांच्या निर्भय व सडेतोड वृत्तींत आहे. न्याय्य गोष्टींचा पुरस्कार करण्यास ते केव्हाहि मागेपुढे पाहत नसत. पहिल्या वर्षी प्रभाकरांत सातारच्या राज्यप्रकरणासंबंधी निर्भीड लेखमाला येत होती; पण त्या बाबतींत सरकारकडून कांही इशारत मिळाल्यामुळे ती मध्येच अर्धवट सोडावी लागली. अिंग्रजी राज-

वटीच्या बऱ्यावाअीट दोन्ही अंगांची ते आपल्या पत्रांत अुद्बोधक चर्चा करीत असत; व लोकांनाहि आपलें मत प्रदर्शित करण्यास पूर्ण वाव देत असत. पहिल्या वर्षीच्या अेका अंकांत 'अेक कोंकणस्थ' या नांवाने विस्तृत पत्र प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत लेखकाने अिंग्रजी राज्यापासून हिंदुस्थानचें किती नुकसान होत आहे, व त्याला आपलाच मूर्खपणा कसा कारणीभूत झाला आहे तें स्पष्ट केलें आहे.

"...विनंती विशेष अिंग्रेज लोक याहीं हिंदुस्थान घेतल्यापासून त्यांचे ग्रंथकार व वर्तमानपत्रवाले त्यांची नेहमी तारीफ करित असतात किं आपल्याकडे हिंदुस्थान आल्यापासून तो देश दिवसंदिवस सुधारत चालला आहे. लोक मोट सुखी होताहेत आणि त्यांचे हातीं हें राज्यें दिल्यावरून अीश्वराने हा हिंदु लोकांवर मोटा अुपकार केला अशी नाना तऱ्हेची बडबड ते करित असतात. त्यास असी बडबड करण्यास त्यांस काय आधार आहे तो मला समजत नाही. परंतु मला अेक वाटतें की हिंदु लोक अज्ञान आहेत तेणेकरून त्यांस आपली स्थिति कोणत्या प्रकारची आहे आणि अुत्तरोत्तर कसी होत जाअील याजविषअी कांहींच समजत नाहीं व दुसरें त्यास अिंग्रेजी भाषेचें ज्ञान नसतें त्यामुळें ते अिंग्रेज लोक ग्रंथातून काय लिहितात हेंही समजत नाहीं. असी संधी सापडल्यामुळें ते अिंग्रेज युरोपांतील दुसरीं मोटमोटी राज्यें आहेत त्यांस भुलथाप देण्याकरितां अशा लबाड्या करितात. त्यास त्यांचा अशा लबाड्या चालुं नये आणि या लोकांस अिंग्रेज लोकांची दगलबाजी समजावी आणि आपले हिंदु लोकांचे या बाबे डोळे अुघडावे अशा हेतुने तुमचासारखे जे विद्वान पुरुष आहेत त्याहीं आपले लेखणीस विसांवां न होतां हमेशा या गोरे लोकांचा काळेपणा यत्किंचित् अुघडकिस

आणावा असा तुमचा धर्म होय असें आसतां आज चार पांच महिने होत आले तुमचे पत्र चाललें आहे परंतु हा विषय अद्यापि तुम्ही काढला नाहीं. त्यास असें करण्याने तुमचे नांवास धक्का आहे, त्यांस अज्ञानतिमिरांतून काढून ज्ञानप्रकाश दाखवावा हा तुमचे प्रभाकराचा हेतु असावा असें मला वाटतें. परंतु ही अटकळ मी तुमचे पत्राचे नावावरून केली आहे. ही खरी किंवा खोटी याचा मला संशय आहे; कांकी आलिकडे अेकदोन पत्रे दुसरीं निघतात त्यांचा नावे पहिलीं तर ज्ञानसिंधु ज्ञानचंद्रोदय असीं आहेत परंतु त्यांचे बुद्धिचा प्रकार पाहूं गेलों असतां ती पत्रें * * * * अशा नामाभिधानास योग्य आहेत, तुमचें पत्र तशा प्रकारचें न व्हावो अशी माझी आशा आहे. तसें झालें असतां तुमचे पत्राचें नांव प्रभाकराचे बद्दल निशाकर असें आह्मीं ठेवूं. परंतु असा प्रसंग येणारच नाहीं तुम्ही फार सुज्ञ आहां आशी आमची खात्री आहे. आतां अिंग्रेज लोक यांहीं हिंदुस्थानावर काय अुपकार केले हें पाहूं गेलों असतां मला अेकही आढळत नाहीं. ते आत्मस्वार्थि लोक परमुलखांतून आलेले मुळचे केवळ बुभुक्षित आणि दरिद्री असे जे लोक ते हिंदुस्थानांत पहिल्यानें आले तेव्हां तेथील संपदा व वैभव पाहून सहजचकित जाहालेच असतील. तेव्हां प्रथमतः त्यांचे मनांत ती संपदा आपले मुलुकांत न्यावी याशिवाय दुसरी कल्पनाच आलि नसेल तेव्हां ती कोणत्या प्रकाराने न्यावी याचा विचार करूं लागलें असतील. पुढे हिंदु लोकांचा मुर्खपणा अुत्तरोत्तर दृष्टिस पडत चालला तेव्हां त्यांस ती गोष्ट सुलभ वाटों लागली, तो मुर्खपणा कसा म्हणाल तर येणेप्रमाणे– अिंग्रेज लोक जेव्हां पहिल्याने हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांचा हेतु फक्त व्यापार करण्याचा होता. तेव्हां त्या वेळे

जे राजे या मुलुखांत होते त्यांही त्यांस फक्त व्यापार करण्याची मात्र मोकळीक द्यावयाची होती. परंतु तसें न करिता त्यांस फौज ठेवण्यांची व दारूगोळा व शस्त्रें बाळगण्याची सुट दिल्ही तेणेकरून ते या लोकांचा सहज पराभव करित. ते युद्ध कौशल्यांत मुळचेच फार निपुण होते. बरें पुढें जेव्हां या लोकांहीं पाहिल कीं अिंग्रेज लोक हे आपल्यास अजिंक्य आहेत तेव्हां तरीं विचार करायांचा होता कीं हे लोक आले कोठून यांचा मुलुक आहे कोठे हे आपल्यास कोणत्या बळावर जिंकतांत. परंतु हा विचार अेकीकडेस करून आपआपल्यांत कलह जाला असतां त्यांची मदत्त मागीत आणि त्यांस मुलुक देत असे करून करून त्यांस प्रबळ केलें आणि आपण हिनबळ जाले. हें सगळें अज्ञानाचें फळ. जर हे त्या वेळेस विचार करते कीं हे लोक २००० कोशावरून आलेले परदेशी. आपण या मुलुकांत रहाणारे त्यास त्यांचे अुगीच अन्नपाणीच बंद केलें असतें तर बिचारे आल्या वाटेने परत जाते. याच लोकांची पलटणे तयार करून त्यांही यांसी लढावे परंतु हे हिंदु लोक असें गावदी कीं त्यांचे सारखीं तोफखाना त्यांचे युद्धकौशल्य हें आपण घ्यावें आणि आपणही त्यांचे सारीखें युद्धनिपुण व्हावें आसें त्यांचें मनांतहि आले नाहीं. त्यांही युद्धप्रसंग आला म्हणजे वेडे बागडे लोक जमा करावे आणि हरि विठल म्हणून त्यांचे कवायत शिकलेले लोकांवर हल्ला करावा. अशा त्याहीं आपल्या रानवट चाली आज दिवस पावेतों सोडल्या नाहींत आणि तेणे करून शेवटीं या थाऱ्यास आले. पुण्यांत अखेरचा पेशवा बाजीराव हा तर अितका मूर्ख होता कीं याणे आळशी निरोपयोगी आसल्या लक्षावधी ब्राह्मणास रोज साखरभात आणि बुंदी याचीं जेवणें द्यावीं आणि फौजेस रुकसत दिल्ही. आतां असल्यां मुर्खत्वास काय म्हणावें

पहा बरें जेव्हां अिंग्रेज लोकांहीं पुणें घेतलें तेव्हां ज्या ब्राम्हणांही त्यांचें अन्न खाले ते अुपयोगी पडलें कीं काय ? नाही. तेव्हा पहा बरें जर त्यांचे वाटचें त्या अन्नाचे पैक्याने पलटणी ठेविल्या असत्या तर किति अुपयोगी पडल्या असत्या. असो हा विषय फार मोठा आहे आणि यावर कितीही लिहिलें तरीं संपणार नाहीं आणि तुमचें पत्र तर अुद्यां निघणार वेळ राहिला नाहीं म्हणून हें पत्र येथेंच पुर्ण करतों पुढें जशी जशी फुरसुत मिळेल त्या त्या प्रमाणें आपल्यास या बाबे लिहित जाअीन." —प्रभाकर १३ मार्च १८४२.

लोक निःसत्त्व व दुर्बल झाले होते. त्यांची प्रतिकारक्षमता अजिबात लोपली होती. भाअू महाजन यांनी त्यांना आपल्या कायदेशीर हक्कांची जाणीव करून देअून अन्यायांची दाद लावून घेण्यास प्रोत्साहन दिलें. अिंग्रज अधिकाऱ्यांच्या दोषांवर वेळोवेळीं सडेतोड टीका करून त्यांनी गोऱ्या लोकाविषयींचा आमच्यांतला न्यूनगंड नाहीसा केला. आपलीं गाऱ्हाणीं वृत्तपत्रांत जाहीर करून सरकारच्या नजरेस आणून देण्याची त्यांनी लोकांना शिकवण दिली. प्रभाकरपत्रांत अशा न्याय्य तक्रारींना ते नेहमी प्रसिद्धि देत; व त्यावर टीकाहि करीत असत :—

"पुण्याहून आम्हास अेक पत्र आलें त्याजवरून आमचे समजण्यांत असें आलें आहे कीं एनसायन् पेली, व दुसरा कोणी अेक साहेब हे दोघे कितिअेक रामोसी व माहार बरोबर घेअून काळेवाडी म्हणून अेक लाहानसें गांव पुणें प्रांतात आहे त्यापुढे शिकार करण्याकरितां गेले होते. तेथे नवेंबर महिन्याचे २० वे तारिखेस एनसायन पेली याणे तेथे शिकार निघाली त्यावर गोळी घातली. ती चुकून त्याचा बरोबरचा अेके रामोशास लागली, तेणेंकरून तो रामोसी फार

जखमी झाला आहे. हा रामोशी सांप्रत पुण्याचा इस्पितालांत आहे, व तो जगण्याची आशा नाहीं असें म्हणतात. या रामोशाची सरकारांत जबानी घेतली आहे, त्यांत त्याणे असें लिहून दिले आहे कीं या साहेबाने आपणास द्वेषाने गोळी घातली असें नाहीं. परंतु त्याणे शिकारीवर गोळी घातली ती माझे दुरदैवाने मला चुकून लागली. या अेनसायन पेली साहेबाबरोबर जो दुसरा साहेब शिकारीस गेला होता त्याचा हातून वडगावास काही दिवसावर अेके गरीब ब्राह्मणास शिकारीचे समयीं असेंच प्रकारें चुकून गोळी लागून तो ब्राह्मण मेला. या साहेबाचा हातून वडगांवास अेवढा अनर्थ झाला असतां त्याणे अजून शिकारीचा छंद टाकला नाही, व कांही मनांत दर्द न बाळगतां अेनसायन पेलीबरोबर पुनः लवकरच शिकारीस गेला ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. यांत "मांजराचा झाला खेळ आणि अुंदराचा गेला प्राण" असें होते. टोपीवाले लोक शिकारीस जातात. याजमुळें गरीबगुरीब लोकास अुपद्रव पोचतो, अशी अुदाहरणें पुष्कळ घडतात. त्यास अशे क्षुल्लक कामाकडे टोपीवाल्याही आपला पैका व वेळ न खरचतां दुसरें चांगले विद्येचे व धर्मकृत्याचे कांमाकडे अुपयोग करते तर लोकांस अुपद्रव न पोचतां पुष्कळ फायदा झाला असता यास मोठे मोठे संभावित व प्रतिष्ठित साहेब लोकाही तरी हा शिकारीचा छंद सोडून लाहान अुमेदवार साहेब लोकांस नितीचा धडा लाअून द्यावा.

या अेनसायन पेली साहेबाचा लवकरच कोर्ट मार्शल भरून त्यांत त्याचा तपास होणार आहे असी वदंता आहे."

—प्रभाकर १२ डिसेंबर १८४१.

अिंग्रजी भाषेतील ज्ञानभांडार आत्मसात् करण्याच्या प्रयत्नांत

भाऊ महाजन हे जरी अग्रेसर होते, तरी लोकांच्या स्वाभिमान-शून्यतेची त्यांना मनापासून चीड होती. परकीयांचे सद्‌गुण घेण्यास त्यांची ना नव्हती. पण त्यांच्या पोशाखाचें व चालीरीतींचें गैर-वाजवी अनुकरण करणें त्यांना हास्यास्पद वाटे. ह्या परधार्जिण्या वृत्तीचा त्यांनी वेळोवेळीं तीव्र निषेध केला आहे. त्या वेळीं आमच्या सुशिक्षित वर्गावर पाश्चात्य संस्कृतीचा पगडा बसत चालला होता. कनिष्ठ जातींतील लोकांवर कोठे कोठे मुसलमान संस्कृतीची छाप होती. ह्या दोन्ही गोष्टी प्रभाकरकर्त्यांना हानिकारक वाटत. आपला धर्म, संस्कृति, चालीरीति, भाषा अित्यादिकांचा त्यांना जाज्वल्य अभिमान होता. शारीरिक दास्यापेक्षा बौद्धिक गुलामगिरींत आपला खरा दुबळेपणा आहे, याची त्यांना जाणीव होती. तेव्हा काय वाटेल तें झालें तरी लोकांनी आपलें स्वत्व गमावूं नये, म्हणून ते नेहमी जागरूक असत. हिंदु लोकांतील ताबुतांच्या चालीविरुद्ध 'प्रभाकरां' त अेक पत्र प्रसिद्ध झालें होतें.

"...आतां ज्या कारणासाठीं हे हिंदु लोक ताबूत करावयास लागले तें कारण आतां अगदीं दूर जाहलें असें असतांही परधर्माची चाल हिंदु लोक कां बरें चालवितात! आजपर्यंत पारशी लोकां-मध्येंही फकीरी घेण्याचा संप्रदाय होता, परंतु त्याहीं सभा करून सर्व-संमतानें आलीकडेस ती फकिरी घेण्याची चाल टाकून दिली आहे ......असे हिंदु लोक हा परधर्म कां टाकीत नाहीत! यांत त्यांचे शास्त्राप्रमाणें म्हटलें तर दोष आहे. कसा म्हणाल तर गीतेंत श्रीकृष्ण भगवानजींनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'परधर्मो भयावहः'. त्यांस तेहेतीस कोटि देव आणि चार वेद, अठरा पुराणें व अुपपुराणें अितक्यांतील व्रतें अितकीं देखील या हिंदूंस पुरेशीं होत नाहींत

म्हणून हे आणखी ताबुताचें व्रत धारण करतात कीं काय ! ...... ताबुतास नमस्कार करणें आणि बातिस्मा घेऊन विल्सन साहेबांस आपला आचार्य करणें या दोहोंत अगदीं वास्तविक पाहातां भेद नाही ...... याचा विचार करून पारशी लोकांप्रमाणें ताबुतास जो मानील, त्यास बहिष्कृत केलें जाईल अशी कांहीं तजवीज केल्यास ......ही अधर्मप्रवर्तक चाल मोडेल अशी मला आशा आहे."

—प्रभाकर २७ फेब्रुआरी १८४२.

अव्वल इंग्रजींत महाराष्ट्रांतील नवशिक्षितांना मराठी भाषेविषयी बिलकूल आपलेपणा वाटत नव्हता. इंग्रजी शिक्षणामुळे त्यांची दृष्टि दूषित झाली होती. इंग्रजी भाषेंतील मोठमोठ्या युगप्रवर्तक ग्रंथकारांचे नामांकित ग्रंथ वाचून त्यांची मति कुंठित झाली. तिच्या अपार वैभवापुढें त्यांना आपली मायभाषा दरिद्री व दुर्बल दिसूं लागली. तिचें वाङ्मयीन दुर्भिक्ष घालविण्याचा निश्चय करण्याऐवजी ते तिचा तिरस्कार करूं लागले. ज्ञानेश्वर एकनाथांच्या काळीं संस्कृत पंडितांना ज्याप्रमाणे मराठी भाषा तुच्छ वाटत होती, आणि त्यांचा सर्व व्यवहार संस्कृतांत होत होता, त्याप्रमाणे ह्या आधुनिक पंडितांचा सगळा व्यवहार इंग्रजींत चालू झाला. शुद्ध मराठी बोलणें त्यांना अवघड वाटूं लागलें. त्यामुळे नेहमीच्या बोलण्यांतहि जास्तींत जास्त इंग्रजी शब्द वापरण्याचा प्रघात रूढ झाला. संस्कृत भाषाहि जीर्ण व निरुपयोगी आहे अशी त्यांची समजूत होती. तेव्हा साहजिकच मराठी व संस्कृत या दोन्ही भाषांची त्यांनी उपेक्षा चालविली होती. ह्या उद्वेगजनक प्रकाराबद्दल भाऊ महाजन यांनी आमच्या नवीन आंग्लभाषापंडितांच्या डोळ्यांत चांगलें झणझणीत अंजन घातलें. सरकारी शाळांतूनहि मराठीच्या बाबतींत बरीच हय-

गय होत असे. म्हणून त्यांनी मुंबअीच्या शिक्षामंडळीचीहि भरपूर हजेरी घेतली होती. खालील दोन अुतारे वाचून भाअू महाजन यांच्या स्वभाषाभिमानाची ओळख होईल :—

"मुलें व्याकर्ण मात्र करतात परंतु शुद्ध बोलणें व लिहीणें याचे नावें त्यांचा पांचजन्य होतो.... तेव्हां फार काय सांगावें या मराठी शाळांचे हयगअीमुळें सर्व अिंग्रजी शाळांचाहि जो अुद्देश आहे तो पराभूत होतो.... सांप्रत जे मोटाले आपणास अेलफिन्स्तन विद्यार्थी म्हणवितात त्याणीं आपले लोकांस कांहीं समजावयाचें जाहलें तर कित्येक थोडेसे खेरीज करून बाकींचास ती गोष्ट मोठी अवघड येअून पडेल. ...त्यांस असें वाटतें कीं मराठी ती काय केवळ आडु लोकांची भाषा आहे. यामुळें विलियम दि कांकर राजापासून अिंग्लंडांत जसि फ्रेंच भाषा मोटे अिष्की मंडळींत बोलण्याचा परिपाठ कांही दिवस पडला होता. तसाच अिंग्रेजी भाषेचा. घरींदारीं हावेतसें बोलतात. याजमुळें त्यास मराठी म्हणजे केवळ परभाषेप्रमाणे होअूं लागली आहे. सारांश अिंग्रेजी शाळेंतील मुलें मराठी भाषेपेक्षां अिंग्रेजींत अधिक हुशार आहेत असें म्हटल्यास यथायोग्य साजेल."

— प्रभाकर ता. १२ डिसेंबर १८४१.

"सांप्रत मुंबई अेथील हिंदु लोक अिंग्रेजी भाषा आणि विद्या यापासून संसारांत अुपयोग आहे म्हणोन त्या शिकणें हाच मोठा पुरुषार्थ मानून त्यांत सर्व वेळ खर्च करितात. आणि देशपरंपरागत जी स्वभाषा किंवा त्या भाषेचें मूळ आणि धर्मशास्त्र पुराणें यांच्या ज्ञानास साधन अशी जी संस्कृत भाषा तिचा अभ्यास करण्याकडेस कांहींच लक्ष देत नाहींत. यामुळें अेथील लोकांची भाषा व स्थितीरीती हीं विलक्षण होत चाललीं आहेत. ती अशी

कीं, ते बोलूं लागले असतां पंचवीस शब्दांमध्यें वीस शब्द अिंग्रजी येअून मध्यें विभक्ति, अव्ययें, सर्वनामें आणि प्रसिद्ध क्रियापदें अितकीं मात्र बहुधा स्वभाषेचीं अुपयोगांत आणतात. तसेंच नमस्कार करणें अथवा आगतस्वागत विचारणें झाल्यास अिंग्रेजी शब्दांनीं करितात. कोणी स्नेही आला असतां अिंग्रेजाप्रमाणें त्याचा हात धरितात. आणि ते देवळांत गेले असतां टोपी काढितात, त्याप्रमाणें आपण पागोटे काढतात. हा अेक दृष्टान्त लिहिला, पण याचप्रमाणें आणखी बहुत सांप्रदाय पडत चालले आहेत. त्याहीकरून असें होतें कीं, प्रौढ भाषा, आणि आमचे शिष्टसंप्रदाय यांचाच ज्यास जन्मापासून अभ्यास त्यांची व अेथील लोकांची गांठ पडली असतां त्यांस हे जसे द्वीपान्तरचे लोक तसे भासतात आणि त्यांचें स्वरूप यास न समजून आपलें हेंगाडें बोलणें त्यांस समजत नाहीं अेवढ्याचरच हे त्यास वेडे ठरवून अुपहास करितात.

अशा समयीं आमची रीति, स्थिति, धर्म यांची माहितगारी अथवा याचें ज्ञान होण्यास साधन जी संस्कृत भाषा तिचा अभ्यास सुलभ होण्याचा अुपाय जितका होअील तितका चांगला आणि हा अुपाय जो करील तो स्तुतीस पात्र होय.”

—प्रभाकर ८ मे १८४२.

अव्वल अिंग्रजींत स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, जरठ-कुमारीविवाह, पुनर्विवाह अित्यादि सामाजिक प्रश्नांचा लोक विचार करूं लागले होते. स्त्रीशिक्षणाचा सर्वमान्य प्रश्न वगळल्यास अितर सामाजिक बाबतींत भाअू महाजन यांचीं मतें कांहींशीं प्रतिगामी असावींत असें वाटतें. मात्र ‘प्रभाकरां’त ते निःपक्षपातीपणाने दोन्ही पक्षांच्या प्रचाराला स्थान देत असत. पुनर्विवाहासंबंधीच्या वादांत त्यांनी दोन्ही

बाजूंचीं पत्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत. पण आपला स्वतःचा अभिप्राय पुनर्विवाहाच्या विरुद्ध दिला आहे. वृत्तपत्रांत प्रत्येक प्रश्नाचा सर्वांगीण विचार होऊन लोकांना स्वतंत्रपणें आपलें मत बनविण्याची संवय व्हावी, अशी प्रभाकरकर्त्यांची भूमिका होती. त्यांच्या दृष्टींत संकुचितपणा तिळमात्र नव्हता. लोकहितवादींसारख्या क्रांतिकारक समाज-सुधारकाच्या ज्वलजहाल पत्रांना भाऊ महाजनांनी प्रभाकरांत प्रसिद्धि दिली, यावरूनच त्यांच्या मनाचा मोठेपणा व्यक्त होतो. देशमुखांचीं शतपत्रें नुकतींच पुनर्मुद्रित झालीं आहेत. त्यांत सुधारणाप्रेरक अनेक पत्रें पाहावयास सांपडतील. येथे सनातनी पक्षाचें अेक पत्र अुद्धृत करतों. त्यावरून त्या वेळच्या वादांतील कोटिक्रम ध्यानांत येतील.

"प्रभाकराचे कर्ते यास—

महाराज आपले मागल्ये पत्रांत बेळगांव मुकामीं दोन ब्राह्मणाचे विधवा स्त्रियांचे पुनर्विवाह जाहाले असें आपण लिहिलें. ही गोष्ट अैकून मला फार आश्चर्य वाटलें.कारण हा अधर्माचा पाया मुख्यत्त्वें ब्राह्मणाईंच घातला असें याजवरून सिद्ध होतें. धर्मशास्त्रांत असें आहे कीं ब्राह्मणास अेकदा ब्राह्मणानें अथवा दुसरे कोणी दान दिलें तर तें परत घेणें वर्ज केलें आहे. बरे जर त्या स्त्रीनें स्वयंवर करावें असें कोणी म्हणेल तर जी विधवा स्त्री स्वयंवर करणार तिचा मेलेल्या भ्रताराचे जे कुलपुरुष असतील ते तिचे सुहृद, सबब त्याजबरोबर तर पुनर्विवाह होणार नाहीच परंतु जर तिणें दुसरे कुलांतील पुरुषाबरोबर स्वयंवर केलें तर शास्त्रांत असें आहे कीं जी स्त्री कुलांतून गेली तिचा घटस्फोट त्या कुलपुरुषांस केला पाहिजे. बरें तो घटस्फोट केला म्हणजे ती विधवा स्त्री प्रेतरूप जाहाली आणि

तिजबरोबर लग्न करणारा पुरुष किती शास्त्रास अबद्ध चालला असें होअील.

अहो महाराज, प्राचीन कालांत असें होतें की अल्पवयी मरण हें क्वचित् सहस्रांत अेखादच होत असे. परंतु हाल्लि याचा प्रादुर्भाव विशेषच होत चालला याचें मूळ कारण शोधून काढावें तें तर अेकाकडेच राहिलें परंतु ही शास्त्रविरुद्ध मतें काढून अधर्मप्रवर्त करावा हें अगदी नीट नाही. पुरुषानें सोळा वर्षांपलीकडे व स्त्रीचें दश वर्षांपलीकडे लग्न करावें म्हणजे तेणेंकरून स्त्रीस बालवैधव्य प्राप्त होणें क्वचितच घडण्यांत येअील व धर्मसंरक्षण होअील व असें करण्यानें विशेषेंकरून असें होअील कीं स्त्री पुरुषांचा संयोग काळीं होअून त्यापासून जी प्रजा होअील ती शरीरानें सुपिंड होअून अल्पवयी सहसा मरणार नाहीं. अल्पवयी स्त्री-पुरुष मरण पावून हे जे वियोग होतात त्याचे कारण हाल्लि जी अगदि अल्पवयांत लग्नें करतात तींच मुख्यत्त्वें आहे.

तुमचा मित्र,
धर्माभिमानी"

—-प्रभाकर ६ फेब्रुआरी १८४२.

भाअू महाजन यांची विचारसरणी आकुंचित व अेकांगी नव्हती. भौतिक ज्ञानाच्या बाबतींत आपण पुष्कळच मागे आहोंत हें शल्य त्यांना सारखें बोंचत होतें. हरप्रयत्नानें आपण ज्ञानसंपन्न झाल्यावांचून, जगाच्या ह्या धकाधकीच्या मामल्यांत आपला निभाव लागणार नाही, याची त्यांना जाणीव होती. म्हणून 'प्रभाकरा'च्या प्रत्येक अंकांत त्यांनी ज्यामुळे लोकांची बौद्धिक अुंची थोडी तरी वाढेल, अशा विषयांचें सोप्या भाषेंत मार्मिक विवेचन करण्याचा

परिपाठ ठेवला. ज्या वेळीं तत्कालीन पंडित पाठ्यपुस्तकांचीं भाषान्तरें करण्यांत निमग्न झाले होते, त्या वेळीं भाऊ महाजन लोकांना 'ग्रेट ब्रिटन देशाची राजनीति' व 'फ्रेंचांचे बंडाचा वृत्तांत' या विषयांची माहिती देत होते. ह्या दोन्ही लेखमालांसंबंधी त्यांच्या अेका समकालीनाचें मत येथे नमूद करतों.त्यावरून त्यांचा हा अुपक्रम किती अभिनव व गौरवार्ह होता हें ध्यानांत येअील.

"तुमचे पत्रांत अलिकडेस 'ग्रेट ब्रिटन देशाची राजनीती' आणि 'फ्रेंचांचे बंडाचा वृत्तांत' हीं दोन्ही फार अुपयोगी प्रकरणें असतात. तेणेंकरून त्या पत्राची विद्वान् लोकांत फार तारिफ होत हीं चालली आहे आणि पुढें काही दिवस जर असेंच चाललें तर तुम्ही फार विद्वान् व बहुश्रुत अशी तुमची कीर्ती या देशांत चिरकाल राहील यांत संशय नाही." —प्रभाकर २४ अेप्रिल १८४२.

भाअू महाजन हे त्या वेळीं मराठी भाषेंतील अुत्कृष्ट लेखक म्हणून प्रसिद्ध होते.[1] परंतु 'प्रभाकरां'तील भाषा आजच्या मानाने पुष्कळच अशुद्ध, अव्यवस्थित, व ओबडधोबड वाटते. व्याकरणाच्या चुका बऱ्याच आढळतात. मधून मधून अिंग्रजी प्रयोग व वाक्यरचना यांची छापहि दृष्टीस पडते. भाषा कमावलेली नसल्यामुळे विचारांचा कोंडमारा होतो आहे असें स्पष्ट दिसतें. त्या काळची परिस्थिति ध्यानांत आणली, म्हणजे ह्या सर्व दोषांचा आपोआप अुलगडा होतो. दादोबांचें संक्षिप्त व्याकरण नुकतेंच प्रसिद्ध झालें होतें. भाषेवर व्याकरणाचा संस्कार फारसा झालेला नव्हता. गद्य

---

१ "प्रभाकरपत्र रा. रा. भाऊ महाजन हे काढीत असत. हे गृहस्थ विद्वान् असून पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते."

—बाबा पदमनजी, अरुणोदय पृ.८८.

लेखनाचा परिपाठ नवीनच रूढ होत चालला होता. मराठी भाषेत गद्यरचनेचें तंत्र अद्याप निर्माण व्हावयाचें होतें. अशा वेळीं प्रभाकरांत कांही भाषादोष दिसून आल्यास नवल नाही. पुढील काळांत चिपळूणकर-आगरकरांच्या लेखनांत जो मराठी भाषेचा दिमाख दृष्टीस पडतो, त्याचें थोडेंसें श्रेय तरी ओबडधोबड मराठी भाषा लिहिणाऱ्या महाजन-लोकहितवादीप्रभृति लेखकांनाच दिलें पाहिजे. भाषेंतील अुणेपणामुळे प्रभाकरकर्त्यांच्या अंतःकरणाची तळमळ व विचारांची तेजस्विता लपत नाही. प्रतिकूल परिस्थितींत देखील त्यांनी आपलें कार्य धडाडीने चालू ठेवलें. म्हणूनच मराठी भाषेंत वृत्तपत्रांची तेजस्वी परंपरा अुदयास आली. जोपर्यंत मराठी वृत्तपत्र-संस्था जिवंत आहे, तोपर्यंत महाराष्ट्रांत 'प्रभाकरा'ची स्मृति अखंड नांदेल.

वर्तमानदीपिकेशीं दोन हात करण्याच्या निमित्ताने अि. स. १८५३ त भाअू महाजन यांचा 'धूमकेतु' अस्तित्वांत आला. तो दर शुक्रवारीं प्रभाकर छापखान्यांतून प्रसिद्ध होत असे. प्रत्येक अंकांत चार पानें असत. प्रभाकराप्रमाणेच 'धूमकेतू'तहि 'दिल्ली गॅझेट', 'पूना ऑबझर्व्हर', 'टेलिग्राफ' वगैरे अिंग्रजी वृत्तपत्रांतील बातम्या साराशरूपाने दिलेल्या आहेत. सहाव्या व सातव्या पुस्तकांत सत्तावन सालच्या बंडांतील बातम्या मधून मधून छापलेल्या आढळ-तात. सातव्या वर्षीच्या पहिल्याच अंकांत अेल्फिन्स्टन विद्यालयांतील गणितशास्त्राचे मुक्तसर दादाभाअी नौरोजी विलायतेंत जाणार असल्याचें वर्तमान लिहिलें आहे. विष्णुबोवा ब्रह्मचारी व भाअू महाजन यांच्या चकमकी झडतच होत्या. त्यामुळे 'दीपिका' व 'धूमकेतु' ह्या दोन्ही पत्रांचा मुंबअींत त्या वेळीं बराच बोलबाला झाला होता.

यांच्या 'वेदोक्तधर्मप्रकाश' ग्रंथावरहि या पत्रांत सणसणीत टीका आली होती. भाऊ महाजन हे लोकांचे हक्क रक्षण करण्याच्या कामीं किती तत्पर असत, व लहानसहान अन्यायाचाहि ते कसा वेळींच निषेध करीत याची कल्पना येण्यास 'धूमकेतू'मधील एक लहानशी 'सूचना' पुरे आहे.

"आमच्या समजण्यांत आलें आहे कीं, वर्तमानपत्रें जीं डाकेंतून रवाना होतात तीं मामलेदार कचेरींत येऊन फार दिवस पडतात; व कामगार लोक तीं वाचून नंतर घेणाराकडे रवाना करतात. येवढ्या सूचनेवरून याचा बंदोबस्त न जाहाला तर अशीं पत्रें कोणत्या कचेरींत फुटलीं व कोणाकडे रवाना जाहालीं हें लिहूं."[१]

महाराष्ट्रांत शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार व्हावा म्हणून भाऊ महाजन यांनी अि. स. १८५४ मध्ये 'ज्ञानदर्शन' या नांवाचें त्रैमासिक काढलें. ह्या नियतकालिकाच्या कार्याचा व्याप पाहिला म्हणजे भाऊ महाजन यांच्याविषयींचा पूज्यभाव दुणावतो.

ज्ञानदर्शनाची प्रस्तावना—

"मराठी भाषेंत विद्यांच्या विषयांवर, व त्यांत विशेषेंकरून पश्चिम देशांतील विद्यांच्या विषयांवर फारच थोडे ग्रंथ आहेत व कित्येक विषयांवर तर अजून मुळींच जाहाले नाहींत; तेव्हां अशा विषयांची लोकांस माहितगारी होण्याकरितां कांहींतरी साधन अुपस्थित केलें असतां त्यापासून अुपयोग पडेल असें मनांत आणून, हें त्रैमासिक पुस्तक काढण्याची योजना केली आहे. हरअेक ग्रंथाचा अुपयोग किंवा निरुपयोग याचें धोरण शब्दप्रचुर प्रस्तावनेवर आहे असें नाहीं. त्या ग्रंथाचे जसे गुणदोष असतील, व त्या ग्रंथांतील विषय जसे

---

१ धूमकेतु (पु.६ अंक ५२) ता.३१-१२-१८५८.

बरेवाअीट असतील त्याजवर आहे. न्याय, मनोधर्म, नीति, अितिहास, रसायन, गणित, व्यवहार अित्यादि मोठमोठाल्या शास्त्रांच्या विषयांवर पश्चिम देशांतील महापंडितांनी जे ग्रंथ केले आहेत त्यांपैकीं कित्येकांतील सारांश व कित्येकांचें भाषांतर करून तें या पुस्तकद्वारा स्वदेशच्या लोकांपुढें हजर करण्याची योजना केली आहे.

अस्तु. या पुस्तकाचा लोकांस वास्तवीक अुपयोग पडल्यास, हें पुस्तक काढणाराचे श्रम आणि आश्रय देणारांचें द्रव्य हीं सफळ जाहालीं असें होअील आणि कदाचित् त्यापासून अुपयोग जाहाला नाहींच तर ग्रंथकर्त्यांचे श्रम जसे निष्फळ होतील तसें आश्रय देणारांनींही आपल्या अल्पस्वल्प द्रव्याचा फुकट खर्च (परंतु तो चांगल्या प्रयत्नांत) जाहाला असें समजावें."

'जें सायासें स्तन्य सेवी। तें पक्वान्नें केवि जेवी' ह्या न्यायाने तत्कालीन वाचकांना या त्रैमासिकांतील लेख पचले नाहीत, व 'ज्ञानदर्शन' तीन वर्षांतच बंद पडलें. आजहि मराठींत शंभर पृष्ठांचीं किती नियतकालिकें निघत आहेत त्याचा विचार केला म्हणजे त्यांच्या अल्पजीवी अुपक्रमाचें महत्त्व लक्षांत येअील. 'ज्ञानदर्शना'ची भाषा 'प्रभाकरा' च्या मानाने पुष्कळच शुद्ध, सुसंस्कृत व प्रगल्भ आहे. ह्या त्रैमासिकाबद्दल सरकारी शाळाखात्याच्या वार्षिक प्रतिवृत्तांत खालील अभिप्राय आढळतो—

"A quarterly Murathee Periodical is now being published in Bombay, entitled 'Dnyana-Durshan'. It contains able translations and accommodations of standard English works."[१]

---

१ *Report of the D.P.I.* (1855-56) P.139.

त्रैमासिकाची वार्षिक वर्गणी चार रुपये होती. प्रत्येक अंकांत शंभर पृष्ठें असत. हें मासिक सुमारें तीन वर्षें चालू होतें. त्या अवधींत त्यांत 'युरोपखंडाचा अर्वाचीन अितिहास', 'न्यायशास्त्र', 'मानसशास्त्र', 'नीतिशास्त्र' 'भूगर्भशास्त्र' अित्यादि गहन व शास्त्रीय विषयांवर सुविस्तृत लेख प्रसिद्ध झाले होते. लॉक्, मिल् वगैरे प्रख्यात ग्रंथकारांच्या पुस्तकांचे ते अनुवाद होते. या त्रैमासिकाच्या निमित्ताने भाअू महाजन यांनी मराठी भाषेंत अशा अुपयुक्त व भारदस्त विषयांवर जवळ जवळ १२०० पृष्ठें छापलीं. त्या वेळीं त्यांच्या परिश्रमांचें चीज होणें शक्य नव्हतें. मराठी वाङ्मयाच्या अितिहासांतील केवळ शालोपयोगी पुस्तकांचा तो काळ होता. लहान लहान गोष्टी व रूपान्तरात्मक संक्षिप्त लेख वाचण्याची तेव्हा लोकांना सवय होती. मग त्यांच्या ग्रहणशक्तीला मानसशास्त्रासारख्या दुर्बोध विषयांवरील विस्तृत लेख वाचण्याचा ताण कसा सहन होणार !

येथपर्यंत भाअू महाजन यांच्या वाङ्मयीन कार्याचें संक्षिप्त समालोचन केलें. त्यांचें कार्य अत्यंत अुज्ज्वल आहे. त्यांचें लिखाण आज जरी अुद्बोधक व आकर्षक न वाटलें, तरी अैतिहासिक दृष्ट्या त्याची योग्यता फार मोठी आहे. अव्वल अिंग्रजींतील बहुतेक साहित्यिक सरकारी नोकर होते. त्यांची साहित्यसेवाहि सरकारच्या अुदार आश्रयाखालीच चाललेली होती. भाअू महाजन यांना हा परस्वाधीनपणा रुचला नाही. तुकाराम-रामदासांच्या मायभाषेला परकीयांच्या ओंजळीने पाणी पिण्याची पाळी यावी, हें त्यांना मानहानिकारक वाटलें. त्यांनी आपल्या कार्याची रूपरेषा स्वतंत्रपणें आंखली व 'दर्पण', 'दिग्दर्शन', 'प्रभाकर', 'धूमकेतु', 'ज्ञानदर्शन'

हीं नियतकालिकें यशस्वी रीतीने चालवून महाराष्ट्रीय तरुणांच्या निष्ठेची, चिकाटीची, बुद्धिमत्तेची व कार्यकुशलतेची साक्ष जगाला पटवून दिली. भोंवतालीं अिंग्रजांचे स्तुतिपाठ चालले असतां त्यांनी परकीय अंमलाचे दुष्परिणाम जनतेच्या निदर्शनास आणून दिले, लोकांचा स्वाभिमान जागृत ठेवण्याची दक्षता राखली, आणि समाजांत आत्मविश्वास व सामर्थ्य अुत्पन्न व्हावें म्हणून सदैव खटपट केली. महाराष्ट्रांतील त्या वेळचें निरुत्साहजनक वातावरण ध्यानांत आणलें, म्हणजे त्यांच्या ह्या कर्तबगारीची आपणांस खरीखुरी किंमत कळते; व मराठी वाङ्मयांतील त्यांचें स्थान अढळ आहे, याबद्दल शंका राहत नाही.

२

लोकहितवादी

अव्वल अिंग्रजींतील बऱ्याच सुशिक्षितांचीं मनें पाश्चात्य संस्कृतीच्या मोहिनीने भारलेलीं होतीं. त्यामुळे स्वकीयांच्या सर्वच गोष्टी त्यांना निंद्य व अुपहासास्पद वाटत. अुलट अिंग्रजांच्या प्रत्येक गोष्टीची ते मुक्तकंठाने प्रशंसा करीत; व बारीकसारीक बाबतींतहि त्याचें बेगडी अनुकरण करण्यांत धन्यता मानीत. अशा परधार्जिण्या व अर्धशिक्षित जुन्या पिढीचे प्रतिनिधि म्हणून गोपाळराव हरि देशमुख अूर्फ लोकहितवादी यांच्याकडे बेधडक बोट दाखविण्याचा परिपाठ 'माला'कारांच्या कृपेने महाराष्ट्रांत दृढमूल झाला आहे. लोकहितवादींविषयीं बोलतांना 'त्यांना स्वाभिमानाची मुळींच चाड नव्हती; त्यांनी आपला देश, धर्म, विद्या, संस्कृति, आचार, विचार अित्यादिकांची यथेच्छ विटंबना करून लोकांचा आत्मविश्वास समूळ नाहीसा केला, अेतद्देशियांना सरास अडाणी, आळशी, निर्लज्ज, मूर्ख, भ्याड, निर्बल, टोणगे अित्यादि अपशब्दांची लाखोली वाहून त्यांचा तेजोभंग केला' असे आक्षेप वारंवार घेण्यांत येतात. अशा तऱ्हेची अतिशयोक्त, निराधार व भ्रामक विधानें अैकलीं म्हणजे 'पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण । अुगाच ठेवी जो दूषण । तो.........' या समर्थवचनाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. लोकहितवादींनी निरनिराळ्या विषयांवर लहानमोठे सुमारें छत्तीस ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांच्या वेळची परिस्थिति नीट लक्षांत घेअून त्यांच्या समग्र वाङ्

मयाचें निःपक्षपातीपणाने परिशीलन केल्यास वरील आक्षेपांत कसें बिलकुल तथ्य नाही तें सहज समजतें; आणि मायभाषेच्या व देशाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी आमरण झटणाऱ्या ह्या थोर पुरुषाची वास्तविक योग्यता आपल्या ध्यानांत येते.

आजपर्यंत मराठी भाषेंत लोकहितवादींचीं दोन विस्तृत चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्याप्रमाणेच निरनिरनिराळ्या नियतकालिकांतून वेळोवेळीं त्यांच्यासंबंधी कांही चरित्रपर व चर्चात्मक लेख येऊन गेले आहेत. तरी देखील त्यांचें कार्य अितकें व्यापक, भरीव, बहुविध व चिरस्मरणीय आहे, की वेगवेगळ्या दृष्टींनी त्याचा परामर्श घेणारे अनेक टीकाग्रंथ व लेख प्रसिद्ध झाल्याशिवाय महाराष्ट्रांतील जनतेला त्याची यथातथ्य कल्पना येणें शक्य नाही. म्हणून प्रस्तुत प्रकरणांत लोकहितवादींच्या सामाजिक, राजकीय व वाङ्मयीन कार्याचें सत्यस्वरूप थोडक्यांत पण साकल्याने दिग्दर्शित करण्याचा मनोदय आहे.

लोकहितवादी अूर्फ गोपाळ हरि देशमुख यांचा जन्म पुणें येथें ता. १८ फेब्रुवारी सन १८२३ ह्या दिवशीं झाला. त्यांच्या अुदार चरिताला व विशुद्ध चारित्र्याला साजेल असेंच त्यांचें घराणें संपन्न व सत्त्वशील होतें. ह्यांचें मुळचें अुपनांव 'सिद्धये'. देशमुख नांव वतनावरून पडलें. त्यांचे वडील हरिपंत हे पेशव्यांचें सर सेनापति बापू गोखले यांचे फडणीस होते. पेशवाअी गेल्यानंतर ते ठराविक मुदतींत अेल्फिन्स्टन साहेबास भेटले नाहीत म्हणून त्यांची जहागीर जप्त झाली होती. पण खुद्द बाजीरावाच्या रदबदलीने ती लवकरच परत मिळाली. गोपाळराव तेरा वर्षांचे असतांनाच त्यांचे वडील दिवंगत झाले. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबावर फारच मोठी आपत्ति

कोसळली. सरकारने त्यांचा सरंजाम तहह्यात होता, वंशपरंपरेने चालावयाचा नव्हता, असें ठरवून लगोलग खालसा केला. तो परत मिळावा म्हणून गोपाळरावांचे वडील बंधु चिंतामणराव यांनी पुष्कळ खटपट केली, पण तिचा अुपयोग झाला नाही. फक्त त्यांच्या मातोश्रीला गुजाऱ्यापुरतें सालीना ६०० रुपये पेन्शन मिळूं लागलें, व ह्या तिघां भावांना सरकारी नोकरी नसल्यास वार्षिक २०० रुपये देण्याचा ठराव झाला. जहागीर जप्त झाल्यामुळे कुटुंबपोषणाचा सर्व भार त्यांचे थोरले बंधु चिंतामणराव व ते स्वतः यांच्यावरच येअून पडला.

गोपाळरावांची शरीरप्रकृति मूळचीच चांगली सुदृढ होती. लहानपणापासून त्यांना पोहण्याचा, घोड्यावर बसण्याचा व नेम मारण्याचा सराव होता. विद्याभ्यासांतहि ते तितकेच दक्ष असत. त्यांचें अक्षर फार उत्तम होते. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी-भागवत, दासबोध अित्यादि ग्रंथ ते फार आवडीने वाचीत. अि. स. १८४१ मध्ये ते अिंग्रजी शाळेंत दाखल झाले; व तीन वर्षांत त्यांनी तेथील अभ्यासक्रम पुरा केला. त्यांची कुशाग्र बुद्धि व परिश्रमशीलता यांची त्या वेळींहि त्यांच्या मुख्य अध्यापकावर छाप बसल्याशिवाय राहिली नाही. अितिहास हा त्यांचा आवडीचा विषय होता. अिंग्रजी शाळेंचे मुख्य अध्यापक अिजदेलसाहेब यांनी त्यांना दिलेल्या शिफारसपत्रांत त्यांच्या अिंग्रजी भाषेंतील नैपुण्याबद्दल व अुत्कृष्ट भाषान्तर करण्याच्या कौशल्याबद्दल तारीफ केली आहे. हुबेहूब भाषान्तर करण्याचें हें कसब पुढे अैतिहासिक ग्रंथांचीं भाषांतरें करतांना त्यांना अुपयोगी पडले. अि. स. १८४२ मध्येच त्यांनी रे. ग्लीगच्या हिंदुस्थानच्या अितिहासाचें भाषान्तर करण्यास सुरुवात केली होती. संस्कृतव

प्राकृत साहित्याकडेहि त्यांनी दुर्लक्ष केलें नाही. अि. स. १८४३ पासून संस्कृत ग्रंथांतील 'सुभाषितें' टिपून ठेवण्याचा त्यांचा क्रम होता. त्यांचेंच भाषान्तर करून अि. स. १८७८ त त्यांनी 'सुभाषित अथवा सुबोधवचनें' हा ग्रंथ छापला. ज्ञानार्जनाच्या कोणत्याहि साधनाची त्यांनी अुपेक्षा केली नव्हती. संस्कृत, फारशी, गुजराती, हिंदुस्थानी अित्यादि अनेक भाषा त्यांना अवगत होत्या. अशा आत्यंतिक विद्याभिरुचीमुळेच त्यांना मराठी भाषेंत अितकी विपुल ग्रंथरचना करतां आली.

अिंग्रजी शाळेंतील अभ्यासक्रम पुरा झाल्यानंतर गोपाळराव सरकारी नोकरींत शिरले. त्यांना आरंभीं अि.स. १८४४ त जॉन वार्डन यांच्या शिफारशीवरून दरमहा ७७ रुपये पगारावर दक्षिणेंतील सरदारांच्या अेजंटाच्या कचेरीमध्ये ट्रान्स्लेटरची जागा मिळाली. तेथेंच ते अवघ्या दोन वर्षांत शिरस्तेदार झाले, व पुढे अुत्तरोत्तर त्यांची सारखी बढती होत चालली. अि. स. १८४६ त त्यांनी मुनसफची परीक्षा दिली. त्यानंतर अि. स. १८५२ मध्ये वाअी येथे 'फर्स्ट क्लास मुनसफ' म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. गोपाळरावांच्या कामकाजांत हयगय किंवा दिरंगाअी कधीच होत नसे. त्यामुळे त्यांच्या बाबतींत वरिष्ठ अंमलदार नेहमी संतुष्ट असत. जो मनुष्य स्वतंत्र हिंदुस्थानांत अेखाद्या प्रांताचा गव्हर्नर झाला असता, त्याला कारकुनी पेशाचीं क्षुद्र कामें समाधानकारक रीतीने पार पाडणें हा केवळ हातचा मळ वाटला तर काय नवल ! अि. स. १८५६ त गोपाळरावांना सब्‌असिस्टंट अिनाम कमिशनर म्हणून नेमण्यांत आलें. ह्याच कामामुळे लोकांत त्यांच्याविषयी थोडाबहुत गैरसमज पसरलेला होता. त्यांनीं आपलें काम कायदेशीरपणें बजावलें. त्यामुळे कांही लोकांचीं

इनामें खालसा झालीं असलीं तर त्याची जबाबदारी सरकारी धोरणावर आहे. त्याबद्दल लोकहितवादींना व्यक्तिशः जबाबदार धरतां येत नाही. परंतु लोकापवाद हा नेहमी साधार व न्याय्य असतोच असें नाही. अुलट लोकनिंदेच्या वावटळींत 'रजाचा गज' झाल्याचीं अुदाहरणेंच पुष्कळ दृष्टीस पडतात. अि. स. १८६१ त अिनाम कमिशन खातें रद्द झालें. त्यानंतर हिंदु व मुसलमान धर्मशास्त्रांच्या व्यवहारभागाचा गोषवारा काढण्याच्या कामीं त्यांची नेमणूक झाली. हें काम संपल्यावर पुढे ते अहमदाबादेस असिस्टंट जज म्हणून नेमले गेले. नंतर त्यांची नगरला बदली झाली. अि. स. १८६२ त सनदी नोकरांना आवश्यक असणारी डिपार्टमेंटल् परीक्षा ते पास झाले. तरी देखील युरोपियन सनदी नोकरांच्या तक्रारीमुळे सनदी नोकरांत झालेली त्यांची नेमणूक कायम होअूं शकली नाही. अि. स. १८६६ त त्यांस अहमदाबादेस ॲक्टिंग स्मॉलकॉज जज नेमलें. येथे ते सतत दहा वर्षें होते. त्यानंतर हिंदी नोकरांस सिव्हिल सर्व्हिसमधील जागा देण्याचें सरकारने पुन्हा ठरविलें; व त्याप्रमाणें गोपाळरावांना नाशिक येथे जॉअींट सेशन्स जज नेमण्यांत आलें. अि. स. १८७९ मध्ये त्यांनी पेन्शन घेतलें. पेन्शन घेतल्यानंतर अेक वर्षाने मुंबअी सरकारने त्यांना विधिमंडळाचे सभासद नेमलें होतें. अि. स. १८८१ मध्ये ते फर्स्ट क्लास सरदार झाले. पुढे तीन वर्षांनंतर त्यांनी रतलाम संस्थानांत दिवाण म्हणूनहि वर्षभर काम केलें. त्यानंतर शेवटपर्यंत पुण्यासच त्यांचें वास्तव्य होतें. अि. स. १८९२ मध्ये ते निवर्तले.

लोकहितवादी जसे निरलस कार्यकर्ते होते, तसे श्रेष्ठ साहित्यिकहि होते. त्यांचा लेखनविस्तार फार मोठा आहे. त्यांनीं इ. स. १८४७

मध्यें, म्हणजे वयाच्या अवघ्या चोविसाव्या वर्षी लेखणी हातीं घेतली. तेव्हापासून त्यांचें लेखनकार्य अविछिन्न सुरू होतें. इ. स. १८७९ त ते सेवानिवृत्त झाले; तरी त्यांच्या वाङ्मयोपासनेंत खंड पडला नाहीं; उलट त्यानंतरच त्यांचे बरेचसे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. त्यांनी इंग्रजी भाषेचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला होता. परंतु अखिल भारतीय कीर्तीच्या मोहानें त्यांनी आपल्या मायभाषेला लाथाडलें नाही. चारदोन इंग्रजी ग्रंथ लिहून साहेबाची शाबासकी मिळविण्यापेक्षा आपल्या लक्षावधि अज्ञ बांधवांना ज्ञानदान करणेंच त्यांना श्रेयस्कर वाटलें. म्हणून राजकारण, अर्थशास्त्र, इतिहास, धर्म इत्यादि विषयांवर त्यांनी सुमारें छत्तीस ग्रंथ लिहिले; आणि मराठी गद्य-वाङ्मयांत अमोलिक भर घातली. त्यांचे ऐतिहासिक ग्रंथ बहुतेक भाषांतरात्मक आहेत. परंतु नियतकालिकांतील त्यांचे आरंभींचे स्फुट लेख आणि इतर सदाचारप्रवर्तक छोटेखानी निबंध सगळे स्वतंत्रच आहेत. ज्या वेळीं मराठी भाषा कोती व असंस्कृत आहे, तिच्यामध्यें भारदस्त विषय मार्मिकपणें मांडतां येत नाहीत अशी सार्वत्रिक समजूत होती, आणि बाळशास्त्री जांभेकर, महादेव शास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखे बडे बडे पंडितहि निव्वळ भाषान्तरावरच भिस्त ठेवीत होते; त्या वेळीं लोकहितवादींनी समाजाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय प्रश्नांची मराठी भाषेंत सुबोध व परिणामकारक रीतीनें चर्चा करण्याचा उपक्रम केला. समाजांतील नानातऱ्हेचे गुंतागुंतीचे प्रश्न त्यांच्यासमोर होते. त्यांचा त्यांनी निर्भिडपणें परामर्श घेतला. त्यांना आपले कळकळीत व तेजस्वी विचार व्यक्त करण्याला मराठी भाषा अपुरी पडली नाही. त्यांची भाषा नेहमीच्या परिचयाची, अगदी साधी व

सोपी, पण अंतरींच्या जिव्हाळयामुळे वाचकांच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडणारी आहे. "ज्ञान हें सर्व सन्मानाचें, पराक्रमाचें, बलाच व ऐश्वर्याचें मूळ आहे." अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती; म्हणून ज्या योगाने आमच्या लोकांची बौद्धिक उंची वाढण्यास थोडी तरी मदत होईल अशा अनेक विषयांवर त्यांनी परिश्रमपूर्वक ग्रंथरचना केली आहे.

लोकहितवादीकृत समग्र ग्रंथांची विषयवार नामावलि कालानुक्रमानें खालीलप्रमाणें आहे.

राजकारण व अर्थशास्त्र

१ लक्ष्मीज्ञान– क्लिफ्टच्या 'Treatise on Political Economy' या ग्रंथाचें रूपांतर. पुणें १८४९

२ हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें आणि त्याचा परिहार व व्यापाराविषयीं विचार– आधाररचित– दादाभाओी नवरोजी यांच्या "Poverty in India" या निबंधाच्या आधारें. मुंबओी १८७६

३ स्थानिक स्वराज्यव्यवस्था– स्वतंत्र निबंध. पुणें १८८३

४ ग्रामरचना, त्यांतील व्यवस्था आणि त्यांची हल्लींची स्थिति– स्वतंत्र निबंध. पुणें १८८३

५ स्वदेशीय राज्यें व संस्थानें— ?

अितिहास

१ भरतखंडपर्व– हिंदुस्थानचा संक्षिप्त अितिहास. पुणें १८५१

२ पाणिपतची लढाओी– काशीराज पंडिताच्या फारशी ग्रंथाच्या अिंग्रजी भाषांतराचा तर्जुमा. ठाणें १८७७

३ ऐतिहासिक गोष्टी भाग १ ला– स्वतंत्र संग्रह. ठाणें १८७७
४ ,, भाग २ रा– नाशिक १८७८
५ हिंदुस्थानचा अितिहास– पूर्वार्ध– रेव्ह ग्लीगच्या 'The History of the British Empire in India' चें भाषांतर. ठाणें १८७८
६ ऐतिहासिक गोष्टी– भाग ३ रा. नाशिक १८८०
७ गुजराथ देशाचा अितिहास— अनेक गुजराती अिति-हासांचे आधारें; पुणें १८८५
८ लंकेचा अितिहास. पुणें १८८८
९ सुराष्ट्र देशाचा ससाक्ष अितिहास— गुजरातीवरून मराठींत भाषांतर. पुणें १८९१
१० अुदेपूरचा अितिहास— कर्नल टॉडच्या 'राजस्थानच्या अितिहासा'चें भाषांतर पुणें १८९२

चरित्र

१ पृथ्वीराज चव्हाण याचा अितिहास— चारणकविकुल-श्रेष्ठ चंदबरदाअी याच्या 'पृथ्वीराजरासा' या प्रसिद्ध काव्य-ग्रंथाधारें. पुणें १८८३
२ स्वामी श्रीमद्दयानंद— स्वतंत्र. पुणें !

धर्म व नीति

१ खोटी साक्ष व खोटी शपथ यांचा निषेध–पुणें १८५१
२ गीतातत्त्व— वामनाच्या समश्लोकींतील सारभूत श्लोक (मूळ वचनांसह). नाशिक १८७८

३ सुभाषित अथवा सुबोध वचनें— संस्कृत ग्रंथांतील सुभाषितांचें भाषांतर, ठाणें १८७८

४ स्वाध्याय— स्वतंत्र— प्राचीन आर्यविद्यांचा क्रम, विचार आणि परीक्षण. नाशिक १८८०

५ आश्वलायन गृह्यसूत्र— भाषांतर— मुंबअी १८८०

६ आगमप्रकाश— लोकहितवादीकृत मूळ ग्रंथ गुजराती— त्याचें मराठी भाषांतर, भाषांतरकार के. रघुनाथजी. मुंबअी १८८४

समाजकारण

१ जातिभेद— स्वतंत्र निबंध. ठाणें १८७७

२ भिक्षुक— मुंबअी आर्यसमाजांत दिलेलें व्याख्यान. ठाणें १८७७

३ प्राचीन आर्यविद्या व रीति— स्वतंत्र. अलिबाग १८७७

संकीर्ण

१ होळीविषयीं उपदेश— स्वतंत्र— मुंबअी १८४७ (?)

२ महाराष्ट्र देशांतील कामगार लोकांशीं संभाषण— स्वतंत्र. पुणें १८४८

३ सरकारचे चाकर आणि सुखवस्तू हिंदुस्थानांतील साहेब लोकांशीं संभाषण— स्वतंत्र. पुणें १८५०

४ यंत्रज्ञान— भाषांतर— Introduction to Physical Sciences. पुणें १८५०

५ पंचनामा— फारशी नीतिग्रंथाचें भाषांतर. पुणें १८५०

६ पुष्पवन— सादीच्या गुलिस्ताँतील आठव्या अध्यायाचें भाषांतर. पुणें १८५१

७ शब्दालंकार— अिंग्रजीवरून भाषांतर. पुणें १८५१

८ निबंधसंग्रह— स्वतंत्र. शतपत्रें व अितर विविधलेख. अहमदनगर १८६६

९ कलियुग— मुंबअी आर्यसमाजांतील व्याख्यान. मुंबअी १८७७

१० बोधपत्र— स्वतंत्र. ठाणें १८७८

लोकहितवादींनी काढलेलीं नियतकालिकें

१ लोकहितवादी— मासिक, पुणें आक्टोबर १८८२

२ लोकहितवादी— त्रैमासिक, पुणें अेप्रिल १८८३

लोकहितवादींनी क्लिफ्टच्या अर्थशास्त्रावरील प्रवेशपुस्तकाच्या आधाराने अि. स. १८४९ त 'लक्ष्मीज्ञान' या नावाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. यांत ज्ञान, अुद्योगाचे विभाग, क्रयविक्रय, भांडवल, निर्भयपणा, किंमत, आणि धारा, नफा व मजूरी, अशीं अेकंदर सात प्रकरणें आहेत. हें क्लिफ्टच्या ग्रंथाचें शब्दशः भाषांतर नाही. मूळांतील आशय लक्षांत घेअून अिकडील परिस्थितीच्या अनुरोधाने हें रूपांतर केलें आहे. अर्थशास्त्रावरील हा पहिलाच मराठी ग्रंथ होय.

अि. स. १८७६ त त्यांनी 'हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत अिंदुप्रकाशामध्यें प्रसिद्ध झालेल्या आठ पत्रांचा समावेश केला आहे. ह्याची प्रस्तावना सडेतोड व विचार-प्रवर्तक आहे. शेती, व्यापार व रोजगार या तिन्ही व्यवसायांच्या

हलाखीचें स्पष्ट चित्र त्यांनी प्रस्तावनेंत रेखाटलें आहे. हीं पत्रें त्यांनी दादाभाअी नवरोजींच्या 'Poverty in India' या निबंधाच्या आधारानें लिहिलीं होतीं. त्यांत त्यांनी रवानगी व अमदानी यांचे प्रत्यक्ष आंकडे देअून हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीची छाननी केली आहे. लोकहितवादी हे अिंग्रजी राज्याचे पक्षपाती होते, असें म्हणणारांनी प्रस्तुत पुस्तक काळजीपूर्वक वाचल्यास त्यांचा भ्रम आपोआप दूर होअील. 'अदलातीचे कर लुटारूसारखे आहेत', 'या देशांतील लक्ष्मी वाढण्याचा यत्न सरकार कांही करीत नाही.' 'भाड्याचा अुंट, त्याजवर लादतां लादतां नाळी पडल्या तरी कोणी मनास आणीत नाही. अेकतर्फी काम चालतें', 'दिवाळखोर सरदारांचा धूर्त कारभारी जसा संसार पाहतो तसें अिंग्रज सरकार या देशाचें राज्य चालवीत आहे' अशा तऱ्हेचे अुघड आक्षेप ह्या पुस्तकांत जागोजाग आढळतात. शिवाय अिंग्रज सरकारच्या बेजबाबदार धोरणावर सणसणीत टीका करून त्यांनी तें परिणामीं हिंदुस्थान व अिंग्लंड ह्या दोघांनाहि अपायकारक झाल्याशिवाय राहणार नाही असा गंभीर अिषारा दिला आहे.

"परंतु जरी अिंग्रज सरकारानें आपल्या देशाचे हिताकरितां हा देश सर केला तरी हें धोरण चांगलें नाहीं असें आम्हांस दिसतें. अमेरिका व्यापारांत फार वाढत आहे व राजकारणांत रशिया वाढत आहे. हे दोन्ही देश फार जबरदस्त आहेत. याजकरितां हिंदुस्थान देश आपला आहे व विलायतचें व हिंदुस्थान देशाचें हित हें अेकच आहे असें समजून वहिवाट केल्यास विलायतच्या मदतीस हा देश फार अुपयोगीं पडेल व येथें जें द्रव्य वाढेल ते विलायतचे अुपयोगीं आहे. आणि या देशांत संपत्ति उत्पन्न होण्याचीं साधनें फार मोठीं

आहेत त्या सर्वांचा अुपयोग केल्यास येथील प्रजा फार सुखी होअील व त्या मानानें विलायत जबरदस्त होअून राहील; परंतु सवतीच्या मुलांसारखी जी हल्लीं स्थिति आहे ही हितकारक नाहीं. विलायत सरकारचें राज्य या देशांत बहुतकाल राहावें अशी आम्हांस अिच्छा आहे व जरूरहि दिसतें. वास्तव छिनाल बायकोचा नवरा जसा तिचा अविश्वास धरतो आणि घरांतल्या किल्लया कमरेस बांधून फिरतो तशी वहिवाट अिंग्रज सरकारानें न केली तर फार चांगलें. गैरवाजवी खर्च या देशावर घालूं नये. येथील लोकांची ममता संपादन करावी. पूर्वी कंपनी सरकारास मोठीं मोठीं राज्यें ज्यांनीं मिळवून दिलीं तें कांहीं विलायतचे लोक नव्हते. तर टिपू सुलतानापासून रणजितसिंगापर्यंत येथील जे मुलूख घेतले ते अेथल्याच लोकांनीं घेतले. त्यांचा आज भरंवसा तुटला म्हणून अैशीं हजार सोजर बाळगावे लागतात; हें चिन्ह चांगलें नाहीं, असें अिंग्रज सरकारचे मोठेमोठे नामांकित दोस्तही म्हणतात. याजकरितां येथील लोक थोड्या खर्चांत मिळतात. त्यांसच राखावें. कौंसलापर्यंत नेटिव लोक राज्यकारभारांत घेअून त्यांचे सल्लामसलतीनें कारभार करावा, म्हणजे सर्वत्र आबादानी होअून अुभयदेशांचें अैक्य होअील, आणि त्यापासून बहुत लाभ होतील. येथील अुदीम वाढवावे व येथें खाणी काढाव्या तें अेकीकडे राहून जकातीचा कायदा ठरविण्याचे वेळीं होपसाहेबांनी जें भाषण केलें त्याजवरून येथील अुद्योग कमी व्हावा व सुताचे कारखान्यांवर कर घालून त्यांस जेर करावें, अुंच प्रतीचा कापूस येथें येअूं देअूं नये. बारीक कपडे येथें करतील त्यांस अडचणी घालाव्या. हें धोरण सर्वैव अयोग्य व परिणामीं विषासारखें आहे. लोभामुळें अशी बुद्धि धरण्यांत कांहीं फायदा नाहीं असें अिंग्रजसरकारचा अुपयोग समजून

त्याजवर जी आमची निष्ठा आहे तिच्या प्रेरणेनें आम्ही स्पष्ट बोलून दाखवितों. हें ज्यास रुचेल त्यास रुचो, न रुचेल त्यास न रुचो."[1]

लॉर्ड रिपन यांनी हिंदुस्थानांत स्थानिक स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर लोकांमध्यें त्याविषयी बरेंच कुतूहल अुत्पन्न झालें होतें. वर्तमानपत्रांतून या विषयाची चर्चा सुरू झाली होती. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेने तर महाराष्ट्रांत आपले प्रचारक पाठवून लोकांना 'स्थानिक स्वराज्यव्यवस्थे'ची माहिती करून देण्याचा अुपक्रम केला होता. याच सुमारास लोकहितवादींनीहि स्थानिक स्वराज्यव्यवस्थेवर छत्तीस पृष्ठांचा अेक छोटासाच पण विचारपरिप्लुत निबंध प्रसिद्ध केला. ह्या निबंधांत त्यांनी शासनसंस्थेची सोपपत्तिक मीमांसा करून प्रजेच्या मूलभूत हक्कांचें अुत्कृष्ट विवेचन केलें आहे. नेहमींप्रमाणेच लोकहितवादींचा ह्या ग्रंथांतील दृष्टिकोनहि त्यांच्या देशाभिमानाची साक्ष दिल्याखेरीज राहत नाही.

"जेथें दुर्दैवानें आणि अज्ञानानें लोकांस परावलंबनाची दुःस्थिति प्राप्त झाली आहे तेथें जितका अधिकार स्वदेशीय लोकांचे हातांत परत येअील तितका अिष्टच आहे. मग तो लोकांच्या मागण्यानें येवो किंवा राज्यकर्त्या सरकारचे प्रसन्नतेमुळें आणि औदार्यानें येवो; कसाही आला तरी पाहिजेच आहे. आपणास लायखी व राज्यकर्तृत्वशिक्षण हीं यथास्थित प्राप्त होअून आपलें 'स्वराज्य' आपल्या हातीं अंशतः तरी यावें आणि ठिकठिकाणीं व मोठमोठ्या हुद्यांवर स्वदेशीय कामगार नेमले जाअून त्यांस मोठमोठे पगार मिळावे, असें प्रत्येक स्वदेशाभिमानी सुज्ञ पुरुषास वाटतें व त्याप्रमाणें सरकारचेंही वर्तन

---

१ हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें पृष्ठ २४-२६.

नाहीं असें नाहीं. आपण अमीनीपर्यंत होतों ते हायकोर्टाचे जज्जाच्या पदापर्यंत गेलों; मामलेदार होतों ते कलेक्टर झालों; अर्जदार होतों ते कौन्सिलदार झालों; कोतवाल होतों ते पोलिस इन्स्पेक्टर बनलों; शिरस्तेदार होतों ते जूरर लोकांत आलों; इस्पितळांत अिसस्टंट, अप्रेंटिस व कंपाअुंडर होतों ते डाक्टराच्या व सिव्हिल सर्जनच्या पदवीस पोंचलों; आणि मेस्त्री होतों ते अिंजिनिअर होत चाललों. याचप्रमाणें आपल्याला पुढें पाअूल टाकीत टाकीत गव्हरनर व व्हाअिसराय यांच्या पगारी कौन्सिलदारांच्या पदवीला जाअून पोहोंचावयाचें आहे. या देशांत पार्लमेंटसुद्धां झालें पाहिजे अशी अुमेद आहे. व या सर्व कृत्यांत अेतद्देशीय लोकांचें पाअूल जितकें पुढें पडेल तितकें विशेष अभिनंदनीय व हितकारक आहे. अिकडील द्रव्य पगारांनीं म्हणा किंवा सामानखरेदीच्या द्वारें म्हणा, तें परदेशांत जाणें अिष्ट नाहीं. म्हणून जितकें ओढवेल व धरवेल तितकें धन ओढलें पाहिजे आणि त्याचीं द्वारें आपले हातीं राखिलीं पाहिजेत. यांत कांहीं अन्याय नाहीं व कोणाचा अपहार करावयाचा नाहीं. आतां ही शर्यत आहे. धांवण्याच्या आखाड्यावर सर्व धांवतात पण पुढें जातील त्यांस पैजेचें अिनाम मिळतें. त्याप्रमाणें विद्या, अक्कल आणि अुद्योग यांचें बल पैदा करून ही स्वराज्यव्यवस्थेची पैज जितण्याची सर्व स्वदेशकल्याणेच्छूंनीं अुमेद बाळगिली पाहिजे."[१]

लोकहितवादींनी कोणताहि विषय अेकदा हातीं घेतला म्हणजे त्यासंबंधीची बारीकसारीक माहिती ते मोठ्या प्रयत्नाने मिळवीत. ही त्यांची शोधकता व चिकाटी त्यांच्या प्रत्येक ग्रंथांत दृष्टीस पडते. अि. स. १८८३ मध्यें त्यांनी ग्रामरचनेवर सुमारें सत्तर पृष्ठांचा अेक

१ स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था पृष्ठ २१-२२.

मुद्देसूद व माहितीपूर्ण प्रबंध लिहिला होता. त्यांत 'ग्रामरचना, तिचा अुद्देश, तिची पूर्वीची व हल्लीची स्थिति आणि लोकांना पूर्वी व हल्ली होत असणारें सुख-दुःख, सरकारचें वर्तन व त्यास सूचना' अित्यादि गोष्टींचें त्यांनी फार मार्मिक तऱ्हेने विवरण केलें आहे. खेडेगांवांतील गरीब व कष्टाळू जनतेच्या सुखदुःखांशीं ते किती समरस झाले होते याचें प्रत्यन्तर प्रस्तुत पुस्तकांत ठिकठिकाणीं मिळतें. खालील अुताऱ्यावरून त्याची थोडीशी कल्पना येअील.

"रयतेला दुसरा कांहीं धंदा व दुसऱ्या कोणाचें रक्षण नसल्यामुळें, सुनेला ज्याप्रमाणे, कशीहि सासू द्राष्ट व खाष्ट असली तरी सासरीं डोकें खुपसून तिच्या हाताखालीं नांदावें लागतें, नाहीं तर मुलगी नाठाळ हट्टी वगैरे निंद्य विशेषणें लावून घ्यावीं लागतात, तद्वत् सरकारानें कसेंही वागविलें व तरवारीच्या धारेवर धरिलें, तरी खालीं मान घालून सरकारचा अधिकार व कबजा मानिला पाहिजे. परंतु सासूबाअीचा द्राष्ट व खाष्टपणा बघून ज्याप्रमाणें लोक तिचा अुपहास करतील, त्याचप्रमाणें नाणावलेल्या, राजनीतिकुशल व रयतेच्या सुखा-करितां दुसरीं भांडणें विकत घेअून जुलमी देशी राजांकडून रयतेची गांजणूक कमी करणाऱ्या अुदारधी सरकाराचेंच असें विरुद्धाचरण पाहिलें म्हणजे सुज्ञ जन त्याचा अुपहास करणार नाहीत असें कदापि होणार नाहीं. रयत नादान व सर्वांशीं परावलंबी झाली म्हणून तिच्या सौख्या-कडे अितकें दुर्लक्ष्य करणें किंवा तिच्या ओरडण्याकडे अितक्या अुदा-सीनतेनें पाहणें चांगलें नाहीं. रयत जी आज गांजल्यासारखी व त्रस्त झाली आहे व तिच्याजवळ द्रव्याचा विटाळ न राहून हातातोंडाशीं तिची गांठ पडली आहे, याचें कारण अितका वेळ पुनः पुनः सांगत-आल्याप्रमाणें हेंच आहे कीं, सारे धारे व करपट्ट्या यांचें ओझें

रयतेवर अुचलेना अितकें जब अवस्थामुळें ती त्या ओझ्याखालींच गारद होत आहे ! व याविषयीं चोहोंकडून ओरड अैकूं येते. मोठ्या दर्यांत गलबत फुटून त्याजवरचे लोक ज्याप्रमाणें त्या अथाक पाण्यांत गटंगळ्या खात पडावे व अितक्यांत त्यांस अेखादा लांकडाचा मोठासा ओंडा मिळावा, म्हणजे मग ते जीव जाअीपर्यंत किंवा कड लागेपर्यंत त्यास धरून राहतात व तोच काय तो त्यांचा आसरा होतो, त्याप्रमाणें, अफाट राज्योदधींतील नानाराष्ट्ररूप गलबतांची कालरूप महावातानें वाताहत झाल्यामुळें त्यामध्यें प्रस्तुतच्या सरकारासारखा आश्रयभूत ओंडा रयतेला सांपडला असून त्यास, त्या महोदधींत बुडणारी प्रजा चिकटून राहिली आहे. तिचें संरक्षण आश्रयदात्या सरकारानेंच केलें पाहिजे."[१]

लोकहितवादींच्या वाङ्मयांत अैतिहासिक ग्रंथांची संख्या भरपूर आहे. त्यांपैकी बरेच ग्रंथ भाषांतरात्मक आहेत. तरी त्यांच्या प्रस्तावना स्वतंत्र व मार्मिक आहेत. अितिहाससंबंधीची आमची अनास्था फारच शोचनीय होती. गेल्या दोन हजार वर्षांत ह्या देशांत अेवढीं प्रचंड स्थित्यंतरें झालीं, मोठमोठीं साम्राज्यें अुदयाला आलीं, व अस्तंगत झालीं, तथापि त्यांचा साधार व सुसंगत अितिहास कोणीं लिहून ठेवला नाही. आमच्याच अितिहासाविषयी आम्हाला परकीयांचे ग्रंथ प्रमाण मानण्याची पाळी आली. ग्रांट डफ, अेल्फिस्टन, मरे वगैरेंच्या अितिहास-ग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं. लोकहितवादींनी मात्र अि. स. १८५१तच 'भरतखंडपर्व' या नांवाने हिंदुस्थानचा संक्षिप्त अितिहास लिहिला. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील स्वतंत्र अितिहास लिहिण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न होय. हा ग्रंथ जरी मामुली असला, तरी अितिहास-

---

१ ग्रामरचना पृष्ठ ५८-५९.

लेखनाचा स्वतंत्र अुपक्रम या दृष्टीने लक्षांत घेण्यासारखा आहे. स्वदेशाच्या अितिहासाची ही दशा. मग परदेशाचे अितिहास समजून घेण्याची गोष्ट दूरच राहिली. परप्रांतांतील घडामोडींसंबंधीहि आम्ही असेंच अुदासीन होतों. मद्रासमध्यें काय घडलें तें बंगालमध्यें कळत नसे; आणि कलकत्त्याला काय चाललें आहे याची महाराष्ट्रांत दादहि नसे. "आपल्या लोकांमधील अैतिहासिक ज्ञानसंपादनाची अुदासीनता जी आज फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे तिच्याविषयीं येथें आज नव्यानेंच विवेचन करावयाचें आहे असें नाहीं. ती अुदासीनता आपण दूर ढकलून, निदान आपआपल्या देशांतील प्रान्ताच्या अितिहासाविषयीं तरी अगदीं अजाण न राहण्याची अुत्सुकता आतां आपण धरिली पाहिजे."[1]

परप्रांतीय अितिहासग्रंथांची ही अुणीव दूर व्हावी म्हणून लोकहितवादींनी सुराष्ट्र, गुजराथ, राजस्थान, लंका ह्या देशांच्या अितिहासांचीं भाषांतरें केलीं. 'गुजराथ देशाचा अितिहास' या ग्रंथाचे शेवटीं अिंग्रजी राज्य व देशी राज्य यांची त्यांनी केलेली तुलना विचाराई व अुद्बोधक आहे. 'पाणिपतची लढाअी' या भाषांतरात्मक पुस्तकाची प्रस्तावनाहि स्वतंत्र व माहितीपूर्ण आहे. तींत त्यांनी ह्या लढाअीची कारणमीमांसा देअून सदाशिवरावभाअूच्या चुका दाखविल्या आहेत. या ग्रंथाच्या परिशिष्टांत त्यांनी भोसले, पेशवे, निजाम, शिंदे, होळकर, बुंदेले, भानु अित्यादि अितिहासप्रसिद्ध घराण्यांचे वंशवृक्ष दिले आहेत. त्यांच्या अैतिहासिक गोष्टींच्या संग्रहांतील दुर्मिळ माहिती वाचली, म्हणजे लोकहितवादी हे 'आमच्या देशाच्या माहितीच्या संबंधाने केवळ समुद्र आहेत' ही अुक्ति सार्थ वाटते.

---

१ गुजराथ देशाचा इतिहास- प्रस्तावना.

'स्वाध्याय' व 'आश्वलायन गृह्यसूत्र' ह्या दोन्ही ग्रंथांच्या प्रस्तावना विस्तृत व विद्वत्ताप्रचुर आहेत. त्यांवरून लोकहितवादींच्या ऐतिहासिक दृष्टीची व शोधक बुद्धीची कल्पना येते. तसेंच त्यांना हिंदुधर्माचा व वैदिक संस्कृतीचा किती अभिमान होता तेंहि समजतें. 'मूळ आर्य हे मोठे पराक्रमी, विद्याशोधक, व ऐकमताने वागणारे असे होते. त्यांणी अनेक ग्रंथ लिहून ठेविले व अनेक कलाकौशल्यांत प्रावीण्य मिळाविलें'. परंतु गेल्या हजार वर्षांत आमची ज्ञानलालसा मंदावली; आमच्या पराक्रमाला ओहोटी लागली; आमचा देशाभिमान नाहींसा झाला; आणि उत्तरोत्तर आम्ही अशा अवनत दशेला येऊन पोहों-चलों असे त्यांचें स्पष्ट मत होतें. आश्वलायन गृह्यसूत्राच्या प्रस्तावनेंत त्यांनी संस्कृत भाषेचा महिमा वर्णिला आहे. संस्कृत विद्येची योग्यता ते बरोबर जाणत होते, परंतु जुन्या ग्रंथांवरच सर्वस्वीं अवलंबून राहून आधुनिक शास्त्रांकडे दुर्लक्ष करणें त्यांना संमत नव्हतें. "संस्कृत ग्रंथांची रुचि स्वदेशीय लोकांत असावी तशी नसल्यामुळें फार वाईट वाटतें, द्विपांतरीं आमच्या संस्कृत ग्रंथांचा विचार अस्खलित चालावा आणि आमच्याइकडील पंडितांनीं त्याविषयीं स्वस्थ बसावें हें आश्चर्यकारक कालमाहात्म्य आहे."[१] आगमप्रकाश या ग्रंथांत त्यांनी शाक्तपंथाच्या विधिविधानांची माहिती देऊन या अनैतिक व अनाचारप्रवर्तक मार्गाचा निर्भयपणें दंभस्फोट केला आहे.

लोकहितवादींवर स्वामी दयानंदांच्या मतांची बरीच छाप पडली होती. त्यांनी स्वामीजींचें संक्षिप्त चरित्रहि लिहिलें आहे. आर्यसमा-जाची सामाजिक उपयुक्तता आतां सर्वमान्य झाली आहे. परंतु लोक-हितवादींनी आरंभापासूनच ह्या समाजाच्या कार्यांत मन घातलें होतें.

१ आश्वलायन गृह्यसूत्र– प्रस्तावना पृष्ठ ५४-५५.

ह्यामध्ये त्यांची सर्वसंग्राहक वृत्ति व दूरदर्शीपणा दिसून येतो. मुंबअीच्या आर्यसमाजांत लोकहितवादींचीं व्याख्यानें नेहमी होत असत. त्यांपैकी भिक्षुक, कलियुग, जातिभेद अित्यादि भाषणें पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालीं आहेत. याशिवाय त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'निबंधसंग्रह' होय. यांत 'प्रभाकरां'तील पत्रें व वृत्तवैभवांतील अैतिहासिक लेख संकलित केले आहेत. हा ग्रंथ सुमारें ११०० पृष्ठांचा आहे ह्या अेका ग्रंथाावरूनहि लोकहितवादींचा गाढ व्यासंग व्यक्त होतो. तत्कालीन समाजास्थितीशी संबंध असलेला अेकहि विषय ह्या लेखसंग्रहांतून सुटला आहे असें दिसत नाही. सरकारी नोकरींतून निवृत्त झाल्यावर गोपाळरावांनी अि. स. १८८२ त 'लोकहितवादी' मासिक सुरू केलें. पहिल्या अंकाच्या प्रस्तावनेंत त्यांनी आपलें धोरण विशद केलें आहे. त्यांत त्यांनी 'सुबोध, स्पष्ट, अल्पविस्तृत व प्रौढ विचाराच्या लेखांचे द्वारें' निरनिराळ्या अुपयुक्त विषयांचा लोकांना परिचय करून देण्याचा आपला अुद्देश जाहीर केला आहे; व "बाष्कळपणाच्या आणि व्यर्थ वाद वाढविणाऱ्या लेखांस आमच्या या पुस्तकांत स्थल मिळणार नाही." असें स्वच्छ म्हटलें आहे. याच मासिकांतून त्यांची 'स्थानिक स्वराज्यव्यवस्था', 'ग्रामरचना', 'पृथ्वीराज चव्हाण', 'दयानंदांचें चरित्र' अित्यादि पुस्तकें प्रथम प्रसिद्ध झालीं होतीं. त्यानंतर त्यांनी अि. स. १८८३ त केवळ अैतिहासिक विषयांना वाहिलेलें त्रैमासिक चालू केलें. त्याचें नांवहि 'लोकहितवादी'च होतें. याच्या प्रत्येक अंकांत ६० पृष्ठें असत. ह्या मासिकांतून त्यांनी आपला 'राजस्थानचा अितिहास' वगैरे ग्रंथ क्रमशः प्रसिद्ध केले.

लोकहितवादींनी आपला शिक्षणक्रम संपवून ज्या वेळीं सार्वजनिक जीवनांत प्रवेश केला, त्या वेळची हिंदुस्थानांतील परिस्थिति एका

दृष्टीने आशादायक व उत्साहवर्धक होती; तर दुसऱ्या दृष्टीने शोचनीय व उद्वेगजनक होती. इंग्रज सरकारच्या अमदानींत सुरवातीपासूनच शांतता व सुरक्षितता नांदूं लागली होती. त्यामुळे लोकांना आपले दैनंदिन व्यवहार निश्चिंतपणें पार पाडण्यास मोकळीक मिळाली. ब्राह्मणापासून अंत्यजापर्यंत सर्व जातींच्या व सर्व पंथांच्या लोकांना विद्यामंदिराचा दरवाजा खुला झाला; इतकेंच नव्हे तर, सरकारनें सार्वजनिक शिक्षणप्रसाराच्या कार्यांत स्वतः मन घालून त्या कामीं सढळ हातानें खर्च करण्यास आरंभ केला. ठिकठिकाणीं इंग्रजी व मराठी शाळा स्थापन केल्या, व गोरगरिबांच्या मुलांना पाठ्यपुस्तकें विनामूल्य वाटण्याची व्यवस्था केली. ह्या नवीन शिक्षणक्रमामुळें आमच्यांतील पंडितांची एकान्तिक परमार्थप्रवणता नाहीशी झाली; व निरनिराळ्या भौतिक शास्त्रांशीं त्यांचा परिचय घडला. पाश्चात्यांच्या सहवासानेच आम्हांला आधुनिक जगाची प्रथम कल्पना आली; व मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा आमचा दृष्टिकोन साफ बदलून गेला. परंपरागत जुन्या समजुती अज्ञानमूलक, जीर्ण व हानिकारक वाटूं लागल्या. सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत नवीन नवीन कल्पना उदयाला आल्या; व त्यांच्या अनुरोधानें आम्ही आपल्या सर्वांगीण प्रगतीचा मार्ग आक्रमूं लागलों.

वैयक्तिक सुरक्षितता, न्यायालयांची स्थापना, भौतिक सुख-साधनांची वाढ, सार्वजनिक शिक्षणाची सोय, इत्यादि आकर्षक गोष्टींमुळे इंग्रजांची राजवट आरंभीं आरंभीं तरी लोकांना पुष्कळच सुखावह व प्रगतिकारक वाटली. परंतु दिवसानुदिवस हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति फार खालावत चालली; आणि त्यामुळे अल्पाव-काशांतच परकीय राजसत्तेचें कुटिल अंतरंग जनतेच्या निदर्शनास

आलें. यांत्रिक सुधारणेच्या बळावर आमचा सगळा व्यापार परक्या देशांनी हस्तगत केला. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले उद्योगधंदे पार रसातळास गेले. लक्षावधि कसबी व कारागीर बेकार झाले. धान्याशिवाय आमच्या घरांतील बारीक सारीक सर्व जिनसा परदेशांतून येऊं लागल्या. ओबडधोबड देशी मालापेक्षां विलायती माल सुबक व स्वस्त मिळूं लागला; पण तो खरेदी करण्याची लोकांची ऐपत नाहीशी झाली. देशाच्या संरक्षणाचा भार सरकारने आपल्या शिरावर घेतल्यामुळे क्षात्रवृत्ति लोपली; व शिपाईगिरीचा बाणा मिरविणारे मराठे पुन्हा मजूर बनले. शेतकी व चाकरी यांखेरीज उदरनिर्वाहाचें दुसरें साधन उरलें नाही. "परंतु शेत करण्यांत तरी काय नफा? वर्षभर मजूरी मरेमरेतों करावी तरी लंगोटी आणि शिळी कोंड्याची भाकर देखील मिळावयाची भ्रांति. बहुत दाणे पिकवितात, परंतु घेतो कोण? पैसा दुसऱ्या देशांत चालला. श्रीमंत लोक, जांजवळ लाखो रुपये आहेत, ते विलायती जिनसा घेतात आणि पैसा उडवितात. त्यांचे पोटास पावशेर दाणे पाहिजेत, त्याची मात्र किंमत रयतेकडे जाते. बाकी हजारो रुपये विलायतेस थेट जातात. याप्रमाणें हमेश चाललें आहे."[1]

पांढरपेशा वर्ग थोडेंबहुत शिक्षण घेऊन सरकारी नोकरींत पडत असे; पण त्यांतहि कांही तथ्य नव्हतें. मोठमोठ्या हुद्याच्या सर्व जागा इंग्रजांनी अडविल्या होत्या. फक्त लहानसहान कारकुनी कामें एतद्देशीयांच्या वांट्याला येत. बुद्धिमान् व सुशिक्षित तरुणांच्या महत्त्वाकांक्षेला सरकारी नोकरींत मुळीच वाव नव्हता. "रोजगाराकडे पाहिलें तर जेथें तेथें साहेब पुढें येतात. पोलिस व त्यांत सिविल

१ लोकहितवादींचीं शतपत्रें (नवी आवृत्ति, १९४०) पृष्ठ ३५२-५३.

सर्विस तर राजवंशीच म्हटली पाहिजे. त्यांत नेटिवांचा प्रवेश न व्हावा याजबद्दल जितक्या युक्ति असतील तितक्या लागू केल्या आहेत......नेटिव जरी स्वभाषा शिकून परभाषा शिकला, त्याने मोठ्या बिकट परीक्षा दिल्या, व लाखांत एक असा बुद्धिमान् असला तरी त्याची चीज होत नाही."[1]

अशाप्रकारें चारी बाजूंनी रयतेची आर्थिक कुचंबणा चालू होती. सरकारचे मूठभर 'आशाबद्ध व द्रव्यलोभी' कामदार साहेबाची खुशामत करून भल्याबुऱ्या मार्गांनी धनसंचय करण्यांत गढून गेले होते. तसेंच मोठाले सरदार व जहागिरदार यांना सुखासीनतेशिवाय कशाचीच पर्वा नव्हती. बाकीची जनता मात्र हवालदील होऊन पारतंत्र्याचीं कटु फळें भोगीत होती.

अव्वल अिंग्रजींत बहुजनसमाजाची अशी दुरवस्था होती. तथापि तत्कालीन सुशिक्षित व सुखवस्तु वर्गाने ह्या गरीब व अज्ञ जनतेची स्थिति सुधारण्याकडे मुळीच लक्ष दिलें नाही. "श्रीमंत आणि विद्वान् या दोन लोकांचा हातून लोकांचे व देशाचे सुधारणेकरिता प्रयत्न व्हावयाचे. या दोघांशिवाय कोणी करणार नाही. अेक श्रीकडून बलवान् आणि दुसरे ज्ञानेंकरून बलवान्."[2] परंतु ह्या दोघांनाहि समाज तरला काय, किंवा बुडला काय, त्याचें कांहीच सोयरसुतक नव्हतें. जहागीरदाराखेरीज धनिकांचा असा स्वतंत्र वर्ग महाराष्ट्रांत फारसा नव्हता. जहागीरदारांना तर स्वतःचा सरंजाम सांभाळण्याची देखील अक्कल नव्हती. तिन्हीत्रिकाळ त्यांची चैन अविच्छिन्न चालली म्हणजे झालें, मग दिवस 'अुजाडल्यामावळल्या-

---

१ हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें— प्रस्तावना पृष्ठ ९.

२ शतपत्रें पृष्ठ १२९-३०.

चीहि' चौकशी करण्यास ते राजी नसत. अशा सुखलोलुप लक्ष्मीपुत्रांना दलितांच्या अुद्धारासाठी आपल्या पैशाचा सदुपयोग करण्याची बुद्धि कोठून होणार ! राहतां राहिला विद्वानांचा वर्ग. विद्यार्जनाच्या कामीं अिंग्रजी अमदानींतहि आरंभीं ब्राह्मणच आघाडीवर होते. त्यांपैकीं जुन्या पद्धतीप्रमाणे शिकलेले शास्त्री व भिक्षुक हे निव्वळ 'पोटभरू व परस्वाधीन' होते. प्राचीन ग्रंथांतील ठराविक कोटिक्रम व अर्थशून्य पाठांतर ह्यांवर ह्या पंडितंमन्यांची सारी भिस्त असे. कोणत्याहि प्रश्नांचा स्वतंत्रपणें विचार करण्याचें त्यांच्या बुद्धीला वळणच नव्हतें. तेव्हा आपल्या सामाजिक जबाबदारीची त्यांना जाणीव होण्याचा बिलकुल संभव नव्हता. यजमानाची तोंडदेखली स्तुति करून आपला चरितार्थ बिनबोभाट कसा चालवावा अेवढ्या अेकाच गोष्टीची ते विवंचना करीत. "स्वसत्ता गेली व स्वराज्य गेलें; हें आपले देशांतील सर्व लोकांस अनिष्ट आहे अित्यादि स्वदेशाभिमानाच्या गोष्टी त्यांस ठाअूक नाहींत. त्यांस जेवायास मिळालें, म्हणजे कोणीही राज्य करीत असले, तरी चिंता नाहीं; त्याची स्तुति करतील; असे हे ब्राह्मण स्वार्थतत्पर आहेत. स्वदेशाचें अितर जातींचे लोकांविषयीं त्यांचे मनांत कांहीं येत नाहीं. फक्त आपलें जेवण व मान कमी जहाला, अेवढ्याचेंच त्यांस दुःख आहे."[१]

जुन्या पंडितांप्रमाणेच नवशिक्षितांची वृत्तीहि अत्यंत संकुचित होती. चार-दोन 'बुकें' शिकून कशीतरी अेकदा सरकारी नोकरी मिळविली, की गंगेत घोडे न्हालें अशी त्यांची समजूत होती. रयतेच्या अज्ञानाचा व दुर्बलतेचा फायदा घेअून आपली तुंबडी भरण्या-

१ शतपत्र पृष्ठ २७७.

कडेच त्यांची नेहमी नजर असे. दरमहा 'वेतनाअितका खर्च ठेवून पांच वर्षांत दहा हजार रुपये जवळ' करणाऱ्या ह्या व्यवहारपंडितांचें अंतःकरण गोरगरिबांची अुपासमार पाहून द्रवण्याअितकें खास हळवें नसणार. ब्राह्मण कामदारांच्या अशा दुष्ट प्रवृत्तीमुळेच सामान्य जनतेचा त्यांच्यावरील विश्वास अजिबात अुडाला; आणि परकीय अिंग्रज त्यांना आपमतलबी ब्राह्मणापेक्षा जास्त न्यायी व निःपक्षपाती वाटूं लागला. लोकहितवादींनी याबद्दलचा अेक दाखला आपल्या पत्रांत मुद्दाम नमूद केला आहे. "मी अेकदा खेड्यांत अेका कुळं-ब्याचे तोंडाने अैकिलें की, साहेबांचें राज्य चांगलें, साहेब न्याय अिनसाफ चांगला करितो, पण ब्राह्मण लोक त्यास शिकवून आमचीं घरें बुडवितात. आणि बहुतकरून सर्व रयतेची समजूत अशीच आहे, आणि ती खरी आहे."[1] ज्या धनिक व बुद्धिजीवि वर्गाच्या त्यागबुद्धीवर बहुजनसमाजाचें भवितव्य अवलंबून होतें त्याची दानत अशा प्रकारची होती; म्हणूनच लोकहितवादींना ह्या बेजबाबदार समाजकंटकांचा— आर्थिक व सांस्कृतिक भांडवलदारांचा — अति-शय कठोर शब्दांत निषेध करावा लागला.

लोकजागृतीचें दुष्कर कार्य हातीं घेण्यापूर्वी लोकहितवादींनी सभोंवतालच्या परिस्थितीची सूक्ष्मपणें छाननी केली व तदनुसार आपलें धोरण निश्चित केलें. त्यांची दृष्टि अत्यंत शुद्ध व व्यापक होती. आपल्या विशिष्ट वर्गाच्याच हिताहितांशीं व सुखदुःखांशीं समरस होण्याअितका त्यांचा देशाभिमान संकुचित नव्हता. ज्यामध्यें ब्राह्मण, महार, रामोशी, कैकाडी, कोमटी वगैरे सर्व वर्गांतील लोक अेक-मेकांशीं 'सहोदर बंधूंप्रमाणे' वागतील अशा तऱ्हेचा आदर्श समाज

१ शतपत्रें पृष्ठ ४४.

त्यांना अस्तित्वांत आणावयाचा होता. त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या समाजांतील गुणावगुणांची निर्भीड व सडेतोड चर्चा करण्याचा अुपक्रम केला. ब्राह्मणांच्या मूर्खपणावर जरी त्यांनी निष्ठुर वाक्प्रहार केले, तरी त्यांतहि त्यांचा प्रांजलपणा व न्यायप्रियता व्यक्त झाल्या-खेरीज राहत नाही. ब्राह्मणांनी कुळंब्यांचा द्वेष करावा व कुळंब्यांनी ब्राह्मणांना शिव्या द्याव्या ही गोष्ट त्यांना मुळीच रुचत नसे. परस्परां-तील हा द्वेषभाव पाहून त्यांच्या अंगाचा तिळपापड होअी व साहजिकच त्यांच्या तोंडून जळजळीत व मर्मभेदक उद्गार बाहेर पडत. "आता जर कोणी शूद्र जातीचा कारकून झाला, तर सर्व ब्राह्मण लोक त्याजकडे डोळे वटारून पहातात. त्यांस असें वाटतें की, आमचा धर्म लिहिणें-पुसणें करावयाचा असून कुणबी आमचा वृत्तिच्छेद करितात."[१]

"माझा हेतु अितकाच की, विरोध मोडावे आणि लोकांनी परस्पर ममतेने वागावें व जसे जसे कालेंकरून हे अज्ञानपाश सुटतील तसे तसे सोडवावे. परंतु या कार्यास आरंभ करावा म्हणजे बरें पडेल. बहुत लोक वाट पहातात. ब्राह्मण महाराची निंदा करतात, त्यास शिवत नाहीत, व अिंग्रजांजवळ प्रीतीने बसतात. हें पाहून मला आश्चर्य वाटतें. शास्त्राप्रमाणे पाहिलें असतां महार बरे; परंतु अिंग्रजांचे मंडळींत ब्राह्मण असूं नयेत. तत्रापि हे ब्राह्मण मूर्ख, त्यांस समजत नाहीं."[२]

सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करतांना लोकहितवादींनी राजकीय प्रगतीचें महत्त्व कधीहि दृष्टीआड केलें नाही. अुलट देशाच्या दारिद्र्याचें व विपन्नावस्थेचें मूळ राजकीय पराधीनतेंत आहे, व आपल्या

---

१ शतपत्रें पृष्ठ २९३. २ शतपत्रें पृष्ठ २१५.

लोकांच्या हातीं थोडीबहुत सत्ता आल्याशिवाय आपली सांपत्तिक स्थिति कधीहि सुधारणार नाही याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. "आपला देश निर्धन होत चालला आहे. याचा विचार करणें सर्वांस अुचित आहे. आणि मुलखाचें दरिद्र काढावयाचा अुपाय करणें, तर आधी राज्य सुधारलें पाहिजे. अुत्तम रीतीने राज्य चालावें, अशी कांही तरी युक्ति निघाली पाहिजे."[1]

लोकहितवादींनी जरी वेळोवेळीं अिंग्रजांच्या विद्येचा व गुणांचा गौरव केला असला, तरी त्यांना आपल्या देशाचा, धर्मांचा व संस्कृतीचा कांही कमी अभिमान नव्हता. त्यांची देशभक्ति रानडे-चिपळूणकर, टिळक-आगरकर यांच्याअितकीच अुत्कट होती. वैदिक संस्कृतीच्या पूर्ववैभवाचे त्यांनी जागोजाग गोडवे गाअिले आहेत. मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या शोधकतेबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल त्यांना आदर होता. शिवाजीमहाराज व रामशास्त्री यांची थोरवी त्यांनी मोठ्या अभिमानाने प्रतिपादिली आहे. आपल्या लोकांच्या कर्तबगारीवर त्यांचा दृढ विश्वास होता. "ब्राह्मण लोक हे आपले घरीं आले, म्हणजे सोवळें करितात व यवनांचा विटाळ जहाला म्हणून म्हणतात. तथापि त्यांस राज्य करावयास त्यांणी हरकत केली नाही व कितीअेक लोक मुसलमानांवर अितके फिदा जहाले की, राज्य करणें व शूरत्व करणें हें काम मुसलमानांचें होय, अितरांस यावयाचें नाहीं, असें म्हणूं लागले; परंतु त्या मूर्खांस असें समजत नाही कीं, आठशे वर्षांपूर्वी हिंदु राजे जहालेले पांडव, राम, परशुराम हे मुसलमान होते कीं काय ! ... आपले देशांत हे यवन लोक आले ते कोठले, यांस अिकडे वस्ती करूं द्यावी कशाकरितां व यांस हाकून देण्यास आम्हांस कांही

१ शतपत्रें पृष्ठ ५३-५४.

शक्ति नाहीं कीं काय ! सर्व हिंदु लोक निर्बळ व अपौरुष आहेत कीं काय !"[१]

आर्जवीपणाचा त्यांना अतिशय तिटकारा होता. त्यामुळे कोणाचीहि विनाकारण खुशामत करणें त्यांना आवडत नसे. परंतु अिंग्लड-प्रमाणेच आपला देश समर्थ व संपन्न व्हावा अशी त्यांची मनीषा होती; आणि म्हणून अिंग्रजांचे जे जे गुण त्यांना अिष्ट व अनुकरणीय वाटले त्यांची त्यांनी मोकळ्या मनाने प्रशंसा केली आहे. तसेंच त्यांनी प्रसंगोपात्त त्यांच्या दुर्गुणांवर ताशेरेहि झाडले आहेत. आपल्यांतील नवीन सुशिक्षित लोक लवकरच हरअेक बाबतींत अिंग्रजांची बरोबरी करतील याबद्दल त्यांना बिलकुल शंका नव्हती. "जा ज्ञानाने आपल्यावर अितर लोकांनी सरशी केली, तें ज्ञान आपण धिःकारूं नये; कारण की, त्याचा आपणांस अनुभवच आला आहे. याजकरिता सावधगिरीचें लक्षण हेंच की, काळास ओळखून त्याप्रमाणें चालावें. असें न केलें तर फार फजीत होअून दुर्दशा झाली आहे, त्यापेक्षा अधिक होण्याचा संभव आहे."[२] "साहेब लोकांस लोक चांगले म्हणतात व नेटीव कामगारास बहुधा वाअीट म्हणतात; परंतु आतां सुधारलेले व सुशिक्षित लोक सरसावत चालले आहेत. ते अिंग्रजांची बरोबरी करतील यांत संशय नाही"[३]

आपल्या राजकीय पारतंत्र्याचें शल्य लोकहितवादींच्या चित्तांत सदैव सलत होतें. शक्य तितक्या लवकर हा देश स्वतंत्र कसा होअील याविषयीं त्यांच्या अंतःकरणाला तळमळ लागून राहिली होती. या दृष्टीनेच त्यांनी 'आपण सर्व अेकत्रित होअून विलायतेंत शिष्टमंडळ पाठवावें; आणि आपल्या देशाला 'पार्लमेंट' मागून घ्यावें' अशी सूचना

---

१ शतपत्रें पृष्ठ ७२. २ शतपत्रें पृष्ठ १४५. ३ शतपत्रें पृष्ठ ६१.

केली होती. आपल्या लोकांच्या स्वाभिमानशून्यतेची त्यांना फार चीड होती. कोणाहि जबरदस्ताचा जुलूम निमूटपणें सहन करण्याच्या आमच्या नादानपणावर त्यांनी वारंवार कोरडे ओढले आहेत. तसेंच गेल्या आठशें वर्षांत हिंदूंना आपलें राज्य सांभाळतां आलें नाही याबद्दलहि त्यांनी ठिकठिकाणीं दुःखोद्गार काढले आहेत. "आज आठशे वर्षांपासून हिंदु लोकांच्याने स्वराज्य रक्षवलें नाही. आठशे वर्षांत मुसलमान, इंग्रज वगैरे पाळीपाळीने येऊन येथे राज्य करितात. व आपलेच लोकांचें सैन्य ठेवून आपलेच लोकांस मारतात. याचें कारण 'ज्ञानशून्यता.'"[1]

"परमुलखाचे लोक येऊन हिंदु लोकांचे हातचें हिसकावून घेऊन खातात व मानेवर जोखड ठेवून राज्य करितात; पण हे इतकें सर्व सहन करून आहेत. यांच्यामध्ये बळ, शूरत्व किंवा शक्ति कमी आहे असें नाही; पहिल्याने यांणी सर्व हिंदुस्थान जिंकलें होतें; परंतु यांस राखावयाचें शहाणपण नाही, याजमुळे हे गमावून बसले."[2]

परकीय राजसत्तेचें प्राणघातक जूं आपल्या मानेवर वाहण्याचें आमच्या अंगवळणीं पडलेलें पाहून त्यांचें मन अस्वस्थ होई. गव्हर्नरापासून असिस्टंट कलेक्टरपर्यंतच्या सर्व मानाच्या जागा म्हणजे इंग्रजांची मिरास व्हावी आणि आमच्यावर त्यांची हमाली करण्याची पाळी यावी ही स्थिति त्यांना अपमानास्पद वाटे. "सांप्रत काळीं हिंदु लोक मूर्ख; त्यांस राज्यकारभार करतां येत नाही व आपलें राज्य सांभाळण्याची ताकद नाही. याजकरिता पहा त्यांस किती संकटें प्राप्त झालीं आहेत की, गवरनरापासून असिस्टंट कलेक्टरपर्यंत व कमांडर चीफपासून अेनसाअीन व सोजीरपर्यंत दुसरे देशाचे लोक भाड्याने

१ शतपत्रें पृष्ठ २५७. २ शतपत्रें पृष्ठ ३३१.

आणले आहेत. ते कसे म्हणाल तर त्यांनी लाखो रुपये पगार आम्हांपासून घ्यावा आणि स्वदेशास जावें. त्यांचीं घरेंदारें अिकडेस कांहीं नाहींत. त्यांचे हातीं पैसा गेला तो अिकडे अगदी यावयाचा नाही. अशा प्रकारचे लोक आम्हांस भाडेकरी आणून राज्यकारभार करावा लागतो."[1]

लोकहितवादींना स्वराज्याची अुत्कंठा होती. परंतु त्यांना कोणाहि अेका व्यक्तीचें वा वर्गाचें राज्य नको होतें. मूठभर अिंग्रजांच्या हातून कांही हिंदी लोकांच्या हातांत सत्ता गेली, तर त्यामुळे बहुजन समाजाच्या परिस्थितींत कांही म्हणण्याजोगा बदल होणार नाही याची त्यांना पक्की खात्री होती. म्हणून ज्यामध्ये समाजाच्या सर्व थरांतील लोकांना 'हिस्सेदार' म्हणून भाग घेतां येअील अशा खऱ्याखुऱ्या 'लोकसत्ताक' राज्याची त्यांना अपेक्षा होती. जोपर्यंत आपल्या राजकीय हक्कांची जाणीव होअून त्यांच्या रक्षणासाठीं संघटित प्रतिकार करण्याची कुवत जनतेच्या अंगीं आली नाही, तोपर्यंत अिंग्रज येथून गेले तरी अशा प्रकारचे 'लोकराज्य' स्थापन होणें शक्य नाही हें त्यांनी पुरेपूर ओळखलें होतें. "आमचे लोकांच्या रीति अगदी बदलल्याशिवाय या देशाचें हित होणार नाही व या लोकांस स्वता राज्य चालविण्याचे सामर्थ्य असल्याखेरीज अिंग्रज लोक या देशांतून गेले तरी अुपयोग होणार नाही. पुनः गर्दी होअील व बेबंदी, अंदाधुंदी, भालेराअी, होळकरी गर्दी व पेंढारी अशा गोष्टी पुनरपि होतील, आणि कोणाचा जीव व घरदारही निर्भय राहाणार नाही. जो जबरदस्त त्याचे हातीं सर्व जाअील व जो निर्बल असेल तो

१ शतपत्रें पृष्ठ ८७.

अुपाशी मरेल. सर्व त्याचें हरण होअील."[१]

लोकहितवादींचा दृष्टिकोन केवळ पुस्तकी पांडित्यावर अुभारलेला नव्हता. जगाच्या अितिहासाचें मार्मिक अध्ययन व देशाच्या परिस्थितीचें सूक्ष्म अवलोकन यांच्या आधारावर त्यांनी आपलें धोरण फार दूरदर्शीपणाने आंखलें होतें. संपूर्ण स्वातंत्र्य हेंच त्यांचें ध्येय होतें. तीस कोटि लोकांच्या राष्ट्राला आपल्या संघटित सामर्थ्याची ओळख पटल्यावर तें मूठभर गोऱ्या लोकांचें वर्चस्व मुळीच मानणार नाही, हें त्यांनी असंदिग्ध शब्दांत सांगितलें आहे. अर्जविनंत्यांपासून सशस्त्र प्रतिकारापर्यंतचे सत्ताग्रहणाचे सर्व मार्ग त्यांच्या दृष्टिपथांत होते. परंतु लोकांचें बळ अजमाविल्याशिवाय नुसत्या निरर्थक वल्गना करणें ही देशभक्ति नव्हे ! राजकीय शहाणपण तर नव्हेच नव्हे. म्हणून 'अधिकार तैसा करूं अुपदेश । साहे ओझें त्यांस तेचि द्यावें ' ह्या न्यायाने देशांतील गाढ अज्ञान व शैथिल्य नाहीसें करण्यासाठीं त्यांनी आपलें शक्तिसर्वस्व खर्च केलें. "देशसुधारणा क्षणांत होत नाही. तीस पुष्कळ विलंब लागतो."[२] शेकडों कार्यकर्त्यांना प्रसिद्धीची हाव न धरतां जन्मभर धीमेपणाने पण अविरत प्रयत्न करावे लागतात; कणाकणाने जनतेची संघटना व बळ वाढवावें लागतें; अुगाच भावनावश होअून अुतावळेपणाने लोकांची दिशाभूल करण्यापासून कांही फायदा होत नाही; ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत घेअून लोकहितवादींनी कोणाचीहि भीडभाड न धरतां आधी लोकजागृतीचें प्राथमिक कार्य हातीं घेतलें. याचा अर्थ अिंग्रजांच्या राज्यांत ते सुखाने नांदण्यास खुशी होते असा नाही. क्षणाचाहि विलंब न लागतां हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला असता

१ शतपत्रें पृष्ठ ९२. २ शतपत्रें पृष्ठ ७८.

तर त्यांच्याअितका हर्ष कोणालाच झाला नसता. पण तसें घडण्याची त्या काळीं तिळमात्र शक्यता नव्हती. "पेशवे चांगले असोत अगर अिंग्रेज वाअीट असोत, जें प्राप्त झालें आहे तें खरें. सांप्रत ब्राह्मण लोकांची हलाखी आहे, हें सर्व कबूल करतील. बरें, जे अिंग्रेजी राज्यास नांवें ठेवितात व मनांत चुरमुरतात, त्यांनी व्यर्थ काळजी करूं नये. कारण पेशव्याचें किंवा दुसरे कोणाचें चांगलें त्यांस पाहिजे तसें राज्य त्यांच्याने स्थापवत नाही. व अिंग्रजांसही सध्या जा किंवा अमुक रीतीने चाला, हें म्हणण्याचीहि या भटांची व कारकुनांची प्राप्ती नाही. यास्तव जें आपणास कर्तव्य, त्यावर विचार मात्र आपण करावा."[1]

लोकहितवादींनी आपल्या कांही पत्रांत अिंग्रजी राज्यापासून झालेले फायदे वर्णिले आहेत. परमेश्वराच्या प्रेरणेनेच या देशांत अिंग्रजांचें राज्य स्थापन झालें आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती; आणि म्हणून ते अिंग्रजांना गुरुस्थानीं मानीत. कारण पाश्चात्यांची संस्कृति तत्कालीन भारतीय संस्कृतीच्या मानाने भौतिकदृष्ट्या पुष्कळच प्रगत व पुरोगामी होती. त्यामुळे सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत पदोपदीं आम्हांला त्यांची मदत घ्यावी लागे. अशा स्थितींत लोकहितवादींसारख्या सालस व श्रद्धाळू माणसाला अिंग्रज गुरुतुल्य वाटले तर कांही नवल नाही. परंतु त्यांचें राज्य ह्या ठिकाणीं आचंद्रार्क राहावें असें त्यांनी कधीच म्हटलें नाही. अुलट शक्य तितक्या लवकर त्यांनी आम्हांस लायक बनवून आमचें राज्य आमच्या हवालीं करावें असा त्यांचा आग्रह होता. अिंग्रजी राज्यांतील किळसवाण्या वशिलेबाजीवर त्यांनी कडक टीका केली होती.

---

१ शतपत्रें पृष्ठें २५५-५६.

हिंदु लोकांप्रमाणे अिंग्रजहि मनुष्येंच आहेत; तेव्हा न्यायदानाच्या बाबतींतील नेटिव व अिंग्रज हा भेदभाव अपमानास्पद आहे असा आपला अभिप्राय त्यांनी निर्भीडपणें व्यक्त केला होता. शिवाय अिंग्रजी राज्यांत रयत दिवसानुदिवस दरिद्री होत चालली आहे; व सरकार देशाच्या आर्थिक सुधारणेसाठी कांहीच प्रयत्न करीत नाही अशी त्यांची रास्त तक्रार होती. ब्रिटिश पार्लमेंट हें हिंदुस्थानांतील कारभारासंबंधी 'सवतीच्या मुलाप्रमाणे' अुदासीन आहे. तेव्हां प्रजेच्या न्याय्य हक्कांच्या रक्षणाविषयी आपण नेहमी जागरूक असलें पाहिजे ही त्यांची शिकवण होती. याप्रमाणे अिंग्रजी राज्याच्या दोन्ही बाजू त्यांनी जनतेपुढे स्पष्ट मांडल्या, व प्राप्त परिस्थितीचा आपल्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी जास्तींत जास्त अुपयोग कसा करून घ्यावा तेंहि परोपरीने दाखवून दिलें.

भौतिक शास्त्रांची अुपेक्षा, आपसांतील फूट, व निरपवाद शब्दप्रामाण्य हे त्रिगुणच प्रामुख्याने आमच्या अधोगतीला कारण झाले होते. तेव्हा त्या दिशेने लोकहितवादींनी आपल्या टीकेचा भडिमार सुरू केला. अेक हजार वर्षपर्यंत आमच्यांतील पंडितांनी ठराविक ग्रंथांचें चर्वित-चर्वण करण्यांत आपल्या बुद्धीचा दुरुपयोग केला होता. म्हणूनच लोकहितवादींना 'भटांच्या निरुपयोगी विद्ये'चा अितका निष्ठुरपणें समाचार घेणें भाग पडलें. आमच्या महामहोपाध्यायांना भौतिकशास्त्रांचे सामान्य सिद्धान्तहि अवगत नसत. त्यांचा व्यवहारांत कांही अुपयोग आहे याची त्यांना दादच नव्हती. राजाश्रय तुटला; पावलोपावलीं मानखंडना होअूं लागली; तरी त्याचें कारण शोधण्याची कोणालाच गरज वाटत नव्हती. काळ फिरला, सद्दी संपली, दुर्दैव ओढवलें, अशा तऱ्हेच्या रडकथा

गाअून ते स्वस्थ बसत. त्यांचा हा मूर्खपणा व शैथिल्य पाहून लोकहितवादींचें पित्त खवळून जाअी; व 'परवाचा किंवा लमाणाचें गाणें यापेक्षा अर्थशून्य वेदपठनाची किंमत कांही अधिक नाही.' 'व्याकरणापेक्षा लांकडें तोडण्याचें कसब शिकणें बरें.' अशासारखे अुद्गार त्याच्या तोंडून बाहेर पडत. नवीन व्यवहारोपयोगी विद्या हस्तगत करून केवळ अैतिहासिक दृष्टीने जुनीं पुराणें व शास्त्रग्रंथ वाचण्यास त्यांची ना नव्हती. परंतु 'पंचमस्कंधांतील भूगोल' आज शब्दशः प्रमाण मानण्यास त्यांचा विरोध होता. "भागवताचीं हजार पारायणें केलीं व रामायण नित्य वाचलें, तरी हिंदुस्थानांत अिंग्रज कसे आले, हें समजणार नाही. तसें जन्मपर्यंत जुन्या गोष्टी सांगितल्या आणि सांप्रतचे विचार केले नाहीत तर त्यांचा अुपयोग काय !"[१] म्हणूनच लोकहितवादींनी 'ज्ञान हीच शक्ति; शहाणपणाचे अंतीं सर्व आहे' असें प्रतिपादून आधुनिक शास्त्रांचें अद्यावत् ज्ञान संपादन करण्याचा लोकांना अुपदेश केला.

आमच्या लोकांत बुद्धि, शौर्य, धैर्य, पराक्रम अित्यादि गुण कांही कमी नव्हते; परंतु आपसांतील दुफळीमुळे त्यांची माती झाली. याची साक्ष अितिहासाच्या प्रत्येक पानापानावर आढळतें. समाजांत सलोखा व सहकार्य नांदावें म्हणून जातिव्यवस्था अंमलांत आली. पण तिचें पर्यवसान तेढ आणि वितुष्ट वाढविण्यांत झालें. देश, धर्म, भाषा, संस्कृति अित्यादि बंधनांचा आम्हांस विसर पडला; व जातीच्या संकुचित अभिमानाला बळी पडून आम्ही अेकमेकांचे शत्रू बनलों. संख्याबलानें हिंदु समाज अजिंक्य असतांहि ह्या भेदबुद्धीचा परधर्मीयांनी भरपूर फायदा घेतला व येथे साम्राज्यें स्थापलीं. हजार

१ शतपत्रें पृष्ठ २४८-४९.

वर्षे परक्यांच्या लाथा खाअूनहि आम्ही शुद्धीवर आलों नाहीं. घरभेदेपणा हा आमचा देहस्वभावच होअून बसला. स्वतःच्या क्षुद्र स्वार्थासाठीं देशहितावर घडघडीत निखारे ठेवण्याच्या ह्या अधम प्रवृत्तीवर लोकहितवादींनी पुन्हा पुन्हा फटकारे ओढले आहेत. "परक्याजवळ हात जोडून रहातात; पण आपले स्वकीयांशीं लढाअी करितात; अशी चाल आपले लोकांची आहे. आपसांत प्राण देअून भांडतात; पण परक्याच्या लाथा सोसून नम्र रहातात."[१]

"सर्व हिंदुलोक मुळापासून बकऱ्यासारखी जात; त्यांस कोणीहि पोटास दिलें, तर ते स्वदेश किंवा बापभाअू यांची ओळख सोडितात. अेक जातीचे लोक दुसऱ्या जातीशीं वैर करतात, आपण फितुर होअून आपलेच लोकांस मारतात व आपणच पेंढारी होअून आपणासच लुटतात."[२]

जातिवैमनस्याचें हें भूत पुरतेपणीं गाडल्याशिवाय ह्या देशाचा तरणोपाय नाही हें लोकहितवादींना समजून चुकलें होतें. म्हणून त्यांनी सामाजिक समतेचा धडाडीने पुरस्कार केला. समाजाच्या धारणेला व अुत्कर्षाला पोषक होणारा प्रत्येक घटक हा सारख्याच योग्यतेचा मानावा; त्यांत अुच्चनीच भाव ठेवूं नये, हाच त्यांच्या सांगण्याचा मथितार्थ होता. या दृष्टीने ब्राह्मणांच्या परंपरागत प्रतिष्ठेवर त्यांनी सतत हल्ला चढविला; आणि आळशी व अनुत्पादक भिक्षुकवर्ग हा सामाजिकदृष्ट्या मजुरांपेक्षाहि निकृष्ट व निरुपयोगी आहे असें बिनदिक्कत प्रतिपादिलें. "मोठे शहरांत पहाल, तर तुम्हांस असें वाटेल की, अितके भट येथे आहेत, यांस खावयास मिळतें,

१ शतपत्रें पृष्ठ २३६.

२ हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें पृष्ठ ८.

त्याबद्दल हे कोणती चाकरी करितात! असें जर मनांत आणिलें, तर तुम्ही काय म्हणाल! मला तर अेक मनुष्य दाखवा की, भटांनी शाळा घालून कोणी तयार केले किंवा कोणास विद्वान् केलें, किंवा ग्रंथ केले किंवा ज्ञान सांगितलें किंवा लोक सुधारले किंवा मजुरी केली, असें कांही तरी मला या भटांचें व भिक्षुकांचे खाण्याचे मोबदला त्यांचा अुपयोग दाखवा! चांभाराचा अुपयोग मी तुम्हांस सांगतों व दर अेक मनुष्याचे पायांत जोडे दाखवितों. तुम्ही आम्हांस भटांची निशाणी दाखवा."[1]

'तेव्हां ब्राह्मणांनी आपल्या जन्मजात मोठेपणाच्या खुळया कल्पना सोडाव्या; जातीचा अभिमान बाळगूं नये; मनुष्यमात्राला सारखें लेखावें; अर्वाचीन विद्या व कला आत्मसात् कराव्या; कालमान पाहून आचारविचारांत योग्य तो फरक करावा; प्राचीन शास्त्रांचा केवळ शब्दार्थच घेअूं नये, त्यांचें मर्म ओळखावें; जुन्या वेडगळ समजुतींना फाटा द्यावा; आचारांचें फाजील स्तोम माजवूं नये; सदाचरणाची व नीतीची कास धरावी; आर्जव व लाचारी टाकून द्यावी; अन्यायाचा वेळींच प्रतिकार करावा; देशहित हा मुख्य धर्म मानावा. म्हणजे बाकीचे सर्व लोक त्यांचें अनुकरण करतील व त्यामुळे त्यांची व देशाची प्रगति होईल' अशी लोकहितवादींची विचारसरणी होती. एवढया मोठ्या समाजांत कांही ना कांही वर्ग किंवा गट हे राहणारच. पण त्यांचा सामाजिक दर्जा सारखा असला म्हणजे भांडणतंटे मिटतील, व संघटनेला बाध येणार नाही असें त्यांचें मत होतें. "यास्तव जातिअभिमान सोडला, तरी जाति कायम राहातील, यांत संशय नाही. परंतु तंटे व भांडणें मोडतील.

---

१ शतपत्रें पृष्ठ ३१५.

मत्सर करणार नाहीत. इतका फायदा होईल. सर्व लोक एकत्रपणानें वागतील. ब्राह्मण असें म्हणणार नाहींत की, अमका तो महार आहे, त्याचें तोंड पाहूं नये, त्याचा विटाळ होतो. हा वेडेपणा मात्र जाईल. मग तो महार अर्थात्च ब्राह्मणांचें गर्विष्ठपणाचे शब्द ऐकून नीट इंग्रजांचे घरीं जातो आणि म्हणतो, ब्राह्मण आतां फार माजले. मी त्यांस हात दाखवीन. इंग्रज लोकांचे फौजेंत नीच जातीचे लोक फार असतात; कारण त्यास ब्राह्मण लोक तुच्छ मानतात, त्यांस उष्टें खावयास घालतात व केवळ जनावरांप्रमाणें समजतात. याजमुळे त्यांस उपाय सुचतो, तो ते करितात. आणि ब्राह्मणाचें काम काढितात. हा परिणाम जातिअभिमानाचा आहे."[1]

लोकहितवादींची अशा तऱ्हेची पायाशुद्ध विचारप्रणाली पाहिली म्हणजे त्यांना महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचे आद्यप्रवर्तक म्हणून संबोधावयास हरकत वाटत नाही. निरनिराळ्या विषयांवरील त्यांचीं मतें मुख्यतः 'प्रभाकर' साप्ताहिकांतून अि स. १८४८–५० च्या दरम्यान प्रसिद्ध झालेल्या शतपत्रांत प्रतिबिंबित झालेलीं आहेत. हीं पत्रें त्यांनी पुढे आपल्या कांही किरकोळ लेखांसह संकलित करून अि. स. १८६६ त 'निबंधसंग्रह' या नांवाने छापलीं. ह्याशिवाय 'हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें,' 'स्थानिक स्वराज्यव्यवस्था,' 'ग्रामरचना,' 'जातिभेद,' अित्यादि छोटेखानी पुस्तकांतूनहि त्यांचे स्वतंत्र विचार दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांच्या 'पुरोगामी' व 'क्रांतिकारक' विचारांची ठेवण बरोबर लक्षांत येण्यास शतपत्रांचाच अुपयोग सर्वांत अधिक आहे. हीं पत्रें नामदेव-तुकारामादिकांच्या अभंगांप्रमाणे स्फुट स्वरूपाचीं आहेत. समाजाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांसंबंधी त्या

१ शतपत्रें पृष्ठ ४१९-२०.

त्या वेळीं सुचलेले विचार त्यांनी सरळ जसेच्या तसे त्यांत टिपून काढले आहेत. त्यामुळे त्यांची मांडणी कांहीशी शिथिल परंतु स्वाभाविक व भावनिष्ठ आहे; सुसंबद्ध व तर्कशुद्ध नाही. पत्रांची भाषा अगदीच साधी व तुटक आहे. पण प्रत्येक वाक्यांत समाजहिताची तळमळ ओतप्रोत भरलेली आहे. त्यामुळे त्यांचे सहजस्फूर्त अुद्गार वाचकांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेतल्याशिवाय राहत नाहीत. त्यांचे विचार तर्काला सोडून नाहीत, पण त्यांच्या लिखाणाचा कल वाचकांची न्यायबुद्धि व सद्भावना जागृत करून 'हृदयपालट' करण्याकडेच आहे. निरनिराळया रीतीने आपलें म्हणणें लोकांच्या गळीं अुतरविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणांत बरीच पुनरुक्ति व क्वचित् विसंगतीहि आढळते. परंतु त्यांचा दृष्टिकोन स्थिर व निश्चित असल्यामुळे परस्परविरोधी वाटणाऱ्या त्यांच्या विधानांची संगति लावणें कठिण जात नाही. त्यांचे विचार आज सर्वांनाच तंतोतंत पटतील असें नाहीं. परंतु त्यांची कळकळ, प्रांजलपणा, दूरदृष्टि, निःस्पृहता अित्यादिकांबद्दल कोणाचेंहि दुमत होणार नाही.

लोकहितवादींच्या अलौकिक समाजकार्याप्रमाणेच त्यांचें व्यक्तिगत जीवनहि अुज्ज्वल व स्फूर्तिदायक होतें. त्यांची ज्ञानलालसा व विद्याव्यासंग दांडगा होता. कुटुंबपोषणासाठी स्वीकारलेली सरकारी नोकरी त्यांनी अत्यंत दक्षतेने व चोख रीतीने बजाविली, पण आपल्या स्वाभिमानाला कधींहि धक्का लागूं दिला नाही. सामान्य कारकुनापासून तों मोठमोठ्या अधिकाराच्या व मानाच्या जागेपर्यंत ते आपल्या कर्तबगारीने चढले. मात्र त्या वेळच्या अितर कामदारांप्रमाणे ते द्रव्यलोभाने अंध झाले नाहीत, किंवा सत्ताबळाने शेफारले नाहीत. त्यांची राहणी अगदी साधी होती. स्वभाव फारच प्रेमळ होता.

लहानापासून थोरापर्यंत ते खुल्या दिलाने वागत. त्यांच्या दातृत्वाला तर सीमाच नव्हती. आंधळयापांगळयाला, गरीब-दुबळयाला कांहीना कांही मदत केल्याशिवाय त्यांचा अेकहि दिवस सुना जात नसे. थोडक्यांत 'तुका म्हणे सुख पराविया सुखें । अमृत हें मुखें स्रवतसे' अशी त्यांची वृत्ति होती.

सरकारी नोकरीत लोकहितवादींनी मानमान्यता मिळविली अेवढ्यावरच त्यांचा मोठेपणा अवलंबून नाही. त्यांनी तीस वर्षें नोकरी केली; पण आपला बाणेदारपणा कधींहि सोडला नाही. अहमदाबादेस असतांना बडोदें संस्थानचे असिस्टंट रेसिडेंट लेफ्टेनंट फिनिक यांनी त्यांचा अपमान केला होता. त्यांना तो सहन झाला नाही. त्यांनी सरकारकडे कायदेशीर दाद मागितली. सरकारने सदर प्रकरणाची पूर्ण चौकशी करून फिनिक साहेबास त्यांच्या कामावरून काढून टाकलें, व पुन्हा पलटणींत धाडलें.

नोकरीच्या निमित्ताने ज्या ज्या ठिकाणीं गोपाळराव गेले त्या त्या ठिकाणीं त्यांनी आपलें लोकसेवेचें व्रत अखंड चालू ठेवलें. त्यांच्या खटपटीने पुणें येथील नगरवाचनालय सुरू झाले. ज्ञानप्रकाश व अिंदुप्रकाश ह्या दोन्ही वृत्तपत्रांच्या स्थापनेंतहि त्यांचा हात होता. ते वाअीस असतांना कृष्णेला भयंकर पूर आला, व त्यामुळे आजूबाजूच्या लोकांचें अपरिमित नुकसान झालें. ह्या आपद्ग्रस्तांना दुःखमुक्त करण्याच्या कामीं गोपाळरावांनीं शक्य तितके प्रयत्न केले. लेखन व भाषण हा तर त्यांचा नित्याचा व्यवसायच होता. याशिवाय ते निरनिराळ्या सार्वजनिक संस्थांच्या कार्याला हातभार लावण्यास सदैव तत्पर असत. मुंबअीच्या आर्यसमाजाचे ते अध्यक्ष होते. दयानंदस्वामींनी आपल्या संस्थेच्या विश्वस्त-मंडळांत त्यांचें नांव घातलें होतें.

अहमदाबादच्या प्रार्थनासमाजांत त्यांचीं नेहमी व्याख्यानें होत असत. अशा तऱ्हेची त्यांची सर्वसंग्राहक दृष्टि होती. मतभेद चिवडीत बसण्यापेक्षा मतैक्यावर जोर देऊन परस्परसहकार्य करण्याचें त्यांचें धोरण होतें. अनेक सार्वजनिक संस्थांना त्यांनी सढळ हाताने मदत केली; पण त्यामध्यें आपपरभाव ठेवला नाही. त्यांच्या ह्या परोपकारी वृत्तीमुळे ते गुजराथेंत फारच लोकप्रिय झाले होते. त्यांनी आपल्या मुलास बॅरिस्टरच्या परीक्षेसाठी विलायतेंत धाडलें होतें. म्हणून तत्कालिन धर्ममार्तंडांनी त्यांच्यावर पुष्कळ गहजब केला. परंतु त्यानी आपल्या मतांत काडीमात्र फरक केला नाही.

मागे विविधज्ञानविस्तारांत[1] लोकहितवादींवर अेक टीकात्मक लेख आला होता. त्यांत आरंभीं त्यांचें गुणवर्णन करून शेवटीं त्यांच्यावर दोन आक्षेप घेतले होते : (१) पुनर्विवाहाच्या निमंत्रणपत्रिकेवर सही देऊन लोकहितवादी स्वतः समारंभाला हजर राहिले नाहीत, (२) विलायतेंत पार्लमेंटरी फायनान्स कमिटीसमोर साक्ष देण्यासाठी सरकारने बोलावलें असतां 'धर्माच्या अडचणीमुळे मला विलायतेस जातां येणें शक्य नाही' असें अुत्तर दिलें. ह्या दोन्ही आक्षेपांत पुष्कळच तथ्य आहे. लोकहितवादींचें हें आचरण शंभरनंबरी तत्त्वनिष्ठेच्या कसोटीला अुतरत नाही; आणि म्हणून बुद्ध, ख्रिस्त, मार्क्स, लेनिन, गांधी यांच्यासारख्या युगप्रवर्तक महापुरुषांच्या मालिकेंत त्यांना स्थान नाही, याबद्दल मुळीच वाद नाही. परंतु त्यांना जें सत्य व हितावह वाटलें, तें त्यांनी स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीशीं प्रतारणा न करतां निर्भीडपणें बोलून दाखविलें, आणि तदनुसार आचरण ठेवण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला. दोन वेळां बहिष्कार सोसला; लोकनिंदेचे आघात सहन केले;

१ विविधज्ञानविस्तार पु. ११ अं. ८-१०.

तरी देखील आपला मतप्रचार अव्याहत चालू ठेवला. "The spirit indeed is willing but the flesh is weak." हा न्याय थोरांमोठ्यांच्या चरित्रालाहि लागू आहेच. तेव्हा अेखाददुसऱ्या प्रसंगीं मनुष्य तत्त्वच्युत झाला, म्हणजे तेवढ्यावरूनच त्याचीं सर्व मतें अप्रामाणिकपणाचीं आहेत असें मानणें हें मनुष्यस्वभावाच्या अज्ञानाचेंच निदर्शक होय.

३

विष्णुबावा ब्रह्मचारी

श्रीविष्णुब्रह्मचारी विदितबहुमतः प्रौढविख्यातकीर्ति ।
ब्रह्मण्यः स्पष्टवक्ता सदसि धृतियुतः खंडयन् म्लेच्छवादान् ।
वेदैः शास्त्रैस्तपोभिर्जयति गुणगणैस्तीव्रवैराग्ययोगै ।
बोधैः सत्यैश्चिदंगैर्नंतमुनिरिव यो मूर्तिमान् दत्तराजः ॥[1]

महाराष्ट्रांत इंग्रजी अंमल सुरू होण्यापूर्वीच ख्रिस्ती धर्मोपदेकांनी मुंबईस आपल्या धर्मप्रसाराच्या चळवळीचा झेंडा रोवला होता. इ. स. १८१३ मध्यें त्यांनी 'मुंबअी बैबल सोसाइटी' व 'अमेरिकन मराठा मिशन' ह्या दोन धर्मसंस्था स्थापन केल्या; आणि त्यांच्या द्वारे ते ख्रिस्ती धर्माचें व पाश्चात्य संस्कृतीचें लोण मराठ्यांच्या घरोघर नेऊन पोचविण्याच्या प्रयत्नाला लागले.[2] त्यांच्या मार्गांत अनंत अडचणी होत्या. ह्या देशांत इंग्रजी राजसत्तेचें बस्तान अद्याप नीट बसलेलें नाही, अशा वेळीं लोकांच्या धर्मभावना दुखावल्या तर न जाणो कदाचित् ते बिथरतील, म्हणून अेल्फिन्स्टनप्रभृति इंग्रज

---

१ रा. पां. आजरेकर — श्र विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांचें चरित्र.

२ "The language of the Marathas, as well as the people themselves, must be Christianized ; and the change in the people and in their language must go on together. Neither can very much precede the other." Rev. Bruce — The Literary Work of the American Marathi Mission, P.13.

मुत्सद्यांचा ख्रिस्ती धर्मप्रसाराला बिलकूल पाठिंबा नव्हता. अेतद्देशीय लोकांची मनेंहि त्यांच्या कार्याबद्दल साशंक होतीं. मद्रास आणि बंगाल ह्या दोन्ही प्रांतांपेक्षा महाराष्ट्राची प्रकृति व परंपरा फार निराळी होती. त्यामुळे मराठ्यांच्या या डोंगराळ मुलखांत त्यांना सुखासुखी कोठेच थारा मिळाला नाही. गांवोगांवीं अपमान व छळ सहन करावा लागला. पहिल्या वीस वर्षांत जेवढे धर्मोपदेशक मृत्युमुखीं पडले, तेवढे देखील हिंदु ख्रिस्ती झाले नाहीत. अशा निराशामय व प्रतिकूल परिस्थितींतहि त्यांनी आपलें कार्य निष्ठेने व नेटाने चालू ठेवलें; आणि त्या कामीं लोकांची सहानुभूति मिळावी म्हणून सुरवातीस प्रत्यक्ष प्रचारापेक्षा आनुषंगिक गोष्टींवरच जास्त भर दिला. कोशव्याकरणादिकांचें साहाय्य नसतांहि प्रथम त्यांनी मराठी भाषेचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला, आणि हरणई, बाणकोट, पुणें, नगर, नाशिक, जुन्नर, सातारा, शिरूर इत्यादि ठिकाणीं प्रचारकेंद्रें अुघडून उच्चवर्णियांनी अुपेक्षिलेल्या खेड्यांपाड्यांतील अज्ञ व निरक्षर जनतेंत ते निःशंक मनाने वावरूं लागले.

शेकडों वर्षे दारिद्र्यांत व अज्ञानांत खितपत पडलेल्या ह्या अफाट जनसंमर्दाकडे पाहून त्यांना आपल्या पुढील विस्तीर्ण कार्यक्षेत्राची अचूक कल्पना आली. मूठभर उच्चवर्णीयांत जरी आपला निभाव लागला नाही, तरी बहुसंख्य हिंदी लोकांना आपण शिक्षण दिलें, त्यांच्या दैनंदिन अडचणी दूर केल्या, त्यांच्या धर्मग्रंथांतील दोष त्यांना दाखवून दिले, आणि त्यांच्यावर होणारा सामाजिक अन्याय व जुलूम यांची त्यांना जाणीव करून दिली, तर त्यामुळे ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसाराला अप्रत्यक्षपणें पुष्कळच मदत होअील अशी ह्या

धर्मोपदेशकांची खात्री पटली; आणि त्या दिशेने त्यांनी आपल्या नानाविध चळवळींचा कार्यक्रम मोठ्या कुशलतेने आंखला. हजारों रुपये खर्चून ठिकठिकाणीं छापखाने काढले. शेकडों लहानसहान पुस्तकें छापून तीं विनामूल्य वांटलीं; खेडोपाडीं मुलामुलींच्या शाळा घातल्या; रोगग्रस्तांना मोफत औषधें पुरविण्याची व्यवस्था केली. देवळांत, बाजारांत, शेतांत, घाटावर जेथे जेथे म्हणून चार माणसें जमा होण्याचा संभव असे; तेथे तेथे वारंवार जाऊन त्यांची विचार-पूस करण्याचा, त्यांच्या अडीअडचणी समजून घेण्याचा, इतकेंच नव्हे तर वेळप्रसंगीं त्यांना यथाशक्ति मदत करण्याचाहि त्यांनी परिपाठ ठेवला.

ह्या सर्व गोष्टी अल्पावकाशांतच फलद्रूप झाल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. महार, मांग, चांभार, धेड, रामोशी, भिल्ल वगैरे शूद्र व अतिशूद्र ज्या हिंदुसमाजाचे अविभाज्य घटक म्हणून शतकानुशतकें नांदत होते, ज्यांच्या धारणेसाठीं पिढ्यानपिढ्या राबत होते, त्यांतील वरिष्ठवर्णीयांकडून त्यांना अशा तऱ्हेचा सहानुभूतीचा जिव्हाळा कधीच लाभला नव्हता; उलट शुद्धाशुद्धतेच्या भ्रामक कल्पनेने उच्चवर्णीय लोक त्यांच्या सावलीपासूनहि चार पाउलें सदा लांब राहत आले होते. तेव्हा ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या अशा खेळीमेळीच्या व बंधु-भावाच्या वागणुकीमुळे दलितवर्गांतील भोळ्याभाबड्या लोकांचीं मनें स्वाभाविकपणेंच त्यांच्याकडे ओढलीं गेलीं. ख्रिस्त्यांच्या शाळेंत आपलीं मुलें ब्राह्मण, परभू, मराठे वगैरे पांढरपेशा जातींतील मुलांच्या मांडीला मांडी लावून बसूं शकतात याचें त्यांना फार नवल वाटलें. परंपरागत सामाजिक बंधनें जरा ढिलीं पडतांच त्यांच्या सुप्त अिच्छा व आकांक्षा जागृत झाल्या, आणि ख्रिस्तीधर्मप्रचारक हेच

आपले खरे हितचिंतक व मार्गदर्शक होत असा त्यांचा समज झाला. हळुहळू सरकारचा विरोधहि मावळला, व खिस्ती धर्मोपदेशकांना आपलें कार्य निर्वेधपणें पार पाडण्यास मोकळीक मिळाली. दिवसानुदिवस त्यांच्या शाळांतील मुलांमुलींची संख्या वाढत चालली. अितर शालेय अभ्यासक्रमाखेरीज येशू खिताच्या सुवर्तमानाचा माफक 'डोस' मुलांच्या गळीं अुतराविण्याचा त्यांचा शिरस्ता होता. अशा रीतीने त्यांनी आपला धर्मप्रचार धीमेधीमे पण अव्याहत सुरू ठेवला होता.

अशिक्षितांना सेवावृत्तीने जिंकावें, व सुशिक्षितांना युक्तिवादानें कुंठित करावें असा खिस्ती धर्मोपदेशकांचा दुहेरी डाव होता. सरकारचें शिक्षणविषयक धोरणहि त्यांच्या प्रयत्नाला पोषकच होतें. पाश्चात्य सुधारणेचा व संस्कृतीचा चिरंतन ठसा भारतवासीयांच्या अंतःकरणावर अुमटवावा हाच नव्या शिक्षणक्रमाचा स्पष्ट उद्देश होता[१]; आणि अव्वल अिंग्रजींतील सुशिक्षितांच्या आचारविचारांत तो सफळ होत चालल्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. ज्या अर्थी

---

१ "The object of Government we take to be perfectly distinct and intelligible, namely,to make as vigorous an impression upon the Asiatic mind as possible, to rouse it from the torpor into which it has subsided for some hundred years past, and to place it in a condition for receiving and digesting the results of European progress and civilization."— Report of the Board of Education, IV, P.22.

अिंग्रजांनी युद्धांत आपला पराभव केला, त्या अर्थी दरअेक बाबतींत ते आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असलेच पाहिजेत अशा तऱ्हेचा न्यूनगंड आमच्या नवशिक्षितांत निर्माण झाला होता. ज्याप्रमाणे पाश्चात्यांची भौतिक संपत्ति अपार आहे, विद्या व कला अगाध आहेत, त्याप्रमाणे त्यांचा धर्म व संस्कृतिहि अुच्चतर असणारच असें सरळ अनुमान त्यांनी बांधलें. ह्या मानसिक दुबळेपणाचा खिस्ती धर्मोपदेशकांनी पुरेपूर फायदा घेतला.हिंदुधर्म व समाजरचना यातील वैगुण्यांवर त्यांनी अेकतर्फी टीकेची झोड उठविली, आणि खिस्ती धर्माचा महिमा तारस्वराने गाण्यास आरंभ केला. अपरिपक्क विचारांच्या अनेक अर्धशिक्षित तरुणांच्या मनावर या विपर्यस्त टीकेचा फारच अनिष्ट परिणाम झाला. विष्णु भास्कर करमरकर, रामकृष्ण विनायक मोडक, नारायण शेषाद्रि, बाबा पदमनजी अित्यादि सुशिक्षितांनी राजरोस खिस्ती धर्म स्वीकारला; व त्याचा ते मोठ्या हिरीरीने प्रचार करूं लागले. अितर सुशिक्षितांनी जरी अुघडपणें धर्मांतर केलें नाही, तरी स्वधर्मावरील त्यांची श्रद्धा अजिबात अुडाली होती; आणि म्हणूनच या सुमारास 'परमहंस मंडळी' सारख्या खिस्ताळलेल्या संस्थेचा जन्म झाला. खिस्ती धर्मोपदेशकांचें प्रचारकार्य अतिशय पद्धतशीर व परिणामकारक होतें; त्यांत जुलूमजबरदस्तीला फारच थोडा वाव होता. परंतु 'तुका म्हणे पाणी । पातळपणें तळा खणी' ह्या न्यायाने खिस्तानुयायांचें हें धार्मिक व सांस्कृतिक आक्रमण मुसलमानांच्या कडव्या धर्मप्रचारापेक्षा जास्त भयावह व हानिकारक होतें. त्याचे दूरगामी परिणाम लक्ष्यांत घेअून मोरभट दांडेकर, नारायणराव, भाअू महाजन, गंगाधरशास्त्री फडके, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारख्या महाराष्ट्रांतील विचारवंतांनी त्याला

वेळींच पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला. ख्रिस्तीधर्मोपदेशकांच्या वाढत्या चळवळीचा यथासांग प्रतिकार करण्यासाठीं अुपदेशचंद्रिका, विचारलहरी, सद्धर्मदीपिका अित्यादि नियतकालिकेंहि अुदयास आलीं. परंतु वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन व ख्रिस्ती आक्रमणाचें अुच्चाटन या जोडकार्याला सर्वस्वीं वाहून घेअून तें आपल्या डोळ्यां देखत अंशतः सिद्धीस नेण्याचा मान विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांच्याच वांट्याला येतो. लेख, संभाषणें, वादविवाद, व्याख्यानें अित्यादि अनेक मार्गांनी त्यांनी ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचा पिच्छा पुरविला, व त्यांचाच कोटिक्रम त्याच्यावर उलटअून त्यांना वेळोवेळीं निरुत्तर केलें. विष्णुबावांच्या सतत पंधरा वर्षांच्या परिश्रमांमुळे ख्रिस्तीधर्म-प्रसाराची प्रबळ लाट ओसरली, व सामान्य जनाची संशयाकुल दृष्टि पुन्हा स्वधर्माकडे आत्मीयतेने व अभिमानाने वळली.

विष्णुबावांचें संपूर्ण नांव विष्णु भिकाजी गोखले. त्यांचे वडील ठाणें जिल्ह्यांत राजपुरी तालुक्यापैकी निजामपूर पेट्यांत शिरवली[१] या नांवाच्या लहानशा खेड्यांत राहत असत. त्यांना सहा मुलगे आणि पांच मुली अशीं अेकंदर अकरा अपत्यें झालीं. त्यापैकी विष्णुबावा हे दहावे. त्यांचा जन्म शके १७४७ मध्यें (सन १८२५) श्रावण शुद्ध पंचमीस झाला. विष्णुपंत पांच वर्षांचे असतांना त्यांचे वडील दिवं-गत झाले. सातव्या वर्षीं त्यांचें मौंजीबंधन झाल्यावर त्यांनी पूर्वापार पद्धतीप्रमाणे एक वर्षपर्यंत वेदाध्ययन केलें, व लेखनवाचन, हिशेब-ठिशेब वगैरे व्यावहारिक शिक्षणहि घेतलें. त्यांचें अक्षर सुबक व वळणदार होतें. नवव्या वर्षीं जमीन वसुलातीकडील तालुका कचेरींत ते अुमेदवारी करूं लागले. परंतु घरच्या गरिबीमुळे त्यांच्या आअीने

१ हल्ली हें खेडें कुलाबा जिल्ह्यांत माणगांव तालुक्यांत मोडतें.

त्यांना लवकरच शेती, बागाईत, गुरें चारणें, लांकडें फोडणें वगैरे कामांत घातलें. आपल्या मुलाच्या अंगांतील गूढ सामर्थ्याची त्या वेळीं त्या माउलीला काय कल्पना असणार ! परंतु विष्णुपंतांची महत्त्वाकांक्षा व आत्मविश्वास त्यांना स्वस्थ बसूं देईना. बाराव्या वर्षी त्यांनी महाड येथे भुसाराच्या दुकानांत चाकरी पतकरिली. दोन वर्षांतच त्यांना ह्या कामाचाहि कंटाळा आला, व ठराविक मुदत संपतांच त्यांनी दुकानदारास सोडचिठ्ठी दिली. पुढे ते रत्नागिरी जिल्ह्यांतील संगमेश्वर बंदरावर 'कष्टम' खात्यांत अुमेदवारीस राहिले. तेथे दोन तीन महिने काढून ते पुन्हा ठाणें जिल्ह्यांत आले, व कमिटीसमोर परीक्षा देअून सरकारी चाकरीस लायक ठरले. सोळाव्या वर्षी त्यांना साष्टी तालुक्यांत 'कष्टम' खात्यांत नोकरी मिळाली. त्यानंतर सात वर्षेपर्यंत वसई, कल्याण, भिवंडी, अुरण अित्यादि ठिकाणीं त्यांनी आपली नोकरी चोखपणें बजाविली. लहानपणापासूनच धार्मिक गोष्टीकडे त्यांचा कल होता. कथा-कीर्तन, पुराण-प्रवचन अैकण्याची संधि ते कधीहि वाया दवडीत नसत. साधु, संन्यासी, बुवा, बैरागी यांच्यापासून कांहीतरी परमार्थ-लाभ घडेल म्हणून ते मोठ्या जिज्ञासेने ह्या मंडळींत मिसळत. परंतु सर्वत्र त्यांची निराशाच झाली. संस्कृत भाषेचें त्यांचें अध्ययन बेताचेंच असावें. मात्र विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी, अेकनाथी भागवत, भावार्थरामायण, दासबोध, बोधसागर अित्यादि प्राकृत ग्रंथांचा त्यांनी फार परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला होता. नवव्या वर्षापासून त्यांनी नानातऱ्हेचे व्यवसाय केले, परंतु कोठेहि त्यांचें चित्त रमेना. अखेर तेविसाव्या वर्षी त्यांना पूर्ण अुपरति झाली. केवळ अुदरभरणासाठी आपला जन्म नाही, त्यापेक्षा अुच्चतर कार्य साधण्यासाठी आपण धडपड केली, तरच आपलें जीवित सफळ

होईल, अशा भावनेने सर्वसंगपरित्याग करून ते अरण्यांत निघून गेले.

आत्मदर्शनाच्या अुत्कंठेने विह्वल होअून विष्णुबावा सद्गुरूच्या शोधार्थ रात्रंदिवस रानावनांत भटकले. कित्येक महंतांचे त्यांनी मंत्रोपदेश घेतले. अनेक साधुसंतांना ते शरण गेले; बहुत सिद्ध पुरुषांना त्यांनी नम्रपणें शंका विचारल्या; परंतु दुसऱ्यांना ब्रह्मज्ञानाच्या लांब लांब गोष्टी सांगणारे हे शब्दपंडित स्वतःच मोहांध व विषयलंपट असल्याचें त्यांना आढळून आलें. या बुवाबाजींतला किळसवाणा दंभ व अनाचार पाहून त्यांचें चित्त उद्विग्न झालें. अज्ञानाच्या खोल गर्तेत बुडालेले हे पोटभरू परमहंस आपल्या शिष्याना कोणती सद्गति देणार याबद्दल त्यांना संशय अुरला नाही. व 'अुद्धरेदात्मनात्मानं' या भगवद्वचनावर विश्वास ठेवून त्यांनी स्वतःच्या प्रयत्नांनीच आत्मप्राप्ति करून घेण्याचा निश्चय केला. त्यानंतर ते थेट सप्तशृंगीच्या डोंगरावर गेले, व तेथे निव्वळ कंदमुळें खाअून, वेदांतविचार व ध्यानधारणा यांमध्यें सदैव निमग्न राहून त्यांनी खडतर तपश्चर्या केली. ह्याच ठिकाणीं त्यांच्या अंगीं तीव्र वैराग्य बाणलें. ज्या आत्मसुखासाठी त्यांनी जिवापाड साधना केली, तें हस्तगत झाल्याची त्यांच्या अंतरात्म्यांनी त्यांना ग्वाही दिली. अुभ्या जगाच्या विरोधाला न जुमानतां आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीवर खंबीरपणें विसंबून राहण्याअितका आत्मविश्वास व निर्भयता त्यांच्या ठिकाणीं अुत्पन्न झाली.

अुग्र तपस्येच्या योगाने आपण आपलें कल्याण साधलें पण तेवढ्यानेच आपला कार्यभाग पुरा होत नाही, जगाच्या कल्याणासाठी आपण आपलें अुर्वरित आयुष्य वेंचलें पाहिजे, अशी बावांच्या अंतःकरणांत प्रेरणा झाली. वैदिक धर्म हा अत्यंत अुज्ज्वल व सर्वश्रेष्ठ

आहे. परंतु दिवसानुदिवस या देशांत त्याचा ऱ्हास होत चालला आहे. त्याच्या शुद्ध स्वरूपाचा लोकांना विसर पडून धर्माच्या नांवा-खाली भलभलत्या आचारांचें अवास्तव स्तोम माजलें आहे. तेव्हा 'पाखांडमतांचें खंडन करून तूं वैदिक धर्माची पुन्हा स्थापना कर' असा प्रत्यक्ष परमेश्वरानेच आपणांस आदेश दिला आहे अशी त्यांची भावना झाली.

"हे अीश्वरा, तूं मला अरण्यांत शंकरपार्वतीरूपाने अनेक वेळां दर्शन देअून आज्ञा दिल्हीस कीं, माझ्या वेदोक्त नियमांत ज्या तारक गोष्टी आहेत त्या लोकांच्या मनांत ठसवून दे; कारण कीं, त्या गोष्टींचा लोप झाला आहे."[1]

विष्णुबावांनी संस्कृत भाषेचें सशास्त्र अध्ययन केलेलें नव्हतें, तेव्हा वेदोक्त धर्माची शिकवण आपण कशाच्या आधारावर सांगणार असा संदेह त्यांच्या मनांत क्षणभर अुत्पन्न झाला. परंतु पांडित्यापेक्षा अंतःप्रेरणेवरच त्यांचा जास्त भर होता; म्हणून 'यस्य निश्वसितं वेदाः' असा भगवानच आपला 'बोलविता धनी' असल्या-मुळे आपल्या तोंडून वेदबाह्य उपदेश होणार नाही असा त्यांनी विश्वास बाळगिला.

"हे अीश्वरा, बापा, तूं दत्तात्रेय अवताररूपाने दर्शन देअून बोललास कीं, तूं जगांत तारक अुपदेश कर, पण त्या वेळेस मी बोललों कीं, मला संस्कृत भाषा येत नाहीं. मग तूं हास्यवदन करून बोललास कीं, जा विष्णु तूं सहज भाषण बोलशील; तोच वेदगर्भीचा परम सिद्धांत होअील."[2]

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.७३८. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश पृ.७३८.

सप्तशृंगीच्या डोंगरावरून निघून विष्णुबावा नाशिक येथे पंचवटींत येऊन राहिले. नंतर कांही दिवसांनी ते पंढरपुरास गेले. तेथे त्यांनी अधिकारवाणीने लोकांना वैदिक धर्माचें रहस्य विशद करून सांगण्यास प्रारंभ केला. त्यांची सडेतोड वृत्ति व अमोघ वक्तृत्व यांची लगोलग लोकांवर छाप बसली; व लवकरच त्यांचें नांव सर्वतोमुखीं झालें. लहानापासून थोरापर्यंत सर्वजण त्यांना ‘ब्रह्मचारीबावा’ या नांवाने ओळखूं लागले. येथे तीन वर्षें त्यांचा मुक्काम होता. तेवढ्या अवधींत त्यांनी विठ्ठलाच्या सभामंडपांत एकनाथांच्या ‘भावार्थरामायणा’चें तीन वेळां पारायण केलें. इ. स. १८५६त त्यांनी ‘भावार्थसिंधु’ या नांवाचा पंचप्रकरणात्मक ओवीबद्ध ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. याच सुमारास सरकारी विद्याखात्याकडील इन्स्पेक्टर महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांच्याशीं विष्णुबावांचा परिचय झाला. आपल्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यांनी महादेवशास्त्र्यांसारख्या चतुरस्र पंडितांचें मनहि वेधून टाकलें. त्यांच्याच आग्रहावरून पुढे बावांनी सांगली, मिरज, वाई, सातारा, पुणें, नगर वगैरे गांवीं जाऊन व्याख्यानें दिलीं, व त्या त्या ठिकाणच्या लोकांना आपल्या स्वतंत्र व स्फूर्तिदायक विचारांची चमक दाखविली. इ. स. १८५६ सालीं विष्णुबावा द्वारकेला जाण्यासाठी म्हणून निघाले व सप्टेंबर महिन्यांत मुंबईस येऊन दाखल झाले. येथे त्यांना अकल्पित रीतीने आपल्या जीवनकार्याची ओळख पटली; व यात्रेला जाण्याचा बेत त्यांनी लांबणीवर टाकला.

बावांचा मुक्काम मुंबईस गणेशवाडींत होता. वेदोक्त धर्माचे कट्टर अभिमानी म्हणून त्यांची ख्याति अगोदरच शहरभर झाली होती. त्यामुळे दर्शनासाठी दररोज भाविक लोकांचे थवेच्या थवे

लोटूं लागले. मुंबअींतील एकंदर परिस्थिति नजरेखालून जातांच त्यांना ख्रिस्ती आक्रमणाच्या भयानक स्वरूपाची कल्पना आली. तत्कालीन हिंदु विद्यार्थ्यांना कदाचित् भगवद्गीतेचें नांवहि माहीत नसेल, पण ख्रिस्ती धर्मसंस्थांच्या शाळांतून त्यांच्या बालमनांवर बायबलाचा संस्कार नित्यनियमाने घडत होता. आपल्या लोकांचा हा परधार्जिणेपणा पाहून बावांच्या चित्तात कालवाकालव झाली. हिंदुसमाजावर हें मोठें गंडांतर आहे अशी त्यांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली, व त्याचा प्राणपणाने प्रतिकार करण्याचा विडा उचलला. ज्यांच्या ज्यांच्या मनावर ख्रिस्ती मताचा पगडा बसूं लागला होता, व जे धर्मांतर करण्याच्या बेतांत होते त्यांच्याशीं खुल्या दिलाने चर्चा करून त्यांचें मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचा त्यांनी उपक्रम सुरू केला. 'परमहंस'मंडळींतील सभासदांशींहि त्यांनी वादविवाद केला, व आपल्या बिनतोड युक्तिवादाने स्वतःला नास्तिक म्हणविणाऱ्या कित्येक मूढात्म्यांचीं मनें त्यानी परत हिंदुधर्माकडे खेचलीं.

वैदिक धर्मावरील ख्रिस्तानुयायांच्या आक्षेपांचें खंडन करून त्याची श्रेष्ठता लोकांच्या मनावर बिंबवावी म्हणून विष्णुबावांनी ता. २० सप्टेंबर १८५६ पासून दर शनिवारीं परभु लोकांच्या विद्यालयांत व्याख्यानें देण्यास सुरवात केली. ह्या व्याख्यानमालेची व्यवस्था सोकर बापूजी त्रिलोकेकर, शामराव मोरोजी त्रिलोकेकर, आणि आत्माराम सदानंद हे विद्यालयांतील शिक्षक ठेवीत असत. याशिवाय काळका-देवीच्या रस्त्यावर धाकजीचे वाडयांत, सखारामजींच्या वाडयांतील चौघरांत व गांवांतील सद्गृहस्थांच्या घरीं त्यांच्या वादविवादाच्या बैठकी भरत असत. बावांचीं कांहीं विक्षिप्त मतें व तऱ्हेवाअीक

वागणूक पुष्कळांना पसंत नसली, तरी हिंदुधर्माची कड घेऊन भांडणारा तडफदार व वादकुशल प्रचारक म्हणून सर्वांना त्यांच्याबद्दल आदर वाटत होता. त्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानाला अतोनात गर्दी लोटत असे. अेक आण्याचें तिकीट ठेवून देखील रस्त्यावर बंदोबस्तासाठी पोलीस बोलावण्याची पाळी येअी. वेदोक्तधर्माच्या प्रसारासाठी त्यांनी अशा सुमारें पन्नास सभा भरविल्या. "यांचा भाषणांची वेधक शक्ति व समयसूचकता हीं प्रसिद्ध होतीं. यांची स्मृति फार तिखट होती आणि धैर्य विलक्षण होतें. यांचा भगवद्गीतेवर विशेष अभ्यास असून त्या अप्रतिम पुस्तकाचा आधाराने त्यांचें बहुधा पांडित्य होत असे[1]."

विष्णुबावांच्या या व्याख्यानांचा प्रसार मुंबअीपुरताच मर्यादित नव्हता. त्यांचें प्रतिवृत्त वर्तमानपत्रांत नेहमी प्रसिद्ध होत असे. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा संबंध महाराष्ट्रभर बोलबाला झाला होता. बावांच्या विक्षिप्तपणावर भाअू महाजन यांच्या 'धूमकेतु' पत्रांत फार कडक टीका येत असे. तिला प्रत्युत्तर देण्यासाठी बावांच्या शिष्यांनी 'वर्तमानदीपिका' पत्र काढलें. 'धूमकेतु' व 'वर्तमानदीपिका' यांचा वाद बरेच दिवस चालला होता. परभु विद्यालयांतील सभांना येण्यास महार-धेड प्रभृति अस्पृश्यांना बंदी होती. त्यामुळे ख्रिस्तीधर्मोपदेशक तेथे जात नसत. स्वतः बावांना अस्पृश्यता मुळीच मान्य नव्हती. कदाचित् विद्यालयाच्या चालकांनीच तसा नियम केला असेल. त्यानंतर इ. स. १८५७ त ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या सांगण्यावरून बावांनी आपल्या सभा कोणात्याहि खाजगी जागेंत न भरवितां, समुद्रकिनाऱ्यावर चालू केल्या. त्यामुळे अस्पृश्यांसकट

१ नेटिव ओपिनियन, ता. २६ माहे फेब्रुवारी १८७१. पृ.६८,

सर्वांना या सभांना हजर राहण्यास मोकळीक मिळाली. पारशी, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे सर्व धर्मांचे लोक बावांच्या व्याख्यानाला येत असत. पारशी हे तर वैदिक धर्मानुयायीच आहेत असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. दर गुरुवारीं संध्याकाळीं पांच वाजता सभा सुरू होई. त्या वेळीं जुन्या व नव्या कराराच्या आधाराने बावा ख्रिस्ती धर्मोपेदशकांशीं वादविवाद करीत असत. एका ख्रिस्ती धर्मोपदेशकानेच खालीलप्रमाणे या बैठकीची हकीकत दिली आहे.

"आज समुद्रावर बावांशीं संभाषण करण्यास गेलों. एका पाठीमागें एक अशीं चोहोंबाजूंनीं बाकें मांडून एकांत एक दोन चौक केले होते. तीं सर्व बाकें लोकांनीं भरलीं होतीं, आणि ते बावांची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. बावांकरितां मध्यभागीं एक खुर्ची व मेज मांडिलें होतें. पाठीमागली भिंत जरी फार उंच होती तरी थोड्या वेळांत निरनिराळ्या जातींच्या लोकांनीं ती भरून गेली; तेथे सुमारें हजारबाराशें लोक जमले होते. बावांची स्वारी आली तोंच मी त्यांस म्हटलें कीं, तुम्ही एकदम बहुत शंका काढितां आणि आम्ही तुमच्या बोलण्यांत आड येत नाहीं. त्याप्रमाणें आम्ही त्या शंकांचीं उत्तरें देतांना तुम्हांकडून कांही प्रतिबंध होऊं नये. नाहीं तर तुम्ही अेक अेक शंका काढावी व तिचें उत्तर घेत जावें. यांतून दुसरी गोष्ट बावानें मान्य करून संभाषण सुरू केलें.[1]"

अशा तऱ्हेने सुमारें वीस सभा झाल्यावर मे अखेर पावसाळा जवळ आल्यामुळे बावांनी हा वादविवाद थांबविला. त्यांच्या विचारप्रवर्तक व्याख्यानमालेमुळे लोकांत पुष्कळच जागृति झाली, व ख्रिस्ती

१ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.२१.

धर्मोपदेशकांच्या बेजबाबदार प्रचाराला थोडा आळा बसला. पुढे लवकरच बंडाची धामधूम उसळली, व सरकारी सूचनेवरून त्यांना आपला सार्वजनिक प्रचार कांही काळ बंद ठेवावा लागला. त्यांची शेवटची जाहीर सभा लोहारचाळींत आत्माराम बापुजी दळवी यांच्या घरीं भरली होती. त्यानंतर त्यांनी इ. स. १८५९ त 'वेदोक्तधर्म-प्रकाश' या नांवाचा सुविस्तृत ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. त्यांच्या शिष्यपरिवारांत मुंबअींतील मोठमोठे सुशिक्षित व वजनदार लोक होते. त्यामुळे नुसत्या महाराष्ट्रांतच नव्हे तर अखिल भारतवर्षांत त्यांचें नांव गाजलें. 'इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूज' या विलायतेंतील वृत्त-पत्रांतहि त्यांचें छायाचित्र आलें होतें.

कालांतराने विष्णुबावांना जलप्रवास करण्याची इच्छा झाली, व त्यांनी मद्रासला जाण्याचा बेत ठरविला. मद्रास येथे कांही दिवस राहून नंतर ते कलकत्त्यास गेले. माधवराव अनंत दलाल यांच्या घरीं त्यांचा मुक्काम होता. तेथील दोन महिन्यांच्या वास्तव्यांत त्यांनी हिंदींत भाषणें केलीं, आणि ब्राह्म समाजाच्या सभासदांशींहि विचार-विनिमय केला. कलकत्त्याहून ते काशीला गेले, व तेथे त्यांनी परम-हंसदीक्षा घेतली. अेके दिवशीं काशीविश्वेश्वराच्या देवळाजवळ अेका पाद्याची व त्यांची अचानक गांठ पडली. परंतु त्यांच्या नांवाचा त्यांना अितका वचक बसला होता की, मुंबअीचे सुप्रसिद्ध 'ब्रह्मचारी बावा' ते हेच असें कळतांच ते तेथे होते तोपर्यंत तो देवळाकडे पुन्हा फिरकला देखील नाही. काशीहून ते परत कलकत्त्यास गेले, व तेथे सुमारें वर्षभर राहिले. मध्यंतरीं त्यांना महामारीचा अुपद्रव झाला. परमुलखांत फारशी ओळखदेख नसल्यामुळे त्यांच्या जेवण्याखाण्याची, औषधोपचाराची फार पंचाअीत पडली. म्हणून त्यांनी 'खानु' या

नांवाचा अेक मुसलमान नोकर ठेवला. तोच त्यांचें जेवणखाण करी व त्यांना औषधपाणी देअी. तसेंच कलकत्त्याहून परत येतांना कांही अनपेक्षित कारणामुळे त्यांचा प्रवास लांबला, व त्यांच्याजवळची शिधासामग्री संपली. तेव्हा त्यांनी बोटीच्या कप्तानास आपली खाण्यापिण्याची सोय लावण्यास सांगितलें, व त्याच्या किरिस्तॉंव बबर्जीने शिजविलेला भात आणि बटाटे खाअून निर्वाह केला. लौकिकदृष्ट्या निषिद्ध अशा या दोन्ही गोष्टी पुढे ते सर्वांना उघड व निःसंकोचपणाने सांगत असत. ख्रिस्ती मताचें खंडन करण्याचा जरी त्यांनी चंग बांधला होता, तरी त्यांचें कोणा व्यक्तीशीं वैर नव्हतें. त्यांचें भांडण तत्त्वाचें होतें; आणि म्हणूनच ते हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती वगैरे सर्व लोकांशीं मोकळेपणाने व समभावाने वागत असत. ते पूर्ण शाकाहारी होते. मद्यमांसनिवृत्तीवर त्यांचा विशेष कटाक्ष होता. तथापि रोटीव्यवहाराचे परंपरागत निर्बंध ते मुळीच पाळीत नसत. भुलेश्वराच्या बाजारांतील पुऱ्या, भाजी व भजीं वगैरे पदार्थ टोपलींत भरून भररस्त्यांत, जोडा घालून व अुभ्याने, सर्व जातींच्या लोकांशीं संभाषण करीत ते बिनदिक्कत खात असत. कोणाच्या हातचे हा प्रश्न त्यांच्यासमोर कधीच अुभा राहिला नाही. काय खावयाचें अेवढ्या अेकाच गोष्टीचा ते विचार करीत.

त्यांचा वर्ण गौर, बांधा अुंच व धडधाकट, प्रकृति निकोप व सुदृढ, मुद्रा प्रसन्न व शांत होती. त्यांचा स्वभाव बराचसा लहरी होता. कधी ते अधाशासारखे बेसुमार खात सुटत, तर कधी आठ आठ दिवस उपोषण करीत. कधी दिवसच्या दिवस आंघोळीवांचून राहात, तर कधी दिवसांतून चार चार वेळां सचैल स्नान करीत. कधी दुःखातिशयाने व्याकुळ होत, तर कधी आनंदाने बेहोष बनत.

अशा तऱ्हेचा स्वच्छंदी स्वभाव असतांहि त्यांच्या लोकोत्तर गुणांमुळें त्यांच्याबद्दल कोणाला अनादर वाटला नाही. सर जमशेटजी जीजीभाअीसारख्या गुणग्राही धनिकाला तर त्यांचा सहवास लोभनीय वाटे. जनार्दन रामचंद्रजी, केशव सखारामशास्त्री, पांडुरंग हरिश्चंद्रजी, बाळ भास्कर, दामोदर धोंडजी, मल्लनाथ बाबुराव, काशीलाल मिश्रा वगैरे लोक नेहमी त्यांच्या सान्निध्यांत असत. कलकत्त्याहून आल्यावर बावांनी 'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध', 'सहजस्थितीचा निबंध' इत्यादि लहानसहान पुस्तकें लिहिलीं. पुढे त्यांनी भगवद्गीतेवर 'सेतु-बंधनी'नामक मराठी टीका लिहिण्यास आरंभ केला. अठराव्या अध्यायाची टीका चालू असतांनाच त्यांच्या मानेवर काळपुळी झाली, व ह्या आजारांतच त्यांचा अंत झाला. शनिवार ता. १८ फेब्रुवारी १८७१ (माघ वद्य १४ शके १७९२) रोजीं ते निवर्तले.

घरच्या गरिबीमुळे विष्णुबावांना उच्च शिक्षण घेण्याचा योग आला नाही. युरोपियन व पारशी लोकांच्या सहवासामुळे त्यांना अिंग्रजी थोडेंबहुत समजत असेल, पण मूळ ग्रंथ वाचण्याइतकें त्यांना अिंग्रजी भाषेचें ज्ञान नसावेंसें वाटतें. वादविवादासाठी त्यांनी जुन्या व नव्या करारांचें मराठी भाषांतर वाचलें होतें. तसेंच 'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध' या आपल्या लहानशा पुस्तकाचें भाषांतरहि त्यांनी बाळ भास्कर शिंत्रे यांच्याकडून करविलें होतें. ते स्वतःच म्हणतात, "आता नास्तिकांनो तुम्ही म्हणतां कीं, ब्रह्मच्यारी बाव तुम्ही अिंग्रजी लिपी शिका, परंतु नास्तिकांनो तुम्ही अविच्यारी आहां. अरे जी मी बालबोध (म्हणजे देवनगरी) लिपी शिकलों आहें ती वेद लिहिण्याची लिपी आहे, असें "अर्धेंदुलसितं तारेणरुद्धं" या वेद-वाक्यावरून सिद्ध आहे, अशा त्या बालबोध लिपीच्या योग्यतेपुढे

इंग्रजी व फारसी व आरबी वगैरे लिपी कशा आहेत, तर बालबोध लिपीच कोणी सूर्य आहे आणि इंग्रजी वगैरे लिपी त्यापुढें खद्योत म्हणजे काजव्यासारख्या आहेत. यास्तव सूर्यासारख्या बालबोध लिपी पुढे काजव्यासारख्या ज्या इंग्रजी वगैरे लिपी त्या शिकण्याची मला किंवा शाहण्यांना गरज काय !"

इंग्रजी व संस्कृत या दोन्ही भाषांतील वाङ्मयाचा गाढ व्यासंग नसतांनाहि विष्णुबावा मी मी म्हणणाऱ्या ख्रिस्ती पंडितांना वाद-विवादांत निरुत्तर करीत, व वेदशास्त्रसंपन्न विद्वज्जनांना आपल्या विचारसरणीपुढे मान वाकवावयास लावीत. त्यांची उद्योगशीलता अचाट होती. आपल्या कार्यसिद्धीसाठी ज्या ज्या गोष्टी त्यांना आव-श्यक वाटत, त्या त्या गोष्टींची ते परिश्रमपूर्वक माहिती घेत. त्यांचा दृष्टिकोन उदार, व्यापक, पण स्वतंत्र होता. त्याच्या अनुरोधाने त्यांनी वैदिक धर्माच्या विविध अंगोपांगांची छाननी केली, जगांतील निर-निराळ्या धर्मपंथांचाहि तुलनात्मक दृष्टीने विचार केला, व आपलीं आत्यंतिक मतें निर्भीडपणें लोकांसमोर मांडलीं. त्यांच्या पदरीं जरी विद्वत्तेचें भांडवल नव्हतें, तरी त्यांच्या अंतःकरणांत स्फूर्तीचा स्फुल्लिंग होता; व जगाच्या इतिहासांत तर पढिक पांडित्यापेक्षा जीवंत प्रेरणे-च्या बळावरच महनीय कार्यें घडून आलेलीं दिसतात.

विष्णुबावांच्या कार्याचें स्वरूप चतुर्विध होतें. इ.स. १८५६ सालीं ते मुंबईस आले. त्या वेळीं श्रुतिस्मृतिपुराणादि संस्कृत धर्मग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें झालेलीं नव्हतीं. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांचे ग्रंथहि छापून प्रसिद्ध झाले नव्हते. त्यामुळे सामान्य

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. ७२३.

लोकांना आपल्या धर्माची साधार व विश्वसनीय माहिती मिळण्यास काांही मार्ग नव्हता. हरदास व पुराणिक यांच्यामार्फतच त्यांना आपल्या धर्माची तोंडओळख करून घ्यावी लागे. या दोन्हीहि लोकोपयोगी संस्था जीर्ण झालेल्या होत्या. बदलत्या परिस्थितींतहि स्वधर्मावर लोकांची श्रद्धा अढळ राखण्याचें कार्य त्यांच्या हातून होण्यासारखें नव्हतें. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी हिंदुधर्मग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रती मोठ्या प्रयासाने मिळविल्या, छिद्रान्वेषक बुद्धीने त्यांचा अभ्यास केला, आपल्या मल्लीनाथीसह हिंदुधर्मविषयक लहान लहान पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं; आणि त्यांच्या हजारों प्रती गावोगावीं वांटल्या. लेख व भाषणें यांच्या द्वारें आमच्या धर्मकल्पनांची टर उडविण्यास त्यांनी आरंभ केला. जॉन स्टिव्हन्सनने ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तांचें भाषांतर केलें. रॉबर्ट निज्बिटने 'भगवद्गीतेचें सार' काढलें. जॉन विल्सनने 'हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरण' लिहिलें. अशा तऱ्हेने ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या तोंडूनच आपल्या धर्माची विपर्यस्त माहिती करून घेण्याचा आमच्या लोकांवर अनवस्था प्रसंग ओढवला. त्यांच्या अशास्त्रीय व एकतर्फी टीकेमुळे भोळसर व अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद होऊं नये म्हणून विष्णुबावांनी 'भावार्थसिंधु', 'वेदोक्तधर्मप्रकाश' वगैरे सुबोध ग्रंथ लिहून वैदिक धर्माचें व्यापक स्वरूप लोकांच्यापुढे मांडलें. जाहीर व्याख्यानें व खाजगी संभाषणें यांच्या योगें त्यांनी आबलवृद्धांना वैदिक धर्माचे मूलभूत सिद्धान्त सुगम करून सांगितले. भौतिक क्षेत्रांत जरी आपण पाश्चात्यांच्या पुष्कळच मागे असलों, तरी आपला धर्म, तत्त्वज्ञान व संस्कृति निःसंशय श्रेष्ठ आहे, व त्या बाबतींत तरी दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्याची आपणांस बिलकूल गरज नाही याबद्दल त्यांनी आपल्या देशबांधवांची खात्री पटवून दिली; आणि

केवळ हिंदूंच्याच नव्हे, तर पारशी, मुसलमान वगैरे अन्यधर्मीयांच्या अंतःकरणांतहि धर्माभिमानाची ज्योत प्रज्वलित केली.

ख्रिस्ती धर्मोपदेशक फक्त येशू ख्रिस्ताची महती गाऊनच थांबत नसत. हिंदुधर्म व समाजरचना ह्यांवरहि ते आक्षेप घेत. भारतीय तत्त्वज्ञानांतील विसंगति व तर्कदुष्टता, आणि हिंदु-समाजरचनेंतील अन्याय व विषमता दाखवून देऊन ख्रिस्ती धर्म हाच खरा बुद्धिवादावर अधिष्ठित असा धर्म आहे असें सिद्ध करण्याचा ते प्रयत्न करीत. विष्णुबावांनी आपल्या धर्मग्रंथांतील अनेक प्रमाणें देऊन त्यांचे आक्षेप कसे निराधार व फोल आहेत तें स्पष्ट केलें. शेकडों लोकांसमक्ष ख्रिस्ती धर्मोदेशकांशीं वादविवाद करून त्यांच्या उथळ व ठराविक कोटि-क्रमांचें त्यांनी सयुक्तिक खंडन केलें. त्याप्रमाणेच जुन्या व नव्या करारांतील असत्य विधानें व परस्परविरोधी वचनें त्यांनी उद्धृत केलीं, व दोषैकदृष्टीने कोणत्याहि धर्मावर हल्ला करणें किती सोपें आहे तें लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें.

विष्णुबावांनी स्वकीयांचें वेळोवेळीं समर्थन केलें, परंतु सवंग लोकप्रियतेच्या नादीं लागून त्यांनी लोकांच्या मूर्खपणाला व दांभिक-तेला प्रोत्साहन दिलें नाही. ख्रिस्ती धर्मोदेशकांच्या खोडसाळ विधानांचा त्यांनी यथास्थित समाचार घेतला, तथापि त्यांच्या न्याय्य आक्षेपांतील कटु सत्याकडेहि त्यांनी दुर्लक्ष केलें नाही. आपल्या दुः-स्थितीचीं कारणें त्यांनी आधी बारकाईने शोधून काढलीं, व त्यांच्या निराकरणासाठी जरूर. त्या सामाजिक सुधारणांचा सडेतोड पुरस्कार केला. समाजहिताच्या दृष्टीने ज्या ज्या सुधारणा घडवून आणण्याची आपणांस उत्कंठा आहे, त्या त्या सर्व सुधारणा वेदकालीं अस्तित्वांत होत्या याबद्दल त्यांना मुळींच संशय नव्हता. वैदिक धर्माचें मूळ

स्वरूप अत्यंत अुज्ज्वल आहे, सद्यस्थितींत त्याचा लोप झाल्यामुळेंच आपण अशा अवनत दशेला येअून पोहोंचलों, तेव्हा त्याची पुन्हा स्थापना केल्याशिवाय आपला तरणोपाय नाही अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. जन्मसिद्ध अुच्चनीचपणाचा फाजील बडेजाव माजवून समाजांत फूट पाडण्याचें धोरण त्यांना बिलकूल मान्य नव्हतें. प्रच-लित जातिभेद हा वेदकालीन वर्णव्यवस्थेला सोडून आहे असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, घटस्फोट, शुद्धीकरण, मंदिर-प्रवेश अित्यादि सामाजिक प्रश्नांसंबंधींचे त्यांचे विचारहि पूर्णपणें पुरो-गामी होते; आणि लोकांच्या स्तुतिनिंदेची पर्वा न करतां त्यांनी ते असंदिग्ध शब्दांत व्यक्त केले. आपल्या या विचारसरणीचा अुगमहि वेदप्रणीत सनातन धर्मांतच आहे असें ते आग्रहाने म्हणत असत.

"एकजण म्हणतो कीं, ब्रह्मच्यारी बावा तुम्ही लोकांच्या अशास्त्र वर्तणुकीला मान कां देत नाही? आणि लोकांस विरुद्ध वाटेल असा अुपदेश कां करितां? त्याला मीं अुत्तर दिल्हें कीं, अरे माझा वेदोक्त धर्मप्रमाणें अुपदेश करण्याचा सांप्रदाय आहे, तो सोडून मी लोकांच्या मनधरणीकरितां अशास्त्र अुपदेश करूं कीं काय? माझा प्राणान्त झाला तरीही मी अशास्त्र अुपदेश करणार नाहीं हीच माझी प्रतिज्ञा आहे. कारण मला परमेश्वराचा पूर्ण साक्षात्कार आहे. त्या माझ्यानें अशास्त्र अुपदेश कसा करवेलं?"[1]

विष्णुबावांच्या भाषणाप्रमाणेच त्यांचें लेखनहि स्वतंत्र, सडेतोड, ओजस्वी व परिणामकारक होतें. त्यांनी सहासात गद्यपद्यात्मक ग्रंथ लिहिले; पण त्यांत कोठेहि पाश्चात्यांची अुसनवारी नाही. त्यांच्या

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. १६१

वेळचे बहुतेक प्रथितयश लेखक इंग्रजी ग्रंथांचीं हुबेहूब भाषांतरें करण्यांतच भूषण मानीत असत. क्वचित् एखाददुसऱ्या साहित्यिकाला स्वतंत्र ग्रंथलेखनाची स्फूर्ति झाली, तरी त्याच्या विचारांत पाश्चात्य ग्रंथांची छाप दिसून आल्याशिवाय राहत नसे. परावलंबनाच्या ह्या लाजिरवाण्या प्रवृत्तीपासून विष्णुबावा सर्वस्वीं अलिप्त होते. त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत स्वाभिमानाची व आत्मविश्वासाची भावना ओतप्रोत भरलेली होती. त्यांची दृष्टि संकुचित नव्हती; पण जेथे तेथे परकीयांचा वरचष्मा त्यांना नको होता. आम्हीहि आमच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा स्वतंत्रपणें व जबाबदारीने विचार करूं शकतों ही गोष्ट त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केली. आपल्या ग्रंथांत त्यांनी ठिकठिकाणीं अनेक धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विषयांचा ऊहापोह केला आहे. त्यांचीं अैकान्तिक मतें सर्वांनाच ग्राह्य वाटतील असें नाही, परंतु त्यांच्या वाङ्मयांतील अभिनव कल्पना व क्रान्तिकारक विचार आपल्या मनाची पकड घेतल्याशिवाय राहत नाहीत.

विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांचे ग्रंथ व भाषणें

१ भावार्थसिंधु— मुंबअी, सातारा, अि. स. १८५६.
२ वेदोक्तधर्मप्रकाश— मुंबअी, अि. स. १८५९.
३ सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध— मुंबअी, अि. स. १८६७.
४ चतुःश्लोकी भागवत याचा अर्थ— मुंबअी, अि. स. १८६७.
५ सहजस्थितीचा निबंध— मुंबअी, अि स. १८६८.

६ समुद्राकिनारींचा वादविवाद— मुंबअी, अि. स. १८७२.
(संपादक— जी. बोअेन)

७ वेदोक्त धर्माचा विचार व ख्रिस्ती मतखंडन— मुंबअी, अि. स. १८७४.
(विष्णुबावांच्या शिकवणीचें सार— ले. मंगेश हरी नेरुरकर)

८ नारायणबावाकृत बोधसागराचें रहस्य— ... ... (?)

९ सेतुबंधनी टीका— मुंबअी, अि. स. १८९०.
(लेखनकाल— अि. स. १८७१) प्रकाशक : रामचंद्र पांडुरंग राऊत

बावांनी आपल्या ग्रंथरचनेचा उपक्रम 'भावार्थसिंधु'नामक ओवीबद्ध अध्यात्मपर ग्रंथाने केला. त्यांनी तो पंढरपूर येथे शके १७७७त (अि. स. १८५६) माघ शुद्ध दशमीस लिहून पुरा केला. योगमार्गदर्शन, पंचकोशांचें विवरण, आत्मज्ञानाचें विवरण, भक्तिमार्ग, मुक्तलक्षणें व जनांस अुपदेश अशीं ह्या ग्रंथाचीं पांच प्रकरणें आहेत. अेकंदर ओव्यांची संख्या पांचशेंसव्वीस आहे. बावांच्या ओव्या अेकनाथी ओव्यांप्रमाणे साडेचारचरणी आहेत. याच सुमारास ते भावार्थरामायणाचें पारायण करीत होते. तेव्हा 'भावार्थसिंधु' हें नांवहि कदाचित् नाथांच्या ग्रंथावरूनच सुचलें असावें. त्यांची भाषा मात्र रामदासांच्या लिखाणाप्रमाणे खोचदार व खणखणीत आहे. ह्या ग्रंथांतील कांही भागांचें गद्यात्मक रूपांतर दंभहारकांत प्रसिद्ध झालें होतें. विष्णुबावांनी हा ग्रंथ निव्वळ परमार्थदृष्टीनेच लिहिलेला आहे असें वाटतें. त्रिविधतापाने पोळलेल्या जीवांना शाश्वत 'सुखप्राप्ती'चा मार्ग दाखवावा यापलीकडे त्यांचा कांही दुसरा अुद्देश दिसत नाही. मात्र सुरवातीपासूनच त्यांची

महत्त्वाकांक्षा फार दांडगी होती. वेगवेगळ्या भाषांत आपल्या ग्रंथाचीं भाषांतरें होऊन त्याचा सबंध जगांत प्रसार व्हावा अशी त्यांची अिच्छा होती. त्यांच्या औदार्याला तर सीमाच नव्हती. ज्ञान हें पवित्र व भेदातीत आहे. कोणत्याहि अेका विशिष्ट धर्माची किंवा पंथाची ती मिरास नाही. तेव्हा म्लेच्छांसहित सर्व मनुष्यमात्रांना माझ्या अुपदेशाचा अधिकार आहे असें त्यांनी स्पष्ट म्हटलें आहे.

"पृथ्वीवरील मनुष्यमात्र । म्लेच्छादिक सकल जात ।
अुपदेशास अधिकारी निश्चित । हीच माझी आज्ञा असे ॥
मनुष्यजाती असे अेक । हेंच ज्ञान सम्यक ।
अैसा जाणोनि विवेक । मुक्तें अुपदेश करावा ॥
सकलद्वीपें सकलखंडें । मुक्तें फिरावीं अुदंडें ।
मोडूनि मतवादांचीं बंडें । अुपदेश ज्ञानाचा करावा ॥
या भावार्थसिंधूचें बोलणें । सकळ जनाच्या हिताकारणें ।
तरी याचें पुस्तक बाळगणें । स्त्रियापुरुषांनीं वाचावया ॥
यांचें भाषांतर करावें । द्वीपद्वीपांतरीं न्यावें ।
स्त्रियापुरुषांनीं पाहावें । संसारीं वर्ततां सर्वदा ॥[1] "

'वेदोक्तधर्मप्रकाश' अि. स. १८५९ त प्रसिद्ध झाला. सुमारें साडेसातशें पृष्ठांच्या ह्या प्रदीर्घ गद्यग्रंथांत बावांच्या स्वतंत्र व तेजस्वी विचारांचें सारसर्वस्व ग्रथित झालें आहे. आबालवृद्धांना सहज समजेल अशा सुबोध पण जोरदार शब्दांत त्यांनी वैदिक धर्माच्या विविध अंगोपांगांची संवादरूपाने थोडक्यांत माहिती दिली आहे. तत्त्वज्ञान, आचार, संस्कार विवाहधर्म, नीतिनियम, वर्णव्यवस्था, जातिभेद,

१ भावार्थसिंधु, प्र.५, ओ.९१-९३, १०३-१०४.

मंत्रशास्त्र, अित्यादि अनेक धार्मिक व सामाजिक गोष्टींचा यांत स्फुट स्वरूपांत पण मार्मिक रीतीने अूहापोह केला आहे. त्याप्रमाणेच ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या आक्षेपकांचेंहि जागोजागीं खंडन केलें आहे. पौराणिक कथांचे लाक्षणिक अर्थ विशद करून लोकांना परधर्मीय टीकाकारांपासून सावध राहण्याबद्दल अिषारा दिला आहे. 'याहुदी', 'ख्रिस्ती'व'मुसलमान' या म्लेच्छ मतांचा यथोचित परामर्श घेअून त्यांनी वैदिक धर्माची श्रेष्ठता लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सारांश, हा ग्रंथ म्हणजे वैदिक धर्मानुयायांचा अेक लहानसा 'धर्मकोश'च आहे असें म्हणावयास चिन्ता नाही. ग्रंथाची रचना कांहीशी विस्कळीत व असंबद्ध आहे. नाना विषयांवरील बहुमोल विचार त्यांत अितस्ततः विखुरलेले आहेत. तत्त्वज्ञानविषयक विवेचन बरेंच गूढ व दुर्बोध झालें आहे. बऱ्याच ठिकाणीं तपशील-वारआधार देअून प्रमाणशुद्धतेचा व पांडित्याचा विनाकारण आव आणला आहे. अुदा०— "यजुर्वेदामध्यें हिरण्यकेशीशाखेच्या संहिते-च्या पांचव्या अष्टकाचे दुसऱ्या अध्यायाचे सातवे अनुवाकांत ब्राह्मण मुख्य श्रेष्ठ कां याविषयीं प्रमाण......[१]". लिहिण्याची धाटणी सामान्यतः जुन्या तऱ्हेची आहे. कांही प्रकरणांत हरदासी पालुपदा-प्रमाणे प्रत्येक छेदकाचा शेवट अेका विशिष्ट वाक्यानेच केलेला आढळतो. तात्पर्यबोधक मुख्य विधानें मनांत ठसण्यासाठी कधी कधी त्रिवार लिहिलीं आहेत. कडसणी, पाणिलगें, रहण्या अित्यादि प्राकृत वाङ्मयांतील जुने शब्द मधून मधून सांपडतात. कित्येक ठिकाणीं विचारांची व क्वचित् वाक्यांचीहि पुनरुक्ति झालेली आहे.

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१३.

प्रचारकाच्या दृष्टीने अेकच विचार अनेक रीतींनी घोळून सांगणें हा दोष नसून अुलट गुणच आहे. परंतु शब्दांची पुनरुक्ति मात्र मुळींच समर्थनीय नाही. अशा तऱ्हेचे कांही किरकोळ दोष जरी मान्य केले, तरी तत्कालीन वाङ्मयांत हा ग्रंथ निःसंशय अुच्च प्रतीचा आहे असें म्हणावें लागतें. त्याच्या प्रत्येक पानावर बावांच्या कुशाग्र बुद्धीची व तडफदार वृत्तीची चमक दिसून येते. त्यांतील कितीतरी कल्पना आणि विचार आजहि अुद्बोधक व कौतुकास्पद वाटल्याशिवाय राहत नाहीत. 'म्लेच्छ' मतांचा नायनाट करून वैदिक धर्माची स्थापना करण्यासाठी माझा जन्म आहे; म्हणून परमेश्वराच्या प्रेरणेनेच मीं हा महान् ग्रंथ लिहिला आहे. तेव्हा प्रत्येकाने त्याचें नित्य अध्ययन करून स्वतःची चित्तशुद्धि व समाजाचा अुत्कर्ष हीं दोन्ही साधावीं अशी ग्रंथाच्या अखेरीस बावांनी 'सूचना' केली आहे.

"ग्रंथा नांव वेदोक्त-धर्मप्रकाश । वाचनाचा धरा अुल्हास ।
परमशुद्ध होअील मानस । सत्य सत्य त्रिवाचा ॥
यांत नाहीं मताभिमान । नसे संशयाचें ज्ञान ।
जें अीश्वरें अुपेदेशिलें मजलागुन । तेंच लिहिलें असे मीं ॥
संपूर्ण ग्रंथ समजल्याविना । व्यर्थ धराल कल्पना ।
तेणें होअील विटंबना । तुमचीच कीं निश्चयें ॥
म्हणून शतवार ग्रंथ वाचून । न समजेल तें घ्या विचारून ।
मृगजलवत् भवाब्धींतून । स्वस्वरूपीं सावध व्हा ॥
च्यार हजार नअूशें साठ । गेला महाघोर कलीचा लोट ।
म्लेच्छ मतें माजलीं अफाट । म्हणून माझी प्रेरणा" ॥

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.७४८.

वेदोक्तधर्मप्रकाशाचें ब्रिज भाषेंत भाषांतर होऊन तें मुंबईस इ.स. १८६९ त गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झालें. मथुरेचे रहिवासी रामरतन जवाहरलाल यांनी हें भाषांतर तपासून शुद्ध केलें होतें.

विष्णुबावांनी वेदोक्तधर्मप्रकाशांत राजनीतीसंबंधी अेक स्वतंत्र प्रकरण लिहिलें होतें. त्यानंतर इ.स. १८६७ त त्यांनी 'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. ह्या लहानशा निबंधांतील पंधरा कलमांत त्यांनी आदर्श राजनीतीचें स्वरूप सूत्ररूपाने दिग्दर्शित केलें आहे. आपल्या ह्या राजनीतीमुळे जगांतील अन्याय व विषमता, दुःख व दारिद्र्य, भांडणें व मारामाऱ्या आपोआप नाहीशा होऊन सर्वत्र निर्वैर शांततेचें साम्राज्य नांदूं लागेल याबद्दल त्यांना तिळमात्र शंका नव्हती.

"हल्लीं या भूगोलावर अनेक राज्यें आहेत परंतु तीं चालविणाऱ्या राजांना खरी राजनीति काय हें माहीत नाहीं व प्रजा कोणत्या अुपायानें गुन्हे करणार नाहीं हें माहीत नाहीं यामुळें सर्व राजे व सर्व प्रजा अित्यादि मनुष्यमात्र सर्व काळ चिंताग्रस्त व हाय हाय करीत फिरत आहेत. म्हणजे कोणीच दुःखी नाहीं असें नाहीं. यास्तव ह्या लहानशा निबंधांत लिहिलेली राज्य करण्याची रीति राजांनीं धरावी व प्रजेनें त्या राज्यरीतीप्रमाणें वागण्याची रीति धरावी म्हणजे सर्व प्रापंचिक संकटें दूर होऊन निरिच्छतेने परमेश्वराची भक्ति त्यांना घडेल, आणि वेदांतशास्त्राचे पूर्ण विचार करण्यास व योगशास्त्राचा पूर्ण अनुभव घेण्यास त्यांच्या वृत्तीला स्वस्थता व अवकाश मिळेल, आणि परस्परमनुष्यांत अत्यंत निरिच्छ सत्य व मैत्री राहील, दया, क्षमा, व शांति हीं लक्षणें मनुष्यमात्राच्या अंगीं

सहज राहतील. या हेतूनें हा निबंध मी विष्णुबावा ब्रह्मचारी याणें केला, यांत जितका विचार लिहून दाखवावयाचा तितका लिहिला नाहीं. परंतु त्या सर्व विचारांचीं मूळ कारणें सूत्र रीतीप्रमाणे कळतील अशीं लिहिलीं आहेत."

विष्णुबावांची ही 'राज्यनीति' साम्यवादाच्या तत्त्वज्ञानाशीं बऱ्याच बाबतींत जुळती आहे. सर्व प्रजा एक कुटुंब मानावें व देशांतील सर्व जमीन व संपत्ति यांवर समाईक मालकी असावी हा या राजनीतींतील मूलभूत सिद्धांत आहे. प्रजेच्या दुःखाची व दुष्कर्मांची जबाबदारी राजावर आहे. त्याने लोकांकडून लायकीप्रमाणे काम करवून घ्यावें, व त्याबरोबर त्यांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी पार पाडावी. सर्वांना अन्न व सुखभोग्य पदार्थ सारखे मिळाले तर लोभ आणि मत्सर यांचें कारणच अुरणार नाही, व लोकांतून गुन्हे करण्याची प्रवृत्ति हळुहळू कमी होत जाईल असा या निबंधाचा मतितार्थ आहे. गुह्याच्या बाबतींतील बावांची ही मीमांसा बहुतांशीं कशी बरोबर आहे हें आज विस्ताराने सांगण्याची गरज नाही. बावांच्या राजनीतीची कल्पना किती भव्य व उदात्त होती तें लक्षांत येण्यासाठी दोन महत्त्वाचीं कलमें येथे अुद्धृत करतों.

"याप्रमाणें सर्व प्रजा एक कुटुंब व सर्व जमीन हाच एक बाग व त्यांतून जें जें निघेल तें तें सर्वांचें अेक. याप्रमाणें राज्यव्यवस्था असली म्हणजे सर्वांना सर्व अुपभोग मिळतात व सर्वांना अुत्तम खावयास मिळतें, सर्वांना अुत्तम विपुल वस्त्रें व अलंकारभूषणें मिळतात, सर्वांना नाच, तमाशे, बैठकी पहावयास सांपडतात. पालख्या,

१ सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध – ग्रंथकर्त्याची विनंति.

रथ, घोडे, व हत्ती यांजवर सर्वांना वृद्ध अवस्थेंत "पार्लमेंटच्या" जागीं बसावयास मिळतें, यामुळें कोणाला कांहीं प्राप्त नाहीं असें होतच नाहीं म्हणून सर्व लोक पूर्णकाम होतात. यामुळें कामाच्या अपूर्णतेनें क्रोध येणें हें शिल्लकच राहत नाहीं; आणि क्रोध नसल्यामुळें गुन्हा करणें किंवा गुन्हा करण्यास्तव मत्सर धरून बसणें यांचा लवलेशही राहत नाहीं, यामुळें ह्याच प्रजेचा व राजाचा खरोखर असावा तसा संबंध आहे."

"पहा, सर्व प्रजा अेक कुटुंब व सर्वांचें मुख्य धन जें अन्न तें एक व सर्वांचें सुखभोग्य पदार्थ एक याप्रमाणें राज्यव्यवस्था नसल्यामुळे सर्व प्रजा परस्परांचे गुन्हे करीत आहे व विश्वासघात करीत आहे, व एकमेकांचे प्राण घेत आहे व अनेक कपटें करीत आहे व परमेश्वराला शिव्या देत आहे व "काय करूं कसें करूं" या अष्टाक्षरी मंत्राचा जप करीत आहे, व कितीअेक कितीएकांस पीडा करीत आहेत व कुलपें किल्ल्या बाळगीत आहेत व कोणाला पुरें खावयास मिळते व कोणाला मिळत नाहीं अशी दुर्दशा होत आहे व दुष्काळानें प्रजा मरत आहे; व एशिया, युरोप, आफ्रिका आणि अमेरिका या चारी खंडांतील व सर्व द्वीपांतील राजे म्हणविणारे इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन, प्रजासत्ताक वगैरे अमेरिकन, चिनअी, व हिंदुस्थानवासी व मध्यअेशियानिवासी अित्यादि राजांचे कलह अुत्पन्न होअून प्राणघात होत आहेत. ह्या अितक्या अनर्थांचें मुख्य कारण अितकेंच की, सर्व प्रजा अेक कुटुंब ही वर लिहिलेली राज्यव्यवस्था भूगोलावर कोठेच आढळत नाही हेंच आहे. यास्तव सर्व प्रजा अेक कुटुंब व सर्व जमीनच अेक बाग व त्यांतील जें जें अुत्पन्न तें तें सर्वांचें अेक व त्या सर्व खटल्यावर नेमलेला मालक राजा अेक याप्रमाणें राज्यव्यवस्था

असावी म्हणजे इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन, प्रजासत्ताक अमेरिकन व चिनअी ह्या राज्यांना व त्यांच्या सहकाऱ्याना असें वाटेल कीं, आमची नीति दुष्ट म्हणून आमच्या प्रजेंत दुष्ट गुन्हे होतात. यास्तव आपण सर्व प्रजा अेक कुटुंब अशी नीति ठेवूं तरच सुखी राहूं व प्रजा सुखी राहील. कारण प्रजेच्या गुन्ह्यांचें पाप राजाच्या मस्तकावर आहे. या म्हणण्याचें कारण राज्यनीति बराबर नाही, हें ध्यानांत ठेवून अेक कुटुंब सर्व प्रजा अशी राज्यनीति ठेवावी[1]."

बावांचा हा निबंध प्रसिद्ध झाल्यावर विविधज्ञानविस्तार, नेटिव ओपिनियन वगैरे तत्कालीन नियतकालिकांनी त्यावर टीकेची खूपच झोड उठविली. बावांना वेडगळ व व्यवहारशून्य ठरवून त्यांच्या राजनीतीची त्यांनी मानभावीपणाने सणसणीत हजेरी घेतली. मात्र त्यामुळे विष्णुबावांच्या श्रद्धेंत अणुमात्र अंतर पडलें नाही. त्यांनी मुंबअी हायकोर्टांतील ट्रान्स्लेटर बाळ भास्कर शिंत्रे यांच्याकडून आपल्या निबंधाचें भाषांतर करविलें, व तें क्याप्टन फेल्प्स यांच्याकडून तपासून घेऊन अी. स. १८६९ त त्याच्या १०००० प्रती काढल्या. आपल्या नवविचारांचा जगभर प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी सर्व देशांतील सन्मान्य व प्रतिष्ठित लोकांकडे स्वखर्चाने कांही प्रती पाठवून दिल्या. विलायतेंतील 'एशियाटिक' या नियतकालिकांतहि त्यावर प्रतिकूल अभिप्राय आला होता.

मुंबअी बेटाच्या पश्चिमेस समुद्रकिनाऱ्यावर ता. १५जानेवारी १८५७ पासून दर गुरुवारीं वादविवादाच्या बैठकी भरूं लागल्या होत्या. हा क्रम सुमारें साडेचार महिने चालू होता. तेवढ्या मुदतींत अेकंदर वीस बैठकी झाल्या. ख्रिस्ती धर्मोपदेशक जी. बोअेन हे या

१ सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध, कलम ८,१२.

सभांना नित्यनियमाने जात असत, व अधून मधून वादविवादांत प्रत्यक्ष भागहि घेत असत. ह्या सभेची हकीगत दर आठवड्यास 'Bombay Guardian' या पत्रांत प्रसिद्ध होत असे. त्याचें मराठी भाषांतर करून तें जी. बोअेन यांनी 'समुद्रकिनारींचा वादविवाद' या नांवाने अी. स. १८७२ त प्रसिद्ध केंले. या बैठकीच्या व्यवस्थेसंबंधीचा अेक अुतारा मागे अुद्धृत केलेला आहेच. त्यावरून त्यांनी मुंबअींत किती खळबळ अुडवून दिली होती याची कल्पना येते. या सभा मुख्यतः खिस्ती मताची चर्चा करण्याकरिता बोलावण्यांत येत होत्या.

"खिस्ती धर्माची परीक्षा करण्याकरितां आम्ही जमलों आहों. कोणी म्हणतात, तो अीश्वरप्रणीत धर्म आहे, आणि कोणी म्हणतात कीं तो अीश्वरप्रणीत नाही. कांही दिवसांमागें बोअेनसाहेबानें मजकडे जुना व नवा करार यांच्या प्रती पाठविल्या, त्या मी वाचीत असतों."[१]

रे. बालंटैन, वालेस, नारायण शेषाद्रि, दाजीबा पांडुरंग, हरि केशवजी वगैरे लोक ह्या बैठकींत प्रामुख्याने भाग घेत असत. वादाचें स्वरूप साधारणपणें खेळीमेळीचें असे. पण कधी कधी सभेंत गोंधळहि होई. लोकांच्या मनांत खिस्ती धर्मोपदेशकांच्याबद्दल अनादर उत्पन्न झाला होता. त्यामुळे केव्हा केव्हा जमावच्या जमाव 'हुर्रे हुर्रे,' 'घे पाव, घे पाव.' असें ओरडत त्यांच्यामागे लागे, व त्यांच्या अंगावर धूळहि फेकी. प्रत्यक्ष सभेच्या कामांत मात्र सहसा व्यत्यय येत नसे. "ज्या सर्व सभा झाल्या त्यांमध्यें अव्यवस्था किंवा दांडगाई नव्हती. वादविवाद होत असतां सभेस आलेल्या हिंदु, पारशी, मुसलमान

---

१ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.४५–४६.

लोकांनी बहुधा सभ्य रीतीची वर्तणूक केली.[1]''

स्वतः बावांचाहि गुंडगिरीला विरोध होता. शांततेने व सभ्यपणाने मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचें त्यांचें धोरण होतें. ''कोणी एक मुलगा एका पाद्रीपाशीं बाप्तिस्मा घेण्यास गेला होता. त्याच्याशीं संभाषण करण्यास बावा गेले म्हणून त्यांच्यावर त्या पाद्रीने फिर्याद केली, असें बावाने वादविवाद करण्याच्या प्रारंभीं सांगितलें. आणि उपहास केल्यासारखें हांसून म्हटलें कीं, मज बापड्याचीं लढण्याचीं शस्त्रें शब्द मात्र आहेत, पण ज्यांस दुसरीं शस्त्रें हवींत त्यांनीं तीं घ्यावींत.[2]''

विष्णुबावांची ही व्याख्यानमाला पूर्णपणें यशस्वी झाली. ग्रंथांचा वाचकवर्ग फार मर्यादित असतो. त्यामुळे समाजाच्या सर्व थरांत कार्याचा प्रसार होऊं शकत नाही. म्हणून बावांनी शेकडों लोकांच्या समुदायांपुढे भाषणें केलीं, व त्यायोगें सामान्य जनतेंतहि जागृति घडवून आणली.

ह्याशिवाय बावांनी 'बोधसागराचें रहस्य' व 'चतुःश्लोकी भागवताचा अर्थ' असे दोन धर्मपर ग्रंथ लिहिले. त्याप्रमाणेच धनुर्वायु झाला असतांहि आपलें सर्व दुःख विसरून त्यांनी लोकोपकारार्थ 'सहजस्थितीचा निबंध' लिहिला, व बरे झाल्यावर इ स. १८६८त छापून प्रसिद्ध केला. ह्यानंतर बावांनी आपल्या शिष्यवर्गास आधुनिक पद्धतीप्रमाणे भगवद्गीतेवर टीका सांगण्यास प्रारंभ केला. प्रत्यक्ष वैदिक वाङ्मयापेक्षा त्यांचा गीतेचाच दृढ व्यासंग होता. वेदोक्तधर्म-प्रकाशांतहि भगवद्गीतेंतील आधार विपुल आहेत. तेव्हा बावांची 'सेतुबंधनी' नामक टीका मार्मिक व उद्बोधकच असणार हें उघड

१ समुद्रकिनारीचा वादविवाद, पृ. १८५-१८६.

२ समुद्रकिनारीचा वादविवाद, पृ. १८-२९.

आहे. परंतु दुर्दैवाने अठराव्या अध्यायाच्या सतराव्या श्लोकापर्यंत टीकेची मजल गेली असतांनाच बावा कालवश झाले. पुढे रामचंद्र पांडुरंग राऊत यांच्या सांगण्यावरून आप्पाशास्त्री बडवे यांनी ही टीका पूर्ण केली, व राऊत यांनी ती अि. स. १८९०मध्यें प्रसिद्ध केली.

आतापर्यंत विष्णुबावांच्या धार्मिक, सामाजिक व वाङ्मयीन कार्याचा स्थूळ मानाने परामर्श घेतला. वैदिक धर्माच्या व हिंदुसमाजाच्या संरक्षणासाठी त्यांनी खिस्तीधर्मोपदेशकांशीं हटातटाचा सामना दिला. तरी त्यांची भूमिका निःसंशय उच्च व पवित्र होती. त्यांच्या अंत:करणांत द्वेष व दुराग्रह यांना तिळमात्र जागा नव्हती. त्यांचें कार्य केवळ प्रतिक्रियारूप होतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी आमच्या धर्मग्रंथांची टवाळी केली, आमच्या देवतांची विटंबना केली, आमच्या समाजसंघटनेवर घाला घातला; म्हणून बावांना पावलोपावलीं त्यांच्याशीं झगडा करावा लागला. परंतु खिस्तीधर्म हा सर्वथैव त्याज्य आहे असें त्यांनी कधीच म्हटलें नाही. आपली धर्मश्रद्धा अढळ राखून दुसऱ्या धर्मांतील चांगल्या गोष्टी घेण्यास त्यांची ना नव्हती. खिस्तीधर्माप्रमाणेच आपण अितर धर्मांचें खंडन कां करीत नाही असें जेव्हा त्यांना कोणींतरी विचारलें, तेव्हा त्यांनी चोख अुत्तर दिलें कीं, जोपर्यंत ते आमच्या धर्माची अुठाठेव करीत नाहीत, तोपर्यंत मला त्यांच्या धर्मांत हात घालण्याची गरज नाही.

"पारशी धर्म व मुसलमानी धर्मांविषयी आपलें काय मत आहे हें कृपा करून सांगावें. तुम्ही या धर्मांचा मोड करण्यास कां कंबर बांधीत नाही ?

जर ते लोक हिंदुधर्माचा मोड करण्याच्या कामांत हात घालतील

तर मीही त्यांच्या धर्मांचा मोड करण्यास यत्न करीन. ख्रिस्ती धर्म खेरीजकरून पारशी व मुसलमानी व अितर सर्व धर्म खरे आहेत असें मी मानितों."

"माझा धर्म म्हणाल तर वेद आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मांतून चांगल्या गोष्टी घेण्यास मला कांहीं प्रतिबंध नाही. जसा कोणी अेखादा मनुष्य आंब्याचा गीर भक्षण करून कोअी व सालपटें टाकून देतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक धर्मांतून जी चांगली गोष्ट माझ्या मनास पटेल ती घेण्यास व वाअीट टाकून देण्यास मी खुषी आहें. ख्रिस्ती धर्माविषयींही मी असेंच करणारें."

विष्णुबावांनी स्वधर्मावरील आक्षेपांचें खंडन केलें, पण त्याबरोबरच प्रचलित समाजरचनेंतील दोषांकडे त्यांनी डोळेझाक केली नाही. परकीयांच्या कोणत्याहि प्रबळ आक्रमणाला आपण संघटित रीतीने तोंड देअू शकत नाही याचें खरें कारण आपल्यांतील सामाजिक विषमता होय हें त्यांनी पुरतेपणीं ओळखलें होतें. वैदिक वर्णव्यवस्था ही मुळांत गुणकर्मांवर आधारलेली असतांहि तिचें जन्मसिद्ध जातिभेदांत रूपांतर झालें, व त्यामुळेच पुढील अनर्थपरंपरा ओढवली. तेव्हा पूर्वीप्रमाणे वर्णव्यवस्था अंमलांत आणल्याशिवाय आमची आपसांतील फूट व वैमनस्य कमी होणार नाही असें त्यांनी असंदिग्धपणें प्रतिपादिलें. समाजाचा प्रत्येक घटक हा निदान सार्वजनिक जीवनांत तरी सारख्याच दर्जाचा मानला जावा. त्यांत श्रेष्ठकनिष्ठभाव असू नये. राजाने तर या बाबतींत फारच दक्ष असलें पाहिजे. अुमेदवारांची वैयक्तिक लायकी पाहूनच त्याने अधिकाऱ्यांची

१ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.७७-७८.

२ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.८६-८७.

निवड करावी, जातीय भावनेला थारा देऊं नये, अशी त्यांची बुद्धिनिष्ठ विचारसरणी होती.

"वर्णव्यवस्थेचीं कारणें गुणकर्मांप्रमाणें असून पंचद्रविड व पंच-गौड, व चित्पावन व देशस्थ व कऱ्हाडे व देवरुखे व गुर्जर व मारवाडी व शीक, व जैन, व लिंगायत, व मध्व, व शेणवी व परभू व पांचकळशी व पारशी व इंग्रज व फ्रेंच व आरब व रशियन व चिनी, इत्यादि अनेक प्रकारचे नांवांचे जमातीचा म्हणजे जातीचा अभिमान धरून, प्रजा परस्पर भांडतात, आणि मनास वाटतील तसे अकमेकांच्या निंदापर संस्कृत श्लोकरचनेचे ग्रंथ नवीन रचून, त्यांत अनेक पुराणांचीं नांवें लबाडीनें घालितात, आणि देशभाषां-तूनही निंदेचे ग्रंथ रचून परस्परद्वेष करितात, याचें कारण "मर्कटस्य मदिरापानं तन्मध्ये वृश्चिकदंशनं". मग त्याचें चरित्र काय पाहावयाचें, त्याप्रमाणें मूळ वर्णव्यवस्था गुणकर्मांवरून आहे हें विसरले, हेंच मद्यपान आहे. त्यांत द्रव्याच्या उपार्जना करण्यापासून जो मत्सर उठतो, तोच वृश्चिकदंश झाला आहे, यामुळें परस्परद्वेष होऊन अक-मेकांला क्रोधावरून बीभत्स बोलण्याप्रमाणें अकमेकांच्या जमातींची म्हणजे जातींची निंदा ग्रंथरूपानें करूं लागले, आणि परस्परद्वेष ठेवूं लागले, आणि विच्यार कोणीच करीना असें जाहलें. याचें मूळ, वर्णव्यवस्था गुणकर्मांवरून हल्लीं केली पाहिजे ती करीत नाहींत हेंच आहे असें ब्राह्मण्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावें. आणि हा अनर्थ मनानें व क्रियेनें दूर करून, परस्पर मनुष्यमात्रांनीं परस्परांवर प्रीती ठेवून, परस्परांचें उणें पडूं देऊं नये. अकमेकांचें सहाय करीत जावें हीच आज्ञा आहे. व सर्व पृथ्वीवरील मनुष्यें गुणकर्मविभागानें वेगवेगळ्या वर्गांत आहों, तरी अेका शक्तीनें जग धरणाऱ्या अीश्वराचीं आम्हीं

सर्व लेकरें आहों, असें समजून ओश्वराच्या वेदाज्ञेप्रमाणें परस्परांवर परस्परांनीं प्रीति ठेवून अेकमेकांचें सहाय करून, सर्व भूमंडलावरील मनुष्यांनीं मतवाद सोडून वेदोक्तधर्माप्रमाणें वागून, परस्परांवर प्रीती करावी आणि परस्परांचें सहाय करावें हीच आज्ञा आहे[1]."

"युद्ध करणारी सेना, अथवा लेखनकामादिक अनेक कामें करणारी सेना, अित्यादि सैन्य राजानें बाळगावें. त्यांतील मनुष्यें अमुकच वर्णाचीं अथवा अमुकच वर्णांपैकीं अमुकच जमातीचीं म्हणजे जातीचीं असावीं असें नाहीं. मनुष्यमात्रांस त्यांच्या अकलेची व बलाची व शौर्याची, परिक्षा घेअून ठेवावें, त्यांत वर्णभेद किंवा वर्णभेदांतील ज्यातिभेद अित्यादि अटकाव नसावा, तरच सर्व जातींच्या प्रज्येला आमचे राज्य आमचे राज्य असा अभिमान राहातो, आणि शत्रूंचें अगदीं चालत नाहीं, व मनुष्यमात्रांचें अन्याय दृष्टोत्पत्तीस येतात, यामुळें नीतीनें शासन होतें.[2]"

"न्यायाधिशानें अन्यायी ब्राह्मण आणि अन्यायी माहार या दोघांस सारख्या मानानें अुभें करून, अथवा बसवून न्याय करावा; परंतु माहार दरवाजाबाहेर आणि ब्राह्मण आंत असा पक्षपात करूं नये; मग तो न्यायाधीश ब्राह्मण क्षत्रियादिक कोणीही असो, अथवा माहार मांग असो. सर्व न्यायाधीशांनीं ह्या नियमानें चालावें, आणि पक्षपात सोडून न्याय करावा, तरच प्रजा कैदी होईल, नाहीं तर प्रजा स्वतंत्रता पाहील."[3]

सामाजिक विषमतेप्रमाणेच अतिशूद्रांवर होणाऱ्या अमानुष

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. ९४–९५. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ. ४४७.

३ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४४७.

अन्यायाचीहि बावांना जाणीव होती. ह्या दलित बांधवाऱ्या मागासलेपणाची जबाबदारी सर्वस्वीं उच्चवर्णीयांवरच आहे; म्हणून त्यांची अवहेलना न करतां ब्राह्मणादिकांनी त्यांना समानतेच्या नात्याने वागवावें, त्यांच्या सांस्कृतिक सुधारणेसाठी कसोसीने झटावें, व मंदिरप्रवेशादि त्यांचे न्याय्य हक्कहि सुखासमाधानाने मान्य करावे असा बावांचा स्पष्ट अभिप्राय होता.

"नीच कर्मांच्या योगाने जे गांवाबाहेर राहून अधिकाधिक नीच कर्में करितात असल्या त्या नीच अवस्थेतील मनुष्यांस म्हणजे अतिशूद्रांस वगैरे असें बोलूं नये कीं, तुम्ही नीच आहां, तुम्ही नीच आहां, कारण असे नित्य त्यांना बोलूं लागलें म्हणजे ते अधिकच नीच होतात. यास्तव भूदेव जे श्रेष्ठ ब्राह्मण त्यांणीं नीच अवस्थेतील मनुष्यांस उत्तम स्वभाव अभ्यासवून त्यांना नीच पदवीपासून मुक्त करून उत्तम पदवीस आणावे. कारण नरदेह हा उत्तम पदवी मिळविण्यास योग्य आहे आणि ब्राह्मणांनीं हेंच आपलें मुख्य कृतकर्म आहे असें स्मरावें. आतां हें त्यांना मातेस बालकाच्या सुचना देण्याप्रमाणें स्मरण दिलें आहे, कारण माझीं मातापिता चित्पावन ब्राह्मण व माझ्या देहाची उत्पत्तीपासून गणना ब्राह्मणवर्णांत श्रेष्ठपणानें आहे म्हणून सर्व ब्राह्मण माझे आईबाप आहेत म्हणूनच मीही निर्भयपणानें बोललों."[1]

"आपोआप मेलेलीं ढोरें खाणाऱ्या माहारादिकांना शिवलें असतां विटाळ मानावा, म्हणजे वीट मानावा, त्यापेक्षां जीवंत ढोरें मारून म्हणजे हिंसाकर्म करून मांस खाणाऱ्या म्लेच्छ लोकांचा विटाळ म्हणजे वीट, अथवा कंटाळा, विशेष मानिला पाहिजे हें न्यायानें

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.२२१.

सिद्ध आहे. तथापि, "देशकालानुरोधेन वर्तितव्यं सदा बुधैः" या शास्त्राप्रमाणे वर्तावें. आणि मानाचा विच्यार ठेवावा, व अशोक-वनांतील पडल्या फळाच्या परवानगीवरून, अशोकवनाचा नाश झाला, तसाच, आपोआप मेलेलें ढोर खाण्याच्या, माहार लोकांच्या रूढीनें ढोरांच्या जीवांचा कपटानें नाश होतो. यास्तव आपोआप मेलेलें, किंवा जीवंत मारून इत्यादि रीतींनीं माहारांच्या सर्व जमातींनीं ढोर खाऊंच नये, म्हणजे ते शुद्ध झाले, व देवळांत येण्यास योग्य झाले.[1]"

दिवसभर काबाडकष्ट करून देशांत धनोत्पादन करणारे लक्षावधि कामगार व मजूर हे खरे समाजाचे आधारस्तंभ आहेत; व त्यांच्या सुस्थितीवरच प्रजेची धारणा व अुत्कर्ष अवलंबून आहे याची बावांना पूर्ण कल्पना होती. बेकारीमुळे होणारी गोरगरिबांची अुपासमार मुंबअीसारख्या ठिकाणीं त्यांनी प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पाहिली होती. म्हणून देशांतील सर्व कामगारांना नेहमी रोजगार मिळून त्यांच्या अन्नवस्त्राची तरतूद व्हावी, यासाठी राजाने मोठमोठे कार-खाने काढावे, त्यांमध्यें वारंवार सुधारणा कराव्या, व मजुरांच्या द्रव्याचा अन्यायाने अपहार होअूं नये म्हणून डोळ्यांत तेल घालून जपावें असें आपलें ठाम मत त्यांनी स्पष्टपणें नमूद केलें आहे.

"राजानें सर्व मनुष्यांस मजूरी व अन्नवस्त्र मिळावें, अशासाठीं देशोदेशीं जगाला सुखोपयोगी असे नवीन नवीन कारखाने काढावे, व जुने कारखाने सुधारावे, व मंडळ्या नेमून त्या कारखान्यांचा बंदोबस्त राखीत जावा. व हरअेक मजूराला किंवा कामगाराला दररोज, किंवा दरमहिन्याचे महिन्यास, ठरविलेला मजुरीचा पैका

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१०४-१०५.

देत जावा. व मजूराचा पैका जास्ती दिवस ठेऊं नये, कारण ताहान लागल्यावर जसे आपणास होतें, त्याहून मजूराचा पैका जास्ती दिवस ठेविला तर मजूरास अधिक दुःख होतें, यास्तव मजूराचा व कामगाराचा पैका वर लिहिलेल्या मुदतीबरोबर द्यावा. व कोणीही मजूराचा मजूरीचा पैका अपहार करणार नाहीं असा पक्का बंदोबस्त ठेवावा. याप्रमाणें कीं रोगानें आपल्या शरीराचा नाश करूं नये म्हणून जसे आपण शरीरास जपतों, त्याहून मजूराचा पैका कोणीं बुडवूं नये म्हणून अधिक जपत जावें.[1]"

वेदोक्तधर्मांतील त्रिकालाबाधित तत्त्वांचा प्रसार करून बावांनी हिंदुसमाजाला लागलेली गळती थांबविली. परंतु गेल्या हजार वर्षांत लक्षावधि हिंदु लोक परधर्मांत गेले होते. त्यांच्या आचारविचारांत सनातन हिंदु संस्कृतीचे अवशेष अजूनहि दिसून येत होते; तरी देखील त्यांना परत हिंदुधर्मांत येण्यास मुभा नव्हती. आपल्याच रक्ताचे हे असंख्य लोक परधर्माच्या छत्राखाली वावरतांना पाहून बावांचें मन अस्वस्थ होई, व कांही ना कांही तरी तोड काढून त्यांना पुन्हा हिंदुधर्माची दीक्षा कशी देतां येईल याची ते विवंचना करीत. शुद्धीकरणाची कल्पना आता सर्वमान्य झाली आहे. पण पाऊणशे वर्षांपूर्वीच या थोर महात्म्याला त्याची आवश्यकता भासली होती ही गोष्ट लक्ष्यांत घेण्यासारखी आहे.

"वेदोक्तधर्माच्या आधाराने सर्व मतें खंडन केलीं जातात, परंतु त्या मतांतून मिसळलेले लोक, म्हणजे त्या मतांच्या जमावांचे लोक जे, त्यांना पुन्हा वेदोक्तधर्मांत आणण्यास युक्ति चालविली पाहिजे,

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४३७.

अथवा चाललीही पाहिजे."[1]

विणुबावा स्वतः जरी विरक्त संन्यासी होते, तरी त्यांनी लोकसंग्रहासाठी प्रवृत्तिमार्ग चोखाळला होता. भौतिक शास्त्रांची व व्यावहारिक सुधारणेची किंमत त्यांना कळत होती. देशकालपरिस्थितीच्या अनुरोधाने प्राचीन धर्मशास्त्रांचें रहस्य समजून न घेतां पोकळ शब्दपांडित्यावर फाजील भिस्त ठेवल्यामुळे आम्ही दिवसानुदिवस कमजोर होत गेलों, व शेवटीं परकीयांचे गुलाम बनलों ही गोष्ट त्यांच्या चित्तांत सदैव सलत होती. जुन्या पठडींतील आमच्या पंडितांचा दुरभिमानच सगळ्या राष्ट्राला भोवला आहे अशी त्यांची दृढ समजूत होती, आणि म्हणून त्यांनी या पंडितांच्या अर्थशून्य पाठांतराचा व व्यावहारिक निष्क्रियतेचा तीव्र निषेध केला.

"जो गीर्वाणभाषा म्हणजे संस्कृत भाषा शिकतो, आणि बोलतो, तोच विद्वान् अशी हिंदुस्थान देशांतील बहुतेक लोकांची बोलण्याची चाल पडून तशीच समजूत दृढ झाली आहे; परंतु ही समजूत अगदीच मूर्खपणाची आहे. कां कीं, ज्या ज्ञानाच्या अनुभवानें वेदशास्त्रादिक ग्रंथ रचले, तें ज्ञान व अनुभव नाहीं, आणि नुस्ते ग्रंथ पाठ केले आणि बोलला त्याला विद्वान म्हणणें हें केवढें मूर्खपण आहे! असो. अशा ह्या दुरभिमानाने हिंदुस्थान देशांत जी पांच हजार वर्षांवरील जी अत्युत्तम व्यवहारसुधारणा व नीति व धर्मस्थिति होती, इत्यादि त्यांची धुळधाणी जाहली, आणि आपल्या वेदोक्त धर्मासहित आपलीं शरीरें म्लेच्छांच्या स्वाधीन झालीं. असो, झालें तें झालेंच, पण होईल त्याविषयीं सावध."[2]

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.७०३-७०४. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४२७-२८.

ज्याप्रमाणे 'पढतमूर्ख' पंडितांनी आपली बुद्धिमत्ता अनाठायीं खर्च केली, त्याप्रमाणेच लहानसहान हिंदु राजेहि आपल्या सत्तेचा व संपत्तीचा दुरुपयोग करीत होते. सभोंवतालच्या बदलत्या परिस्थितींचें बरोबर आकलन करण्याची त्यांच्या ठिकाणीं पात्रता नव्हती. त्यामुळे अितर देशांतील लोकांचा उत्कर्ष कसा झाला हें जाणून घेऊन त्या धोरणाने आपल्या देशांत कलाकौशल्याचीं कामें सुरू करण्याचें त्यांच्या स्वप्नांतहि येत नसे. आपल्या टीचभर राज्यांत आपला अधिकार व ऐश्वर्य मिरवावयास सांपडलें, म्हणजे ते त्यांतच खुष असत. अशा आळशी व निर्बुद्ध राजेरजवाड्यांच्या सुखासीनतेवर विष्णुबावांनी सणसणीत टीका केली, व त्यांचा असाच वर्तनक्रम पुढे चालू राहिल्यास त्यांच्या नातवंडांना राज्यपद लाभण्याची आशा नको असा गंभीर इशाराहि दिला.

"हल्लीं हिंदुस्थान देशांत लाहानसाहान राजेरजवाडे व त्यांचे कारभारी इत्यादि जे आहेत, त्यांची स्थिति कशी आहे तर जसे पक्षी आपलीं घरें दोन हजार वर्षांवर बांधीत होते त्याच नमुन्याप्रमाणें सांप्रतचे पक्षी आपलीं घरें बांधितात, या पक्ष्यांच्या गृह बांधण्याच्या दृष्टांताप्रमाणेंच सांप्रतकाळीं हिंदुस्थानदेशांत जे लाहानमोठे राजेरजवाडे व त्यांचे कारभारी इत्यादि आहेत त्यांची स्थिति आहे, व त्यांचें मन अगदीं निर्बल आहे. याचें कारण त्यांना स्वहस्तानें काम करण्याची संवय नाहीं, व भूगोलाची माहिती नाहीं, व जलप्रवास करीत नाहींत, यामुळें त्यांना मरणाची भीती वाटत्ये, वंशपरंपरा चाकर मनुष्यें, यामुळें समयास कोणाचा उपयोग नाहीं, व जात्यभिमानामुळें कोणी कोणास सार्वभौमत्व देण्यास वगैरे मदत (करीत) नाहीं, व स्वतः लेखन-वाचनज्ञानाचा, व कलाकौशल्याचीं कामें

करण्याचा मार्ग मुळींच ठाऊक नाहीं, व त्यांतील आनंदरस चाखला नाहीं, यामुळें प्रजेस द्यावा हें स्वप्नांतही नाहीं, व बापाच्या आज्यानें ज्या पराक्रमाने जो किताब मिळविला, तो किताब भालदारचोपदारांकडून ललकारऊन, आपण नाटकांतील सोंगाप्रमाणें त्या किताबाचा आनंद भोगतों, याची लज्या त्यांना वाटत नाहीं, व अन्य द्वीपांतील राजे, कोणत्या कारणानें व कायद्यानें योग्यतेस चढले तो उद्योग करण्याचें ज्ञान नाहीं, पण शिकवूं लागल्यास शिकत नाहींत, इत्यादि प्रकारची हल्लीं जे हिंदुस्थान देशांत लाहानमोठे राजेरजवाडे आहेत त्याची स्थिति आहे. असो, अशीच त्यांणीं आपली स्थिति टेविली, तर त्यांचें सोंग, नातू झालाच तर त्यास मिळणार नाहीं."[1]

आपला देश, धर्म, भाषा, संस्कृति इत्यादिकांबद्दल विष्णुबावांना जाज्वल्य अभिमान होता. मुसलमानी अंमलांत राजकीय कागदपत्र फारशी लिपींत लिहिण्याचा प्रघात सुरू झाला; त्यानंतरहि पुढे तो कित्येक ठिकाणीं तसाच चालू राहिला होता. हा अनिष्ट प्रघात मोडून टाकून हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यानी सर्वत्र देवनागरी लिपी प्रचारांत आणावी असा त्यांचा आग्रह होता. त्याचप्रमाणे शक, महिना, तिथि, वार वगैरे सर्व काही हिंदु पद्धतीप्रमाणे लिहिण्याची दक्षता घ्यावी, व हरएक बाबतींत आपला स्वाभिमान रक्षण करावा अशा तऱ्हेची त्यांची शिकवण होती.

"हिंदुस्थान देशांतील राजकीय लेखन, किंवा व्यावहारिक लेखन, बालबोध जी देवनगरी पूर्ण लिपी तिच्यांत असावें, अथवा बालबोध लिपीच्याच आधारानें जी मोडी लिपी तिच्यांत असावें. आणि युधिष्ठिर, शालिवाहान, विक्रम हे शक, व चैत्र, वैशाख इत्यादि

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४२५-२६.

महिने, व प्रतिपदा, द्वितीया अित्यादि तिथी, व रविवारादिक वासर, व प्रभवादिक संवत्सर, याप्रमाणें पुस्तकांस लावीत जावे. अन्य देशांतील अपूर्ण लिपींचा अभ्यास करण्याचे, व म्लेच्छांच्या गोष्टी शिकविण्याचे बालकांस श्रम देअूं नये. व अन्यदेशीय वेदोक्त धर्मविरुद्ध मतवादी मनुष्यांचे शक व महिने, यांचा कागदपत्रांत मुख्यत्वेंकरून अुपयोग करूं नये. याप्रमाणें हरकोणी हिंदुस्थान देशांत राजे असतील त्यांणीं वागावें."[1]

लहानपणापासून अगदी जुन्या वातावरणांत वाढलेल्या विष्णुबावां-सारख्या अध्यात्मप्रवण संन्याशाचीं अशीं पुरोगामीं मतें पाहिलीं म्हणजे त्यांच्याबद्दलचा आदर दुणावतो. शुद्धाशुद्धतेच्या बावांच्या कल्पना लोकमताहून फार भिन्न होत्या. "मुंबअी हें भ्रष्टतेचें आगर; अशा स्थितींत आपण येथे कसें राहतां!" असा कोणी तरी त्यांना प्रश्न विचारला. त्यावर त्यांनी अुत्तर दिलें की, "ज्या ठिकाणीं भ्रष्टपणा अधिक, त्या ठिकाणींच आमच्यासारख्या धर्मोपदेशकांची जरूरी आहे."

"कोंकण वगैरे ठिकाणांतून बहुत लोक पोटाकरितां म्हणून एथें येतात, त्यांतून कित्येकांस हिकडची हिंदुधर्मविरुद्ध भ्रष्टता समजून आल्यावर ते अज्ञ असतांही, स्वधर्मरक्षणार्थ परत आपल्या गांवीं जातात, तर आपण ब्रह्मच्यारी होत्साता हें भ्रष्ट स्थळ सोडून स्वस्थळाप्रत गमन करावें असें आपल्या ध्यानींमनींही येत नाहीं हें कसें!

आम्ही वेदप्रतिपाद्य धर्माची माहितगारी करून देअून भ्रष्टता दूर करणारे वस्ताद आहों, या कारणामुळें जेथें फार भ्रष्टता असेल तेथेंच

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४४५-४६.

आमचें आगमन, तेथेंच आमचें काम, तेंच आमचें स्थळ, याहून वेगळें आमचें स्थळ तें भगवद्गीता अध्याय पंधरावा श्लोक साहावा प्रमाणें "यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम" यामुळेंच हें कसें याचें उत्तर हें असें खूब ध्यानांत ठेवं."[1]

बावांचा आत्मविश्वास फार जबर होता. लोक जरी आपला अमोलिक उपदेश ऐकत नाहीत, तरी पुढे त्यांना पश्चात्ताप करण्याची पाळी आल्यावांचून राहणार नाही अशी त्यांची पक्की खात्री होती. म्हणून "खऱ्याखोट्याचा नीट निवाडा करा, नाहीं तर फसाल, व मागाहून पस्तावाल" असें ते लोकांना वारंवार बजावीत असत.

"मजसाठीं रडाल, अरे माझी आठवण कराल. पहा पहा! हाल्लीं तर मजविषयीं, विषयलंपट लोकहो तुमचा विच्यार कसा आहे, व त्या वाईट विच्याराचें ज्ञान कसें आहे; तर काय हो! हा हिराही चमकतो, व कांचेचा खडाही चमकतो; तस्मात् कांच व हिऱ्याचें मोल एकच असावें; काय हो! ही पितळही पिंवळी, आणि सोनेंही पिंवळें; तस्मात् सोन्याची व पितळेची किंमत एकच! तसेंच ब्रह्मच्यारी बावाही लंगोटी घालून व कफनी गळयांत घालून लोकांस ज्ञान व नीती सांगतात, तसे तर ब्रह्मच्यारी बावाच्या वेषासारखे आमच्या घरोघर येतात, त्यांना ज्ञान नसतें, मग ब्रह्मच्यारी बावाच काय अधिक आहेत! असा विच्यार, लोकहो ज्ञानाच्या श्रेष्ठत्वाकडे द्रव्यमदाच्या योगानें पहात नाहीं, यामुळें तुमच्यांत होतो, परंतु फसालें."[2]

विष्णुबावांच्या अंगीं अनेक असामान्य गुण होते. त्यामुळे त्यांनी

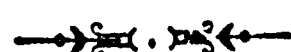
१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.२६४. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१०९.

हजारों लोकांचीं मनें आपल्याकडे ओढून घेतलीं. त्यांच्या अंतःकरणांत धर्माभिमान उत्पन्न केला. आपल्या हिंदुसमाजाचा उत्कर्ष साधावयाचा असेल, तर प्रचलित समाजव्यवस्थेंत आमूलाग्र बदल केल्याशिवाय गत्यंतर नाही असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. त्याचाहि त्यांनी निर्भीडपणें प्रचार केला. परंतु धर्माभिमानाच्या प्रेरणेने एकत्रित झालेल्या लोकांची संघटना करून कोणत्या तरी प्रत्यक्ष विधायक कार्याला त्यांनी हात घातला नाही. त्यांचा स्वभाव कांहीसा विक्षिप्त व लहरी होता. त्यामुळे निरनिराळया प्रवृत्तींच्या लोकांशीं जुळतें घेऊन त्यांचा एखाद्या विशिष्ट कार्याकडे उपयोग करून घेण्याइतकी कार्यकुशलता, धीमेपणा व तारतम्य त्यांच्या अंगीं असेल असें वाटत नाही. त्यांच्यासारख्या तडफदार व सडेतोड वृत्तीच्या माणसाचें मन विधायक कार्यापेक्षा विध्वंसक कार्यांतच रमणें जास्त स्वाभाविक होतें. आणि म्हणूनच वादचतुर वक्ते व प्रभावी प्रचारक म्हणून बावांचें नांव महाराष्ट्रभर गाजलें, पण आर्यसमाजासारख्या चिरस्थायी संस्थेची स्थापना करण्याचें भाग्य त्यांना लाभलें नाही.

४

जोतीराव फुले

"Perhaps it would have been useless to repine over what has been suffered and what has passed away, had the present state been all that is desirable. We know perfectly well that the Brahman will not descend from his self-raised high pedestal and meet his Kunbee and low caste brethren on an equal footing without a struggle.... At present not even one has the moral courage to do what duty demands, and as long as this continues, one sect distrusting and degrading another sect, the condition of the Shudras will remain unaltered, and India will never advance in greatness or prosperity.

Perhaps a part of the blame in bringing matters to this crisis may be justly laid to the credit of the Government. Whatever may have been their motives in providing ampler funds and greater facilities for higher education and neglecting that of the masses, it will be acknowledged by all that in justice to the latter this is not as it should be. It is an admitted fact that the greater portion of the revenues of the Indian Empire, are derived

म. १०

from the Rayat's labour— from the sweat of his brow.[१]"

महाराष्ट्रांत कंपनी सरकारचा अंमल सुरू झाल्यावर आरंभीं आरंभीं तरी मुंबअी अिलाख्याचीं राज्यसूत्रें अेल्फिन्स्टन, माल्कम यांच्यासारख्या चतुरस्र मुत्सद्यांच्या हातीं गेलीं; आणि त्यांनी या परमुलखांत मोठ्या दक्षतेने व दूरदर्शीपणाने आपला जम बसविला. मराठ्यांचा भगवा झेंडा जाअून शनवारवाड्यावर 'फिरंगी बाहुटा' फडकला; पण ह्या राष्ट्रीय मानखंडनेचें शल्य फारच थोड्या लोकांच्या चित्तांत सलत होतें. अुलट "– ह्या राज्यांत पेशवाअीप्रमाणे व मोंगलाअीप्रमाणे लढाया, बंडें, धामधुमी व जुलूम हीं अगदीच नाहीत. अेकसूत्री म्हणतात त्याप्रमाणे राज्य चाललें आहे[२]–" असाच सार्वत्रिक समज होता. वास्तविक पाहतां या नव्या अमदानींत हजारो शूर मराठ्यांना आपल्या कमरेच्या तरवारीला सोडचिठ्ठी देअून हातांत नांगर धरण्याची पाळी आली होती; परंतु ह्या दुःखद स्थित्यंतराची चिकित्सा करण्याची कुवतच त्यांच्या अंगीं नसल्यामुळे त्यांनी आल्या प्रसंगापुढे मुकाट्याने मान तुकविली. पांढरपेशा वर्गाची मनःस्थिति याहून जरा निराळी होती. शास्त्रीपंडितांचा राजाश्रय तुटला होता. ब्राह्मण व मराठे सरदारांच्या पदरीं लिखापढी करणारे कारकून बेकार झाले होते. त्यामुळे साहजिकच ह्या दोघांच्याहि मनांत अिंग्रजी राज्याबद्दल अप्रीति वसत होती. मूठभर अुच्चवर्णियांच्या या स्वार्थमूलक असंतोषाची नांगी ठेचून टाकून त्यांना कोणत्या तरी निरुपद्रवी कार्यांत गुंतवून ठेवण्याची अेल्फिन्स्टनप्रभृति जबाबदार अधि-

---

१ जोतीराव फुले– गुलामगिरी– प्रस्तावना (अिंग्रजी.)

२ वाटसराची गोष्ट पृ. ८१.

काऱ्यांना जरूरी भासली. शिवाय राज्यकारभार सुयंत्रित चालविण्या-साठी आपल्या खास तालमींत तयार झालेल्या नोकरांचीहि त्यांना आवश्यकता होतीच. अशा दुहेरी धोरणाने सरकारने शिक्षणप्रसाराच्या कार्याकडे आपली कृपादृष्टि वळविली.

कंपनी सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण सुरवातीस फार अुदार आणि व्यापक होतें असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. परंतु अेल्फिन्स्टनप्रभृति अधिकाऱ्यांचे खलिते (Minutes) लक्षपूर्वक वाचले, विद्याखात्याची वार्षिक प्रतिवृत्तें बारकाअीने पाहिलीं, म्हणजे हा भ्रम आपोआप दूर होतो. प्रजेच्या नैतिक आणि भौतिक प्रगतीची जबाबदारी सर्वस्वीं सरकारवरच आहे अशा तऱ्हेच्या अुच्च व आकर्षक तत्त्वांना त्या वेळच्या सरकारी ठरावांतूनहि जरी साळसूदपणें मान्यता दिलेली होती, तरी देखील तत्कालीन अधिकाऱ्यांनी बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष केलें होतें. समाजांतील बुद्धिमान् व वजनदार वर्गाला सरकारी नोकरीच्या रुपेरी बेडीने जखडून टाकून त्यांच्या मदतीने या देशांत आपलें आसन स्थिर करण्याचा त्यांचा मनसुबा होता; आणि याच दृष्टीने त्यांनी आपल्या शिक्षणकार्याची रूपरेषा आंखली होती. दक्षिणेंतील कमिशनर मि. चापलीन यांनी अि. स. १८२१ त पुणें संस्कृत पाठशाळेची स्थापना केली. त्या वेळीं त्यांनी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे केलेल्या निवेदनांत (Report) पाठशाळा स्थापन करण्याचा अुद्देश स्पष्ट केला होता. पेशवाअी बुडाल्यामुळे ब्राह्मणांची स्थिति फार हलाखीची झाली आहे. शिवाय समाजांत ह्या असंतुष्ट वर्गाचे बरेंच वजनहि आहे. तेव्हा त्यांना थोडाबहुत आश्रय देअून अिंग्रजी राज्याविषयी त्यांच्या अंतःकरणांत निष्ठा अुत्पन्न करावी

हें त्या अुद्देशपत्रिकेंतील अेक प्रमुख कलम होतें.[१] या पाठशाळेंत न्याय, अलंकार, व्याकरण, धर्म, वैद्यक अित्यादि प्राचीन भारतीय शास्त्रांचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली होती; आणि त्यासाठी सुमारें शंभर विद्यार्थ्यांना दरमहा पांच रुपयेप्रमाणे शिष्यवृत्ति देत असत. अि. स. १८५१ पर्यंत पुण्यांतील ह्या अेकमेव सरकारी शिक्षणसंस्थेचीं द्वारें ब्राह्मणाव्यतिरिक्त अितर जातींच्या विद्यार्थ्यांना बंद होतीं. याच वर्षी संस्कृत पाठशाळा व बुधवार वाड्यांतील अिंग्रजी शाळा अेक करण्यांत आली, आणि त्यानंतर अितर जातींच्या विद्यार्थ्यांनाहि तींत प्रवेश मिळूं लागला.

मुंबअी अिलाख्यांत मौंट स्टुअर्ट अेल्फिन्स्टन यांनी अर्वाचीन शिक्षणक्रमाचा पाया घातला. त्यांची दृष्टीहि मुख्यतः राजकीयच होती. त्यामुळे अुच्चवर्णीयांच्या धर्मभावनांना ते फार जपत असत. समाजाच्या वरच्या थरांत पाश्चात्य विद्येचा व संस्कृतीचा प्रसार अगोदर व्हावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाबद्दल मात्र त्यांना तेवढी अुत्कंठा नव्हती. अुलट खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना सरकारने हात राखूनच अुत्तेजन द्यावें असा त्यांचा अभिप्रायें होतो. अि. स. १८२० मध्ये मुंबअीच्या

---

१ "Another object was to preserve the attachment of learned Brahmins who had suffered severely by the change of Government, and who had considerable influence over the feelings and conduct of the people at large." — Report of the Board of Education for the year 1840-41. P.24.

२ "It is observed that the missionaries find the

शिक्षामंडळीची स्थापना झाली; व लवकरच तिला सरकाराकडून सालीना ५००० पौंडांची मदत मिळूं लागली. अेवढ्या मामुली रकमेंत मुंबअी अिलाख्यांतील लाखो लोकांच्या शिक्षणाची तरतूद करणें शक्यच नव्हतें. त्यामुळे मुंबअींत व मुंबअीच्या आसपास दहापंधरा शाळा काढून पांचपंचवीस अिंग्रजी पाठ्यपुस्तकांचीं भाषान्तरें करण्यापलीकडे ह्या मंडळीला अधिक कांही साधतां आलें नाही. पुढे अि. स. १८४० त 'बोर्ड ऑफ अेज्यूकेशन' या नांवाची निमसरकारी संस्था अस्तित्वांत आली; परंतु सरकारी शिक्षणविषयक धोरणांत त्यामुळे तिळमात्र फरक झाला नाही. अि. स. १८४७-४८ च्या सुमारास, ज्या वेळीं मुंबअी अिलाख्यांत शिक्षणप्रसाराच्या माध्यमाचा वाद धसाला लावण्याची वेळ आली, त्या वेळीं बहुमतवाल्या पक्षाने आपलें तात्कालिक अुद्दिष्ट असंदिग्ध शब्दांत

---

lowest castes the best pupils. But we must be careful how we offer any special encouragement to men of that description. They are not only the most despised, but among the least numerous of the great divisions of society; and it is to be feared that if our system of education first took root among them, it would never spread further, and that we might find ourselves at the head of a new class superior to the rest in useful knowledge, but hated and despised by the castes to whom these new attainments would always induce us to prefer them." —Official Writings of Mountstuart Elphinstone. P.105.

व्यक्त केलें आहे. "– सरकारने शिक्षणकार्यासाठीं मंजूर केलेली टराविक रक्कम लक्षांत घेतां तूर्त तरी जनता-शिक्षणाचा (Mass-education) अवाढव्य कार्यक्रम हातीं घेणें बोर्डाला शक्य नाहीं–"[१] असाच त्यांतील मथितार्थ होता. अशा रीतीने खेड्यापाड्यांतील लक्षावधि लोकांच्या प्राथमिक शिक्षणाची हेळसांड करून शहरांतील मूठभर अुच्चवर्णियांच्या अुच्च शिक्षणांतच सरकारेन आपलें शक्तिसर्वस्व वेंचलें. हा अित्थंभूत अितिहास चोखंदळ दृष्टीने पाहिला, म्हणजे सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण सुरवातीपासूनच कसें प्रतिगामी व संकुचित होतें तें सहज समजतें.

खेडेगांवांतील स्पृश्य हिंदूंच्या शिक्षणाची जिथे एवढी अनास्था तिथे धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्याहि निकृष्टावस्थेंत असलेल्या अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची किती दुर्दशा होत असेल तें सांगावयासच नको. त्या वेळीं शाळाखात्यांतील शिक्षक, तपासनीस, व अन्य अधिकारी बहुधा ब्राह्मणच असत; आणि त्यांना तर अंत्यजांच्या सावलीचाहि विटाळ होत असे. त्यामुळे सरकारी शाळेंत देखील अस्पृश्यांच्या मुलांना प्रवेश मिळत नसे. त्यांच्या न्याय्य हक्काची अशा रीतीने पायमल्ली होत असतांहि अिंग्रज अधिकारी तिकडे डोळेझाक करीत.[२] कारण हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजाच्या सुख-

---

१ "With the very limited means at the disposal of Governmentfor educational purposes, it is impossible to undertake such a gigantic scheme as the education of the masses of India." —Report of the Board of Education, 1847–48. P.3.

२ "अेकंदर सर्व भट पंतोजी लोक असें म्हणतात कीं अति शूद्रांचीं मुलें

दुःखांचें त्यांना कांहीच सोयरसुतक नव्हतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी या प्रश्नाला कांही ठिकाणीं तोंड फोडलें. नाशिक, धारवाड अित्यादि शहरांत वाद अुपस्थित झाले, आणि शेवटीं अि. स. १८५८ त सरकारी विद्याधिकारी मे. हॉवर्ड यांना आपला निर्णय जाहीर करावा लागला[१]. ह्या त्यांच्या हुकुमामुळे अस्पृश्यांच्या विद्यालय-प्रवेशाला कायदेशीर मान्यता मिळाली; तरी देखील प्रत्यक्ष व्यवहारांत त्याची अंमलबजावणी करून घेतांना गरीब बिचाऱ्या अस्पृश्यांना अनेक अडचणींचे डोंगर ओलांडावे लागले असतील यांत बिलकूल शंका नाही. हंटर कमिशनपुढे साक्ष देतांना म. मो. कुंट्यांसारख्या व्युत्पन्न पंडितांनीहि अंत्यजांच्या विद्यालयप्रवेशासंबंधी काढलेले अनुदारतेचे अुद्गार वाचले[२] म्हणजे अव्वल अिंग्रजींत या सुधारणेला अुच्चवर्णीयांचा किती तीव्र विरोध असेल याचा सहज अंदाज करतां येअील.

शाळेंत घेतल्याबरोबर हिंदुस्थानांत मोठा धिंगाना होअील म्हणोन सरकार भितें." गुलामगिरी– पृ.१००.

१ "आमच्या समजण्यांत आलें आहे की, मेहेरबान हावार्डसाहेब विद्याखात्याचे डैरेकटर्स यांणीं आपल्या ताब्यांतील शाळेंतून येक असा हुकूम फरमाविला आहे कीं ज्या शाळेस लोकांकडून पैसा देण्याची मदत होत असल्ये त्या शाळांखेरीजकरून बाकीच्या शाळेंतून कोणत्याही ज्ञातीचीं मुलें आलीं असतां घेण्याची मनाअी स्कूल मास्तर यांणीं करूं नये. आतां हा ठराव होण्यास कारण प्रथम धारवाडापासून अुत्पन्न झालें व येविषयीं वादविवाद होअून हा हुकूम कलकत्ता सरकारांतून आला आहे असें संमजतें."

—ज्ञानप्रकाश, १ फेब्रुवारी १८५८.

२ "The question of the admission of children of Mahars and Dhers into Government schools is not raised by the Mahars and Dhers themselves.

सरकारी विद्याखात्याने जरी शूद्रांची व अतिशूद्रांची अुपेक्षा केली, तरी ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या प्रयत्नाने त्यांच्या शिक्षणाला थोडीबहुत चालना मिळाली होती. त्यांचा अुद्देश अगदी स्पष्ट होता. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत येशू ख्रिस्ताच्या शुभवर्तमानाचा प्रसार करण्याचें त्यांनी कंकण बांधलें होतें. हिंदुसमाजांतील हजारो लोकांना ख्रिस्ताच्या कळपांत ओढण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु अुत्साहाच्या भरांत त्यांनी वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष केलें नाही. महाराष्ट्राची परंपरा स्वातंत्र्याच्या व स्वाभिमानाच्या वातावरणांत पोसलेली आहे. तेव्हा या ठिकाणीं आपला धर्मप्रचार फार धूर्ततेने व सावधपणाने चालविला पाहिजे हें त्यांनी आरंभींच ओळखलें. सुशिक्षित अुच्चवर्णियांचा नाद सोडून देअून त्यांनी खेड्यापाड्यांतील असंख्य निरक्षर लोकांकडे आपला मोर्चा वळविला. ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या पुण्याअीने महाराष्ट्रांतील खालच्या वर्गाच्या अंतः-करणांतहि धर्माभिमानाची ज्योत तेवत होती. पण अुच्चवर्णियांतील अहंमन्य पंडितांनी व द्रव्यलोभी धनिकांनी त्यांच्याकडे कधी ढुंकूनहि पाहिलें नाही. त्यांचे अुद्योगधंदे बसत चालले होते. दिवसभर काबाडकष्ट करूनहि त्यांच्या कुटुंबियांचें पोट भरण्याची वानवा होती. सामाजिक विषमतेमुळे चाऱ्ही बाजूंनी त्यांची कुचंबणा होत होती. अशा वेळीं ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी त्यांना जवळ केलें. त्यांच्या

It is not real, and has no practical bearing. It is a groundlesss agitation caused by sentimental English officials and unpractical native reformers."
— Report of the Education Commission, 1883, P.514.

मुलाबाळांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. त्यांच्या घरांतील आजाऱ्यांची शुश्रूषा केली. दुष्काळपीडितांना अन्नपाणी पुरविलें. शाळेंतील विद्यार्थ्यांना पाठ्यापुस्तकें व कपडेलत्ते दिले. आम्हाला आमच्या देशबांधवांची दया आली नाही. पण परधर्मीय अुपदशकांनी प्रचाराच्या निमित्ताने कां होअीना, आस्थेने व आपुलकीने त्यांना सहाय्य केलें. त्यामुळे त्यांच्याबद्दलचे गैरसमज हळुहळू निवळत चालले. त्यांच्या शाळांतील मुलांची संख्या वाढूं लागली. खेडेगांवांतील गरीब व अडाणी लोकांत जागृति घडवून आणून त्यांना शिक्षणाची गोडी लावण्याचें श्रेय खरोखर स्टिव्हेन्सन-निब्जिट मिचेलप्रभृति ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनाच द्यावयास हवें. 'विद्या केवळ ब्राह्मणांनींच शिकावी. शूद्रातिशूद्रांना मोलमजूरी करून पोट भरण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं' हा न्यूनगंड त्यांनी नाहीसा केला. अुच्चवर्णियांच्या बरोबरीने अभ्यास करून आपल्या मुलांनी शहाणें व्हावें, निरनिराळ्या व्यवसायांत मन घालून पैसा व प्रतिष्ठा प्राप्त करून घ्यावी असें निरक्षर खेडवळांनाहि वाटूं लागलें. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचें विद्यादानाचें हें पवित्र कार्य अप्रत्यक्षपणें हिंदुसमाजाच्या पथ्यावरच पडलें यांत बिलकूल शंका नाही. मात्र सबंध महाराष्ट्राच्या मानाने त्यांच्या शाळांची संख्या अगदीच अपुरी होती. शिवाय कित्येक लोक धर्मांतराच्या भयाने त्यांच्या शाळेंत मुलें धाडण्यास कचरत असत. कित्येकांना गरिबीमुळे आपल्या मुलांचें शिक्षण शेवटपर्यंत पुरें करणें जड जाअी. यामुळे अव्वल अिंग्रजींत कनिष्ठ जातींतील फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना अिंग्रजी शाळेचा अुंबरठा ओलांडण्याची संधि मिळाली, व 'सुशिक्षित' या संज्ञेला पात्र होतां आलें.

सरकारने अुच्चवर्णियांना हाताशीं धरलें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनीं खालच्या वर्गांना शिक्षण दिलें. दोघांचाहि यामध्ये स्वार्थच होता. परंतु त्यामुळे हिंदुसमाजांत आधीच धुमसत असलेल्या जातिवैमनस्याच्या आगींत भरपूर तेल ओतळें गेलें. ब्राह्मणादि अुच्चवर्णियांनी अिंग्रजी शिक्षणाची संधि प्रथम साधली. तेव्हा साहजिकच सरकारी राज्ययंत्राच्या सर्व विभागांत त्यांचा आरंभींच शिरकाव झाला. कारकून-तलाठ्यापासून शिरस्तेदार-मुनसफापर्यंत सगळे सरकारी कामदार बहुधा ब्राह्मणच असत. मात्र त्यांची वृत्ति अतिशय संकुचित होती. समाजाशीं आपला कांही जिव्हाळ्याचा संबंध आहे याची त्यांना बिलकूल जाणीव नव्हती. रात्रंदिवस ढोरमेहनत करूनहि शेतकरी व कारागीर रोजच्यारोज अर्धपोटीं राहत होते. त्यांच्या मुलाबाळांची अन्नान्नदशा पाहून पापाणालाहि पाझर फुटला असता. पण पाश्चात्य विद्येच्या वारुणीने अुन्मत्त बनलेल्या आमच्या सुशिक्षित कामदारांनी त्यांच्या अडीअडचणींचा कधीहि सहानुभूतिपूर्वक विचार केला नाही. अुलट स्वतःच्या क्षुद्र स्वार्थासाठी लोकांच्या अज्ञानाचा व दुबळेपणाचा फायदा घेअून त्यांना अमानुषपणें पिळून काढण्याचा मात्र त्यांनी पुरुषार्थ गाजविला. त्यांच्या ह्या किळसवाण्या स्वार्थांधतेचा लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांत अत्यंत कडक शब्दांत निषेध केला आहे. ज्या अर्थी लोकहितवादींसारख्या थोर सत्त्वशील मनुष्यानेहि आपल्या ज्ञातिबांधवांवर अितक्या निष्ठुरपणें प्रहार केले, त्या अर्थी आम्हां अुच्चवर्णियांच्या सामाजिक नीतिमत्तेचें त्या वेळीं दिवाळेंच निघालें असलें पाहिजे हें स्पष्ट आहे. बहुतेक सरकारी नोकर बेधडक लांच खात असत. कित्येकांना यासाठीं तुरुंगाचा मार्गहि पत्करावा

लागला होता. अिंग्रज अधिकाऱ्यांपेक्षा अेतद्देशीय अंमलदरांशींच खेडेगांवांतील लोकांचा नेहमी संबंध येत असे. त्यांना कधीमधी जे साहेब भेटत ते खिस्ती धर्मोपदेशकच होत. त्यांच्या चांगुलपणाचीं व अुदारतेचीं अुदाहरणें लोकांना आपल्या डोळ्यांसमोर मूर्तिमंत दिसत होतीं. त्यामुळे अिंग्रजांचें अंतरंग त्यांना अुमगलें नाही. ब्राह्मण कामदार आपणाशीं किती बेमुर्वतखोरपणें वागतात, व खिस्ती धर्मोपदेशक आपली किती काळजीपूर्वक चौकशी करतात, हीं दोन्ही परस्परविरोधी दृश्यें पाहून 'साहेब परवडला, पण ब्राह्मण नको' अशी लोकांची वृत्ति बनली असल्यास नवल नाही. शिवाय हिंदुसमाज-रचनेवर चौफेर हल्ला चढवून चाऱ्ही बाजूंनी गांजलेल्या गरीब व अडाणी जनतेला खिस्ती धर्माचें महत्त्व पटवून देण्याची खिस्ती धर्मोपदेशकांची अविश्रांत खटपट होती. हिंदुसमाज जातिभेदाच्या विकृत कल्पनेने पछाडलेला होता व आहेहि. आमचें हें मर्मस्थान त्यांनी अचूक ओळखलें; व त्यावरच आपल्या टीकेचा भडिमार सतत

---

१ "हिंदु लोक लांच खातात, याचा संशय नाहीं. कंपनी सरकारचे चाकरांत हजारांत लाच न खाणारा व ईश्वरास भिऊन चालणारा क्वचित् असतो. बाकी सर्व शिपायांपासून प्रिन्सिपाल सदर अमीनपर्यंत शपथेचा व्याभिचार करितात.

जरी इंग्रजांनी भागीरथप्रयत्न केला, तरी हे लोक अडून अडून लाच खातात, हें जगप्रसिद्ध आहे. आणि वास्तविक पाहिलें, तर जो मनुष्य मुनसफाचें काम करितो, तो वेतनाअितका खर्च ठेअून पांच वर्षांत दहा हजार रुपये जवळ करितो, तसेंच शिरस्तेदार आपले सर्व वेतनाअितक, किंबहुना जास्तीच खर्च करून सालांत पांच हजार रुपये जवळ करितात. तसाच नाझरही सालाचे पांच हजार मिळवतो. सामान्य कारकूनही दहा वर्षें काम करतो, तर तो दोन हजार रुपये जवळ करितो" —शतपत्रें पृ.५७-५८.

सुरू ठेवला. 'ज्ञातिभेदनिर्णय', 'ब्राह्मणांचें महत्त्व', 'हिंदुधर्म-प्रसिद्धीकरण' यांसारखीं लहानसहान चोपडीं प्रसिद्ध करून भोळ्या-भावड्या लोकांचा बुद्धिभेद करण्याचा त्यांनी सपाटा चालविला. दुर्दैवाने त्यांच्या आक्षेपांना पुष्टि देण्याजोग्या गोष्टी आमच्या अुच्चवर्णीय अंमलदारांकडून पदोपदीं घडत होत्या. ह्याचा परिणाम अर्थात् व्हावयाचा तोच झाला. ब्राह्मणाविषयी कनिष्ठ जातींतील लोकांना वाटणारा आदर साफ मावळला. सांजसकाळ हे लोक साहेबांचे आर्जव करीत, परंतु त्या राज्यकर्त्या साहेबांचे धर्मबांधवच आपल्यांतील गरिबांतल्या गरिबांच्या झोपडीकडे अितक्या आस्थेने कां वळतात याचा शोध घेण्याची त्यांना मुळीच जरूरी वाटली नाही. लोकहित-वादींसारख्या राष्ट्रपुरुषाला या आगामी संकटाची बरोबर कल्पना होती; म्हणूनच त्यांनी अुच्चवर्णियांच्या दोषावर निर्भीडपणें टीका करून त्यांना ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला. अेकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांतच त्यांनी ज्या गोष्टी जीव तोडून सांगितल्या त्यांपैकी कांही गोष्टी जरी आम्हीं अंमलांत आणल्या असत्या, तरी देखील महाराष्ट्रांत सत्यशोधक समाजाची स्थापना होण्याचें प्रयोजन अुरलें नसतें. परंतु द्रव्यलोभाने अंध झालेल्या अुच्चवर्णियांना अेवढें शहाणपण कोठून सुचणार? त्यांनी आपला अन्याय्य वर्तनक्रम पूर्वीप्रमाणेच चालू ठेवला. त्यामुळे खालच्या वर्गांतील जाणत्या लोकांच्या मनांतील तेढ वाढतच चालली, व शिवाजी-रामदासांच्या ह्या पुण्यभूमींत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाचें बीज पेरलें गेलें.

खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या तालमींत शिकून तयार झालेल्या कनिष्ठ जातींतील तरुणांना आपल्या सभोवतालची उद्वेगजनक परिस्थिति पाहून काय वाटलें असेल त्याची सहज कल्पना करतां

येअील. आपल्या आप्तस्वकीयांची दुरवस्था बघून त्यांच्या चित्तांत निःसंशय कालवाकालव झाली असेल. यदृच्छेने आपणांस चार अक्षरें शिकावयास सांपडलीं, परंतु आपल्याच रक्तामांसाचे अितर असंख्य लोक अज्ञानांत व दारिद्र्यांत खितपत पडले आहेत. दिवसभर काबाडकष्ट करूनहि त्यांना पुरेशी मीठभाकर मिळत नाही. शेतीमध्ये कस नाही. अुद्योगधंद्यांत बरकत नाही. अशा तऱ्हेने आपल्याच आप्तेष्टांचा चाऱ्ही बाजूंनी होणारा कोंडमारा त्यांना अुघड्या डोळ्यांनी पाहावा लागत होता. त्यांतच सरकारी कामदार व आपमतलबी सावकार नीतिअनीतीची चाड न धरतां त्यांना बेलाशक लुबाडीत आहेत याची त्यांना जाणीव होती. त्यामुळे उच्चवर्णीयांच्या अमर्याद स्वार्थबुद्धीची त्यांना चीड येणें स्वाभाविक होतें. सगळ्याच सुशिक्षित शूद्रांच्या मनांत त्या वेळीं असंतोषाचें काहूर माजलें असेल, परंतु उच्चवर्णीयांच्या नांवानें निव्वळ बोटें मोडीत न बसतां आपल्या दलित बांधवांच्या उद्धारासाठी प्रत्यक्ष कार्यप्रवृत्त होण्याचें फारच थोड्या लोकांनी मनावर घेतलें. अशा निरपेक्ष कार्यकर्त्यांच्या परंपरेचे आद्यप्रवर्तक जोतीराव गोविंद फुले हे होत. त्यांच्यासंबंधीचे विपरीत पूर्वग्रह दिवसानुदिवस कमी होत चालले आहेत. तेव्हा लवकरच त्यांच्या सत्यस्वरूपाची लोकांना यथार्थ जाणीव होअील अशी आशा बाळगावयास कांही हरकत नाही. त्यांचें चरित्र खरोखरीच अत्यंत उज्ज्वल व स्फूर्तिदायक आहे. ज्या वेळीं महाराष्ट्रांतील थोर थोर विचक्षण पंडितहि सरकारी नोकरीच्या मोहपाशांत गुंतले होते, त्या वेळीं जोतीरावांनी द्रव्याची व अधिकाराची हाव झुगारून देअून दरिद्रनारायणाच्या चरणीं आपलें आयुष्य वाहिलें. आपल्या लक्षावधि देशबांधवांची दुःस्थिति पाहून त्यांचें मन अस्वस्थ झालें. दारिद्र्याच्या

दुःखाग्नींत त्यांना होरपळत ठेवून केवळ आपल्या टीचभर संसाराची काळजी घेत बसणें त्यांना प्रशस्त वाटलें नाही. बहुजनसमाजाचे सामाजिक व राजकीय हक्क पायदळीं तुडविले जातात. त्यांच्या मेहनतीचा मोबदलाहि पुरेपूर त्यांच्या पदरांत पडत नाही. सरकारी कामदार त्यांना लुबाडतात; अन्यायी सावकार त्यांना फसवतात; त्यांच्या गाऱ्हाण्यांची कोणी दाद घेत नाही; त्यांच्या दुःखांची कोणाला दया नाही. ह्या सर्व अनर्थांचें मूळ जनतेच्या गाढ अज्ञानांतच आहे अशी जोतीरावांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली, व शिक्षणप्रसाराच्या पवित्र कार्यांतच आपलें सर्व सामर्थ्य खर्च करण्याचा निश्चय केला.

आपण अितरांपेक्षा जन्मतःच श्रेष्ठ आहोंत अशी आमच्यांतील अुच्चवर्णियांची भावना होती. त्यामुळे कनिष्ठ जातींतील लोकांना ते निष्कारण तुच्छ लेखीत असत. ह्या जन्मसिद्ध अुचनीचभावाच्या कल्पनेमुळे हिंदुसमाजाचें अपरिमित नुकसान झालें आहे. कोट्यवधि अस्पृश्यांना पिढ्यानूपिढ्या साध्या माणुसकीच्या हक्कांनाहि मुकावें लागलें आहे. ह्या सामाजिक विषमतेविरुद्ध जोतीरावांनी बंड पुकारलें व समतेच्या ध्वजाखाली हजारो शूद्रातिशूद्रांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. 'शिक्षण' व 'समता' या दोन शब्दांतच त्यांच्या जीवनाचें सारसर्वस्व ग्रथित झालें आहे. ते नुसते बोलघेवडे सुधारक नव्हते. ज्या ज्या गोष्टी त्यांना समाजाच्या दृष्टीने हितावह वाटल्या, त्या त्या गोष्टी अंमलांत आणण्यासाठी त्यांनी जिवापाड परिश्रम केले. त्यामुळे त्यांच्यावर अनेक आपत्ति ओढवल्या. त्यांना वेळोवेळीं अपमान व छळ सहन करावा लागला. तरी देखील कोणाचीहि भीडमाड न धरतां त्यांनी आपलें कार्य आमरण

चालू ठेवलें.

फुले घराण्याचें मूळ गांव सातारा जिल्ह्यांतील कटगुण हें होय. तेथून जोतीबांचे पणजे पुरंदर तालुक्यांत खानवडीस येअून राहिले. पुढे त्यांचा अेकुलता अेक मुलगा शेटीबा यास गरिबीमुळे खानवडी गांव सोडून अुदरनिर्वाहाकरिता पुण्यास यावें लागलें. येथे त्यांनी आपल्या तिघां मुलांस आरंभीं शेळ्या राखण्याच्या कामांत गुंतविलें, परंतु त्यांच्या धन्याने त्यांची हुपारी व कष्टाळूपणा पाहून त्यांना फुलांचे शेले, गाद्या, लोड वगैरे गुंफण्याचें कसब शिकविलें. ह्या व्यवसायांत त्यांनी थोडाबहुत पैसा व बराच नांवलौकिक मिळविला त्यामुळे त्यांचें आधीचें 'गोऱ्हे' अुपनांव मागे पडून लोक त्यांना 'फुले' या नांवाने ओळखूं लागले. शेटीबाचा सर्वांत धाकटा मुलगा गोविंदराव हा आपल्या चरित्रनायकाचा पिता होय. जोतीरावांचा जन्म पुणें येथे अि. स. १८२७ त झाला. त्यांच्या मातुश्रीचें नांव चिमणाबाअी. जोतीरावांसारख्या कुलदीपक सुपुत्राला जन्म देअून ही साध्वी अवघ्या अेक वर्षाच्या आंतच दिवंगत झाली. तथापि गोविंदरावाने त्यांचें अतिशय काळजीपूर्वक संगोपन केलें.

वयाच्या सातव्या वर्षी जोतीबा मराठी 'गांवठी' शाळेंत जाअूं लागले. त्यांच्याभोवताली विद्याव्यासंगाचें वातावरणच नसल्यामुळे दोनतीन वर्षांतच त्यांनी वडिलांच्या सांगण्यावरून शाळेला रामराम ठोकला, व बागकामांत लक्ष घातलें. गोविंदरावांच्या मनांत आपल्या मुलाने स्वकष्टाने चार पैसे मिळवून सुखाचा संसार थाटावा अशी अिच्छा असणें स्वाभाविक होतें; परंतु अीश्वरीसंकेत कांही निराळाच होता. लक्षावधि दलितांच्या मूक भावनांना वाचा फोडण्याचें पवित्र

कार्य जोतीरावांच्या हातून व्हावयाचें होतें. त्यामुळे लवकरच त्यांचा शिक्षणक्रम पुढे चालू होण्याचा योग आला. गफ्फार बेगमुनशी व मे. लिजिट या दोघां सद्गृहस्थांच्या सदुपदेशाने जोतीरावांचें मन पालटलें, व अि. स. १८४२ च्या सुमारास त्यांनी अिंग्रजी शाळेंत आपलें नांव दाखल केलें.

जोतीरावांनी पांच सहा वर्षांत आपलें इंग्रजी शिक्षण पुरें केलें. लहानपणापासूनच त्यांना गुलामगिरीची, मग ती राजकीय असो वा सामाजिक असो, मनापासून चीड होती. त्यामुळे विद्यार्थिदशेंत त्यांनी इंग्रजी राज्य उलथून पाडण्याच्या बुद्धीने लहुजीबुवा नांवाच्या मांग पहिलवानापाशीं नेमबाजी, दांडपट्टा वगैरे गोष्टींचें शिक्षण घेतलें. परंतु लवकरच त्यांचा हा भ्रम दूर झाला. पांचपंचवीस तरुणांच्या हुल्लडीने कोलमडून पडण्याइतकी ब्रिटिश राजसत्ता लेचीपेची नाही हें त्यांना कळून चुकलें; आणि देशसुधारणेच्या पायाशुद्ध मार्गाकडे त्यांची दृष्टि वळली. लिजिट, मिचेल प्रभृति खिस्ती धर्मोपदेशकांशीं पुढे त्यांचा दृढ परिचय जडला. साक्षरताप्रसाराच्या दृष्टीने त्यांच्या शिक्षणकार्याचें महत्त्व जोतीरावांनी अचूक ओळखलें. खिस्ती धर्मोपदेशकांचें धोरण जरी आपणांस विघातक होतें, तरी त्यांची कार्यनिष्ठा, विद्याव्यासंग व सेवावृत्ति खरोखर वाखाणण्यासारखी होती. त्यांच्या त्यागमय जीवनापासूनच जोतीबांना समाजकार्यांत आपलें शक्तिसर्वस्व वेचण्याची स्फूर्ति झाली, आणि सरकारी नोकरीचा शिष्टसंमत व सीधा मार्ग सोडून त्यांनी लोकसेवेचा खडतर मार्ग स्वीकारला. त्या वेळीं गोपाळराव देशमुख, गंगाधरशास्त्री फडके, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखे बडे बडे पंडित महाराष्ट्रांत विद्यमान होते. त्यांच्या पांडित्याच्या

पासंगालाहि जोतीरावांचें तुटपुंजें ज्ञान पुरलें नसतें. परंतु जोतीरावांचें मनोधैर्य विलक्षण होतें. त्यांनी आपल्या सद्सद्विवेकबुद्धीशीं कधीहि प्रतारणा केली नाहीं. सामाजिक क्रांतीच्या अत्युच्च ध्येयाने ते प्रेरित झाले होते. उच्चवर्णियांनी बहुजनसमाजांत रूढ केलेल्या प्रतिगामी प्रवृत्तींना प्राणपणाने धक्के दिल्याशिवाय आपला हेतु साध्य होणार नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणून समाजांतील प्रतिष्ठित व वजनदार वर्गाचा रोष पत्करूनहि त्यांनी आपलीं मतें निर्भीडपणें बोलून दाखविलीं, व त्यांतील प्रत्येक शब्द आचरण्यांत आणण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

जोतीरावांच्या विचारसरणीवर खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मताची छाप होती असा आक्षेप त्यांच्यावर वारंवार घेण्यांत घेतो; परंतु महाराष्ट्रांतील त्या वेळची परिस्थिति बारकाअीने लक्षांत घेतल्यास या दुःखद घटनेबद्दल बिलकूल आश्चर्य वाटत नाही. हिंदुधर्मग्रंथांतील तत्त्वज्ञान कितीहि अुच्च व श्रेष्ठ असलें, हिंदुसंस्कृतीचें अंतरंग कितीहि अुदात्त व व्यापक असलें, तरीदेखील आमच्या तत्कालीन अुच्चवर्णि-यांच्या आचारविचारांत स्वार्थ आणि संकुचितपणा, अन्याय आणि अनीति यांचेंच प्रस्थ माजलें होतें हें खोटें नाही. जो समाज आपण आपला म्हणून मानतों, त्यांत आपल्या आप्तेष्टांच्या वांट्याला दुःख, व दारिद्र्य, अपमान, व अुपेक्षा यांशिवाय दुसरें कांही नाही हें जोतीरावांना धडधडीत दिसत होतें. पाश्चात्य देशांतील वस्तुस्थितीची त्यांना नीटशी कल्पना नव्हती. त्यामुळे बायबलांतील नम्रतेची, समतेची, बंधुभावाची, व परोपकाराची साधी शिकवण त्यांच्या मनाला चटकन पटली. वेदान्तांतील सूक्ष्म व गहन तत्त्वज्ञानाच्या बौद्धिक कसरतीने त्यांचें समाधान होण्याजोगें नव्हतें. सामाजिक दास्याच्या

दडपणाखाली पिढ्यानूपिढ्या खुरटलेल्या त्यांच्या मनाला सहानुभूतीचा जिव्हाळा हवा होता. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या खेळीमेळीच्या व बंधुभावाच्या वागणुकींत त्यांना तो आढळला. त्यांच्याच प्रोत्साहनाने शूद्रातिशूद्रांचीं मुलें शिकत असलेलीं ते पाहात होते. तेव्हा ख्रिस्ता-संबंधी व ख्रिस्ती धर्मोदेशकांविषयी त्यांनी वेळोवेळीं स्तुतिपर अुद्गार काढावे हें स्वाभाविकच होय. अि. स. १९३५ मध्येहि डॉ. आंबेड-करांसारख्या समाजशास्त्रवेत्त्या पंडिताला अुद्वेगाने धर्मांतराची घोषणा करण्याचा मोह होतो, मग अव्वल अिंग्रजींत जोतीरावांचा ख्रिस्ती धर्मांकडे थोडा कल वळला असल्यास त्याबद्दल त्याना कसा दोष देतां येअील ? अुलट ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मतांतील ग्राह्यांश घेअूनहि ते शेवटपर्यंत त्यांच्या जाळ्यांत सापडले नाहीत याबद्दल त्यांस धन्यवादच दिले पाहिजेत.

ज्या ज्या ठिकाणीं अन्याय आणि विषमता आढळून येअील त्या त्या ठिकाणीं त्यांच्या परिमार्जनासाठी जोतीराव आपपरभाव न ठेवतां झटत असत. अव्वल अिंग्रजींत शूद्रांच्याच नव्हे तर ब्राह्मणांच्या मुलींच्या शिक्षणाचीहि आबाळ होत असे. स्त्रियांना शिक्षण देणें हें धर्मबाह्य आहे अशी तत्कालीन सनातन्यांची समजूत होती. सरकारी अधिकाऱ्यांनीहि या कामीं फारशी आस्था दाखविली नाही;[१] कारण अुच्चवर्णियांच्या धर्मभावना दुखविण्याची त्यांची तयारी नव्हती. त्यामुळे पुण्यांत स्त्रीशिक्षणाची बिलकूल सोय नव्हती. मंगळवारपेठेंत

---

१ "All Indian Governments were formerly slow in promoting education, especially among females. The Bombay Government was so until 1850."—The History of Protestant Missions in India, P.241.

ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी काढलेली अेक शाळा होती. परंतु अुच्चवर्णि-यांच्या मुली सहसा तिकडे फिरकत नसत. म्हणून जोतीरावांनी इ. स. १८५१ त आपल्या अनेक ब्राह्मण मित्रांच्या साहाय्याने बुधवार पेठेंतील अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाड्यांत मुलींची शाळा स्थापन केली. त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाअी ह्या अतिशय प्रेमळ, सहनशील व पतिपरायण होत्या. स्त्रीशिक्षणाच्या ह्या कार्यांत जोतीरावांना त्यांची फारच मदत झाली. आरंभीं त्या स्वतः आपल्या पतीजवळ तीन वर्षे शिकल्या, व नंतर शाळेंतील मुलींना शिकविण्याचें काम त्यांनी आपल्या अंगावर घेतलें. जोतीरावांच्या शाळेचा अुत्तरोत्तर अुत्कर्ष होत चाललेला पाहून सनातनी लोक चिडून गेले, व त्यांनी गोविंदपंतांचे कान फुंकले. कुलीन व घरंदाज स्त्रियांनी सार्वजनिक ठिकाणीं जाअून मुलींना शिकवण्याचें काम करणें प्रशस्त नाही असा गोविंदरावांना त्यांनी पोक्त सल्ला दिला. त्यामुळे म्हाताऱ्याचें मन बिथरलें, व त्यांनी सावित्रीबाअींना घराबाहेर न पडण्याची सक्त ताकीद दिली. जोतीरावांनी आपल्या वडिलांची समजूत घालण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला, परंतु तो निष्फळ झाला. अखेरीस ते आपल्या अेकनिष्ठ पत्नीसह शान्तपणें घराबाहेर पडले, पण हातीं घेतलेलें कार्य त्यांनी सोडलें नाही. जोतीरावांच्या या करारीपणामुळे विरोधकांचें पित्त खवळलें; व त्यांनी शाळेंतून जातां-येतांना सावित्रीबाअींच्या अंगावर बेशरमपणें दगड फेकण्यासहि कमी केलें नाही. मात्र त्या माअुलीने अेक चकारशब्द देखील न काढतां आपलें पवित्र कार्य अव्याहत चालूं ठेवलें.

ह्या कार्याला सुव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त व्हावें म्हणून जोतीरावांनी आपल्या मित्रांच्या सहकार्याने अेक कार्यकारी समिति स्थापन केली,

व तिच्याकडे मुलींच्या शाळेची व्यवस्था सोपविली. या समितींत खालील सभासद होते. त्या सर्वांचा सामाजिक दर्जा लक्षांत घेतला, म्हणजे जोतीरावांच्या कार्यकुशलतेची व संग्राहक वृत्तीची कल्पना येते.

१ जोती गोविंद फुले,	२ जगन्नाथ सदाशिव,
३ अण्णा सहस्रबुद्धे,	४ केशव शिवराम जोशी,
५ विष्णु मोरेश्वर भिडे,	६ बापू रावजी मांडे,
७ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर,	८ विष्णुशास्त्री पंडित.

या समितीचे चिटणीस जगन्नाथ सदाशिव हे होते. अनेक एतद्देशीय व युरोपियन गृहस्थांनी या संस्थेला सुरवातीपासून मुक्त-हस्तांनी मदत केली. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे अध्यक्ष सर अर्स्किन पेरी हे स्वतः दरमहा ५० रु. देत असत. त्यामुळे एका वर्षाच्या आंतच या संस्थेने आणखी दोन शाखा काढल्या. एक शाखा २ सप्टेंबर १८५१ रोजीं रास्ता पेठेंत स्थापन झाली, व दुसरी ३ मार्च १८५२ रोजीं वेताळ पेठेंत निघाली. पालकांना बिनधोकपणें आपल्या मुली शाळेंत धाडतां याव्या म्हणून त्यांना आणण्यासाठी चालकांनी मुद्दाम पट्टेवाला ठेवला होता. इ. स. १८५३ त या तिन्ही शाळां-तील मुलींची संख्या २३७ होती. सदर संस्थेने सरकारकडे या कार्या-साठी दरमहा १०० रु. प्रमाणे मदत मागितली होती, परंतु सरकारी शिफारशीवरून दक्षिणा प्राइज कमिटीने दरमहा ७५ रुपयांची मदत देण्याचें ठरविलें; व सदर रकमेचा विनियोग योग्य तऱ्हेने होतो किंवा नाही तें तपासण्याचें काम मे. क्यॉडी यांच्याकडे सोपविलें. ह्या शाळांच्या दुसऱ्या वार्षिक परीक्षेच्या समारंभाला (१२ फेब्रुवारी १८५३) विश्रामबागवाड्यांत ३००० लोक जमले होते. यावरून जोतीरावांच्या कार्याचा त्या वेळीं किती बोलबाला झाला होता तें स्पष्ट

दिसतें. अशा रीतीने जोतीरावांनी स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला महाराष्ट्रांत प्रथमतःच सक्रिय चालना दिली. या त्यांच्या अभिनव अुपक्रमाबद्दल सरकारने विश्रामबाग वाड्यांत त्यांचा जाहीर सत्कार करून त्यांना २०० रुपयांची शालजोडी समर्पण केली.

जोतीरावांनी लहानपणीं लहुजीबुवा नांवाच्या मांग तालीमबाजाच्या आखाड्यांत शारीरिक शिक्षण घेतलें होतें. तेव्हापासूनच त्यांच्या मनांत अस्पृश्यांबद्दल सहानुभूति होती. मुलींच्या शाळेचें काम सुरळीतपणें चालूं लागल्यावर त्यांनी अतिशूद्रांच्या शिक्षणाकडे आपलें लक्ष पुरविलें. अि. स. १८५२ च्या मे महिन्यांत त्यांनी वेताळ पेठेंत स्वखर्चाने महार,मांग, परवारी वगैरे अस्पृश्य जातींच्या मुलांसाठी दोन शाळा स्थापन केल्या. परंतु जागेच्या वगैरे अडचणींमुळे बरेच दिवस त्यांची कुचंबणा होत होती. म्हणून त्यांनी १० सप्टेंबर १८५३ रोजीं आपल्या जिवलग मित्रांच्या साह्याने 'महार-मांग अित्यादि लोकांस विद्या शिकविण्याकरितां मंडळी' स्थापन केली. खालील लोक तिचे सदस्य होते:—

१ सदाशिव बल्लाळ गोवंडे— मुख्य स्थानीं
२ मोरो विठ्ठल वाळवेकर— चिटणीस
३ सखाराम यशवंत परांजपे— खजिनदार
४ जोतीराव गोविंद फुले } सभासद
५ बाबाजी मनाजी ढेंगळे }

अस्पृश्यांच्या शाळेसाठी त्या वेळीं गांवांत जागा मिळणेंहि मुष्कील होतें. तेव्हा रा. ब. गोवंडे यांनी आपल्या मालकीची जागा शाळेसाठी वापरण्यास दिली, व शाळेचें काम सुव्यवस्थित सुरू झालें. त्यानंतर अनेक युरोपियन व अेतद्देशीय शिक्षणप्रेमी गृहस्थांचें या

संस्थेला साहाय्य मिळालें, व प्रतिवर्षी संस्थेची भरभराट होत चालली. रीव्हज, मॅन्स्फील्ड, हॅरिसन प्रभृति सरकारी अधिकाऱ्यांनी व्यक्तिशः दरमहा १० रु. पासून २५ रु. पर्यंत या शाळेला मदत केली. दक्षिणा प्राइझ फंडांतूनहि दरमहा २५ रुपये मिळूं लागलें[1]. त्यामुळे संस्थेच्या सदस्यांना मोठा हुरूप आला. जोतीरावांनी लहुजी मांग व राणबा महार यांना हाताशीं धरून महार, चांभार, धेड अित्यादि अस्पृश्य जातींत शिक्षणाची गोडी अुत्पन्न केली. दिवसानुदिवस शाळेंतील मुलांची संख्या वाढूं लागली. अि. स. १८५८ त या संस्थेच्या पुण्यांत तीन शाळा होत्या, व अेकंदर मुलांची संख्या २५८ होती. शाळेंत मुलांना पाणी पिण्याची अडचण पडे, म्हणून जोतीरावांनी आपल्या राहत्या घराजवळील हौद अस्पृश्यांना खुला केला. गरिबी-मुळे मुलें वारंवार शाळा सोडून जात, त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणांत व्हावी तशी प्रगति झाली नाही. तथापि अतिशूद्रांची शाळा स्थापन करण्यांत जोतीरावांनी जें नीतिधैर्य प्रकट केलें त्याला तत्कालीन महाराष्ट्राच्या अितिहासांत दुसरी तोड नाही.

---

१ "जोती गोविंदराव फुले याणी म्हार, मांग, कैकाडी अित्यादि अतिनीच मानलेल्या जातींस कांहीं विद्येचा संस्कार घडून त्यांचें दुर्भाग्य व दुराचार घालवावे म्हणून शाळा, पेठ जुनी गंज येथें घातली, त्यांत शंभर मुलें आहेत, व दुसरी एक त्याच जातीचे मुलीची शाळा आहे. त्या दोन्ही शाळा आजपर्यंत त्यांनी आपले पदरचा खर्च करून शिकविल्या, हल्लीं दक्षणा कमीटीनें गरीब लोकांची दया करून व शाळा घालणाऱ्यांची "सर्वभूतहिते रताः" अशी बुद्धि पाहून तीनशें रुपये दरसाल दक्षणेंतून त्यांस खर्चास देण्याचें ठरविलें आहे. असें ऐकून आम्हांस फार संतोष वाटतो, कारण कीं हा विद्यावृद्धीचा नवा मार्ग आहे." —ज्ञानप्रकाश, १६ आगस्ट १८५२.

जोतीराव ब्राह्मणद्वेष्टे म्हणून गणले जातात; परंतु ब्राह्मण असो वा शूद्र असो, स्त्री असो किंवा पुरुष असो, कोणाच्याहि दुःखाने द्रवण्याअितकें त्यांचे अंतःकरण थोर होतें. अतिशूद्रांची दुरवस्था पाहून त्यांचें चित्त विरघळलें; त्याचप्रमाणेच ब्राह्मणकुटुंबांतील विधवा स्त्रियांचे हाल बघूनहि त्यांचें मन अस्वस्थ झालें. म्हणूनच लेखनाच्या व भाषणांच्या द्वारें त्यांनी पुनर्विवाहाचा धडाडीने पुरस्कार केला, व अि. स. १८६४ त पुण्यास गोखल्यांच्या बागेंत सारस्वत ज्ञातींतील अेक पुनर्विवाहहि घडवून आणला. ही सुधारणा अुच्चवर्णियांच्या पचनीं पडण्यास बराच काळ लागणार असें स्पष्ट दिसत होतें. तेव्हा अेखाद्या गतभर्तृकेचें चुकून वाकडें पाअूल पडल्यास तिच्यावर भ्रूण-हत्येचा अनवस्था प्रसंग ओढवूं नये, व तिच्या अब्रूचे धिंडवडे निघूं नयेत म्हणून अि. स. १८६३ तच त्यांनी आपल्या घराशेजारीं बालहत्याप्रतिबंधकगृह अुघडलें होतें; व त्यांत अशा अभागी व निराश्रित स्त्रियांनी गुप्तपणें येअून प्रसूत होअून जाण्याची व्यवस्था केली होती. पुढे न्यायमूर्ति रानडे, गोपाळराव देशमुख यांच्या-सारख्या विचाराग्रणींनाहि अशा संस्थेची अुपयुक्तता पटली; व त्यांच्या प्रयत्नाने पंढरपूर येथील बालहत्याप्रतिबंधकगृह स्थापन झालें.

अशा रीतीने निरनिराळ्या समाजापयोगी कार्यांत जोतीरावांनी आपल्या अैन अुमेदींतील वीसबावीस वर्षे खर्च केलीं. त्यांनी आपल्या कार्यापासून परावृत्त व्हावें म्हणून अुच्चवर्णीय सनातन्यांनी आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त केली. त्यांच्याविरुद्ध अनेक अफवा अुठविल्या. त्यांच्या कुटुंबांत भांडणें लावून दिलीं. त्यांच्या आप्तेष्टांनी त्यांच्यावर बहिष्कार घालावा म्हणून नाना कारवाया केल्या. परंतु जोती-रावांनी आपलें धैर्य खचूं दिलें नाही. अुलट ज्या सामाजिक

प्रतिष्ठेच्या बळावर हे अुच्चवर्णीय धर्ममार्तंड त्यांना छळत होते, तिच्या मुळावरच घाव घालण्याचा अुपक्रम त्यांनी हातीं घेतला. ज्याप्रमाणे ज्ञानेश्वर-तुकारामादि साधुसंतांनी चिरकालीन अनिष्ट परंपरा झुगारून देअून, धार्मिक क्षेत्रांत कां होअीना पण समतेचें साम्राज्य स्थापन केलें, त्याप्रमाणेच सामाजिक क्षेत्रांत निरपवाद समतेचें अधिराज्य स्थापन करण्याचा जोतीरावांनी निश्चय केला. संतांचें कार्य वैदिक तत्त्वज्ञानाच्या भरभक्कम पायावर अुभारलेलें होतें. जोतीरावांचा दृष्टिकोन मात्र अत्यंत अेकांगी व अशास्त्रीय होता. कोट्यवधि शूद्रातिशूद्रांची स्थिति सुधारावी अशी त्यांना मनापासून तळमळ होती. ह्या अत्युच्च ध्येयाच्या सिद्धीसाठी लागेल तो स्वार्थत्याग करण्याचीहि त्यांची तयारी होती, परंतु आपल्या दलित बांधवांच्या वाढत्या दारिद्र्याचें त्यांना अचूक निदान करतां आलें नाही. ब्राह्मणांच्या द्वेषाने जोतीराव अंध बनले होते. त्यामुळे अिंग्रजांचे राजकीय डावपेंच त्यांना अुमगले नाहीत. ब्राह्मण कामदार त्या वेळीं रयतेला अन्यायाने लुबाडीत असत. त्यामुळे गोरगरिबांचें पुष्कळच नुकसान झालें असेल यांत तिळमात्र शंका नाही; परंतु हिंदुस्थानांतील लक्षावधि कारागिरांच्या बेकारीचें मुख्य कारण परकीयांचा व्यापार होय हें जोतीरावांच्या मुळीच लक्षांत आलें नाही; आणि म्हणून अिंग्रज सरकारविरुद्ध ब्रहि न काढतां त्यांनी अुच्चवर्णियांवरच यथेच्छ तोंडसुख घेतलें. सरकारी नोकरींतील सगळ्या जागा जरी शूद्रांना बहाल केल्या, तरी देशाचें दैन्य संपणार नाही. त्यासाठी येथे अुद्योगधंद्यांची वाढ झाली पाहिजे. अेतद्देशीय व्यापाराला सरकारी संरक्षण मिळालें पाहिजे अित्यादि गोष्टींची त्यांना मुळीच कल्पना नव्हती. या दृष्टीने त्यांचें कार्य कितीहि सदोष व अेकांगी असलें, तरी

देखील त्यांचें सामाजिक महत्त्व त्यामुळें बिलकूल कमी होत नाही. त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या निशाणाखाली अठरापगड जातींतील शूद्रातिशूद्रांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना शिक्षणाची गोडी लावली. त्यांच्यांतील सुशिक्षित तरुणांत आत्मविश्वास अुत्पन्न करून त्यांना कार्यप्रवृत्त केलें. जोतीरावांचा मित्रपरिवार फार मोठा होता. त्यांत ब्राह्मणांपासून अंत्यजांपर्यंत सर्व जातींचे लोक होते. त्यांच्या साहाय्याने जोतीरावांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजीं सत्य-शोधकसमाज स्थापन केला. त्याच्या त्रैवार्षिक प्रतिवृत्तांतील खालील अुताऱ्यावरून त्यांचा अुद्देश व धोरण स्पष्ट होतें:—

"ब्राह्मण, भट, जोशी, अुपाध्ये अित्यादिक लोकांच्या दास्यत्वा-पासून शूद्र लोकांना मुक्त करण्याकरिता व आपल्या मतलबी ग्रंथांच्या आधारें आज हजारों वर्षें ते शूद्र लोकांस नीच मानून गफलतीनें लुटीत आले आहेत. यास्तव सदुपदेश व विद्याद्वारें त्यांस त्यांचे वास्त-विक अधिकार समजून देण्याकरितां म्हणजे धर्म व व्यवहारसंबंधीं ब्राह्मणांचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथांपासून त्यांस मुक्त करण्याकरितां कांहीं सुज्ञ शूद्र मंडळींनीं हा समाज ता. २४ सप्टेंबर सन १८७३ अिसवी रोजीं स्थापन केला. या समाजांत राजकीय विषयांवर बोलणें अजी वर्ज आहे[१]."

याप्रमाणे पुणें येथे सत्यशोधकसमाजाची स्थापना झाल्यावर हळूहळू महाराष्ट्रांतील अितर शहरांतहि त्याच्या शाखा निघाल्या व त्यांतील समासदांची संख्या तीनशेपर्यंत जाअून पोहोचली. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, धोंडीराम नामदेव कुंभार, राजाराम गोविंदराव फुले, रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू, विश्राम रामजी घोले, ग्यानोबा

१ निबंधमाला, चित्रशाळा प्रत, पृ.४६६-६७.

कृष्णाजी ससाणे, सखाराम यशवंत परांजपे, रामसेठ बापूसेठ उरवणे, तुकाराम तात्या पडवळ, सदाशिवराव गोवंडे, विनायक बापूजी भांडारकर, शिवराम सखाराम दातार अित्यादि सद्गृहस्थ या समाजाचे प्रमुख सभासद होते. कोणत्याहि जातीच्या मनुष्याला या समाजांत दाखल होण्यास प्रतिबंध नव्हता. जोतीरावांचे अनेक ब्राह्मण मित्रहि समाजाचे सभासद होते. दर रविवारीं सामुदायिक प्रार्थना होत असे, व महिन्यांतून दोनदा अुपयुक्त विषयांवर व्याख्यानें देण्यांत येत.

'सर्वसाक्ष जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती'

हें समाजाचें ब्रीदवाक्य असल्यामुळे जोतीरावांनी आपल्या अनुयायांना पुरोहिताशिवाय लग्नें लावण्याचा व मंगलाष्टकें मराठींत म्हणण्याचा अुपदेश केला. त्यांना वारंवार धीर देअून अशाप्रकारचे विवाह घडवून आणले. ब्राह्मणेतरांत शिक्षणाची आवड अुत्पन्न होअून जातिभेदाची तीव्रता कमी व्हावी म्हणून या समाजाने पुष्कळ खटपट केली. अि. स. १८८५ मध्ये पुणें येथे सत्यशोधक समाजाच्या झेंड्याची मोठ्या थाटाने मिरवणूक निघाली होती. त्यावेळीं या समारंभास स्वतः न्यायमूर्ति रानडेहि अुपस्थित होते. ह्या चळवळीमुळे जोतीरावांनी खालच्या वर्गांत चैतन्य निर्माण केलें, व कोणताहि अन्याय निमूटपणें सहन करण्याची त्यांची नादानपणाची वृत्ति नाहीशी करून त्यांना सुसंघटित रीतीने त्याचा प्रतिकार करण्यास शिकविलें.

जोतीरावांच्या ह्या प्रभावी संघटनेमुळे ब्राह्मणेतरांत स्वार्थनिरपेक्ष कार्यकर्त्यांची नवीन परंपरा अुदयाला आली. या परंपरेंत कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे, नारायण मेघाजी लोखंडे, गणपत सखाराम पाटील अित्यादिकांची प्रामु-

ख्याने गणना होते. कृष्णराव भालेकर यांनी स्वतःच्या हिंमतीवर अि. स. १८७७ त 'दीनबंधु' साप्ताहिक काढलें. सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा हिरिरीने प्रसार करणारें हें महाराष्ट्रांतील पहिलेंच वृत्तपत्र होय. जोतीरावहि या साप्ताहिकांत नेहमी लेख लिहीत असत. त्यांची ध्येयनिष्ठा अितकी दांडगी होती की, आपल्या कार्यसिद्धीसाठी विरोधकांशींहि सहकार्य करण्यास ते तत्पर असत. तसेंच अेकदा अेखाद्या पक्षाला पाठिंबा दिला म्हणजे ते त्यासाठी वाटेल ती झीज सोसण्यास मागेपुढे पाहात नसत. कोल्हापूर प्रकरणांत ज्या वेळीं टिळक-आगरकरांवर अब्रूनुकसानीची फिर्याद झाली, त्या वेळीं जोतीरावप्रभृति ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांनी टिळक-आगरकरांना अुचलून धरलें, अितकेंच नव्हे तर जोतीरावांनी रामसेठ अुरवणे यांच्याकडून त्यांना १०००० रुपयांची जामीनकी देवविली; आणि ते सुटून आल्यानंतर मुंबअी-पुणें येथे त्यांचा जाहीर सत्कार केला.

सार्वत्रिक सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रश्न सरकारने ताबडतोब हातीं घ्यावा, त्याशिवाय बहुजनसमाजाची स्थिति मुळीच सुधारणार नाही असें त्यांचें ठाम मत होतें. त्याचा त्यांनी निर्भीडपणें व कसोशीने प्रचार केला. हंटर कमिशनपुढेहि त्यांनी याच आशयाची साक्ष दिली होती. मध्यंतरीं मुंबअी अिलाख्यांत राष्ट्रसभेचें मंत्रिमंडळ अस्तित्वांत आलें, त्यावेळीं पंतप्रधानांनी आपलें शिक्षणविषयक धोरण जाहीर केलें होतें. 'अितःपर सरकार प्राथमिक शिक्षणाकडेच विशेष लक्ष देअील. देशांतील दानशूर धनिकांनी अुच्च शिक्षणाला अुदार आश्रय द्यावा' असाच त्यांच्या घोषणेचा अित्यर्थ होता. अेका दृष्टीने जोतीरावांच्या विचारसरणीचा हा मोठा विजयच आहे असें म्हणा-

वयास कांही हरकत नाही. रायगडावरील शिवाजीमहाराजांची समाधि मोडकळीस आली होती. तिच्या जीर्णोद्धाराचा प्रश्नहि जोतीरावांनीच अुपस्थित केला, व त्या कामीं अतिशय मेहनत घेतली. समाजकल्याणाच्या कोणत्याहि कार्यात ते आनंदाने भाग घेत असत. जनताजनार्दनाचा असा हा अेकनिष्ठ भक्त अखेर अि. स. १८९० त कालवश झाला.

जोतीरावांनी आपल्या तत्त्वांचा प्रचार करण्यासाठी सातआठ लहानमोठे गद्यपद्यात्मक ग्रंथ लिहिले. त्यांच्या लिखाणाचा मुख्य रोख ब्राह्मणांच्या कपटविद्येवर व स्वार्थलंपटतेवरच आहे. त्यांतील बारीकसारीक तपशीलाबद्दल दुमत होण्याचा संभव आहे, परंतु त्यांनी बेडरपणें वेशीवर टांगलेली दलित वर्गाची गाऱ्हाणीं रास्तच होतीं असें म्हणावें लागतें. त्यांची भाषा प्रायः अशुद्ध, ओबडधोबड, आणि क्वचित् असभ्य व ग्राम्यहि आहे. तरीदेखील त्यांच्या वाक्या-वाक्यांत त्यांच्या अंतःकरणांतील तळमळ व आवेश स्पष्ट दिसतो. जोतीराव कांही समाजशास्त्रज्ञ किंवा तत्त्वज्ञानी नव्हते. हिंदुधर्मियांच्या समाजरचनेची तात्त्विक चिकित्सा करण्याची त्यांची मुळीच आकांक्षा नव्हती. त्यांना फक्त अन्यायाने व दारिद्र्याने गांजलेल्या मूक व असहाय्य जनतेच्या दुःखाला वाचा फोडावयाची होती. त्यांना कनिष्ठ जातींतील लोकांत सामाजिक असंतोष अुत्पन्न करावयाचा होता. यासाठी समतोल विवेचनाची बिलकूल आवश्यकता नव्हती. शिवाय तेव्हा मराठी भाषेंत आजच्यासारखी प्रगल्भ व सुसंस्कृत गद्यशैली निर्माण झालेली नव्हती. बोलण्याप्रमाणेंच लिहिण्याचा त्या वेळीं परिपाठ होता. लोकहितवादींसारख्या व्यासंगी विद्वानाच्या लेखांतहि पुष्कळ अपशब्द आढळतात. अेवढ्यावरूनच आपण त्यांचें

लिखाण टाकाऊ समजत नाही. जोतीरावांचे ग्रंथहि त्यांच्या त्यागमय जीवनाच्या प्रकाशांतच वाचले पाहिजेत. तुकारामासारख्या साधु-पुरुषानेहि दांभिकांचा समाचार घेतांना कितीतरी ग्राम्य शब्द वापरले आहेत, परंतु त्यांचें अुदात्त विचार व पवित्र आचरण पाहून आपण तिकडे दुर्लक्ष करतों. तीच न्याय जोतीरावांच्या बाबतींतहि लागू केला पाहिजे. त्यांची भाषा ग्राम्य असेल, परंतु त्यांचा हेतु अुच्च होता, त्यांचें मन शुद्ध होतें.

जोतीरावांनी पुढील ग्रंथ लिहिले आहेत—

(१) ब्राह्मणांचें कसब, मुंबअी, १८६९
(२) शिवाजीचा पवाडा, मुंबअी, १८६९
(३) गुलामगिरी, पुणें, १८७३
(४) शेतकऱ्यांचा आसूड, भाग १-४, पुणें, (?)
(५) सत्सार, अंक १-२, पुणें, १८८५
(६) अिशारा, पुणें, १८८५
(७) सार्वजनिक सत्यधर्मप्रकाश, पुणें, १८९१

जोतीरावांनी अि.स. १८५५ त अेक लहानसें नाटक लिहिलें होतें. त्यांत त्यांनी "भट जोशी आपल्या मतलबी धर्माच्या थापा देअून अज्ञानी शूद्रांस कसकसें फसवून खातात व खिस्ती अुपदेशक आपल्या निःपक्षपाती धर्माच्या आधाराने अज्ञानी शूद्रांस खरें ज्ञान सांगून त्यांस कसकसें सत्य मार्गावर आणितात" याचें वर्णन केलें होतें. यावरून जोतीरावांच्या मनावर खिस्ती मताचा किती पगडा बसला होता ते स्पष्ट दिसतें. हें नाटक त्यांनी दक्षिणा प्राअिज कमिटीस अर्पण केलें, परंतु तिने तें नापसंत केल्यामुळे त्यांनी

१ गुलामगिरी पृ.९४.

पुढे तें छापलें नाही. त्यानंतर अि. स. १८६९ त त्यांनी 'ब्राह्मणांचें कसब' या नांवाचें अेक छोटेंसें पद्यात्मक पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांतहि त्यांनी स्वार्थसाधु ब्राह्मणांच्या कारवाया अुघड करून दाखविल्या आहेत. याच वर्षी त्यांनी छत्रपति शिवाजीमहाराजांचा 'पवाडा' लिहून प्रसिद्ध केला. हा पवाडा त्यांनी परमहंस सभेचे अध्यक्ष रावबहादूर रामचंद्र बाळकृष्णजी राणे यांना अर्पण केला आहे. हा चव्वेचाळीस पृष्ठांचा लहानसा पद्यग्रंथ खरोखरीच वाचनीय आहे. याच सुमारास कुंट्यांचें 'राजा शिवाजी' काव्यहि प्रकाशित झालें होतें. अि. स. १८७३ त गणेशशास्त्री लेल्यांनी 'शिवाजीचरित्र' लिहिलें. यावरून निबंधमालेपूर्वीच आमच्यांतील विचारवंतांना स्वदेशाच्या अितिहासाची थोरवी कळूं लागली होती हें स्पष्ट होतें. जोतीरावांना गद्यापेक्षा पद्यच जास्त सफाअीदार रीतीने लिहितां येत होतें असें दिसतें. ह्या ग्रंथरचनेच्या कामीं त्यांना भांडारकर, बाबा पदमनजी, व गंगाधरशास्त्री यांचें बरेंच सहाय्य लाभलें होतें. या पवाड्याचे अेकंदर आठ भाग आहेत. "माळी कुणब्यास समजण्याजोगी सोपी भाषा होण्याविषयीं फार श्रम करून त्यांस आवडण्याजोग्या चालीने रचना केली आहे. लांबचलांब मोठाले संस्कृत शब्द मुळींच घातले नाहींत. व जेथें अुपाय चालेना तेथें मात्र लहानसहान शब्द निर्वाहापुरते घेतले आहेत."[१] या पवाड्यांतील कांही भाग नमुन्यासाठी येथे अुद्धृत करतों—

"महाराज आम्हासीं बोला। धरला कां तुम्ही आबोला।
मावळे गडी सोबतीला। शिपाअी केले अुघड्याला॥
सोशिलें अुन्हातान्हाला। भ्याला नाहीं पाअुसाला।

१ शिवाजीचा पवाडा—प्रस्तावना.

डोंगर कंगर फिरलां । यवन जेरीस आणला ।।
लुटलें बहुत देशांला । वाढवी आपुल्या जातीला ।।
लढवी अचाट बुद्धीला । आचंबा भूमीवर केला ॥
बाळगी जरी संपत्तीला । तरी बेतानें खर्च केला ।।
वाटणी देई शिपायांला । लोभ द्रव्याचा नाहीं केला ।।
चतुर सावधपणाला । सोडिलें आधीं आळसाला ॥
लहान मोठ्या पागेला । नाहीं कधीं विसरला ।।
राजा क्षेत्र्यांमध्यें पहिला । नाही दुसरा उपमेला ।।
कमी नाहीं कारस्तानीला । हळू चवळवी लोकांला ।।
युक्तीनें बचवी जीवाला । कधीं भिईना संकटाला ।।
चोरघस्ती घेई किल्ल्याला । तसेंच बाकी मुलखांला ।।
पहिला झटे फितुराला । आखेर करी लढाईला ।।
युद्धीं नाहीं विसरला । लावी जीव रयतेला ।।
टळेना रयत सुखाला । बनवी नव्या कायद्याला ।।
दाद घेई लहानासानाची । हयगय नव्हती कोणाची ।।
आकृती वामनमूर्तीची । बळापेक्षा चपळाईची ।।
सुरेख ठेवण चेहऱ्याची । कोंदिली मुद्रा गुणरत्नाची ।।
भिडस्त भारी । साबडा घरी ।।
प्रिय मधुरी । भाषण करी ।।
मोठा विचारी । वर्चड करी ।।
झटून भारी । कल्याण करी ।।
आप्त सोयरी । ठेवी पदरीं ।।
लाडावरी । रागावे भारी ।।
इंग्लीश ज्ञान होतां म्हणे मी पुत्र क्षेत्र्याचा ।

अुडवी फट्टा ब्रह्मयाचा ॥
जोतीराव फुल्याने गाअीला पुत क्षुद्राचा ।
मुख्य धनी पेशव्याचा ॥
जिजीबाअीचा बाळ काळ झाला यवनाचा ।
पवाडा गातो शिवाजीचा ॥
कुळवाडी भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ॥८॥'[1]

अि. स. १८७३ त जोतीरावांनी 'गुलामगिरी' नांवाचा ग्रंथ लिहिला. तो त्यांनी गुलामगिरीचा नायनाट करणाऱ्या 'युनाअिटेड स्टेट्समधली सदाचारी लोकांना' अर्पण केला आहे. त्यांतील मराठी व अिंग्रजी अशा दोन्ही प्रस्तावना मननीय व अुद्बोधक आहेत. त्यांत जोतीरावांनी आपला दृष्टिकोन निर्भिडपणें मांडला आहे; आणि सरकारच्या शिक्षणविषयक संकुचित धोरणावरहि सडेतोड टीका केली आहे. या सुमारें सव्वाशे पानांच्या छोटेखानी पुस्तकांत लेखकांनी ब्रह्मदेवाच्या अुत्पत्तीपासून तों भटपांड्यांच्या बंडापर्यंत आर्यावर्ताचा समग्र अितिहास ग्रथित केला आहे. अिराणांतून येअून आर्यांनी आपल्या कपटविद्येने येथील मूळ 'क्षेत्रवासी' शूद्रातिशूद्रांची कशी धूळधाण केली त्याचा रसभरित वृत्तांत यांत आपणांस वाचावयास सांपडतो. ह्यांतील अेखाद-दुसरें प्रकरण जरी सहज चाळलें, तरी हा तथाकथित (so-called) अितिहास केवळ कपोलकल्पित आहे हें तेव्हाच लक्षांत येते. अडाणी शूद्रातिशूद्रांसाठीच ज्यांनीं महाराष्ट्रांत 'मोक्षाची गवांदि' घातली त्या ज्ञानदेवादि संतांनाहि जोतीरावांनी आपमतलबी ब्राह्मणांच्या

१ शिवाजीचा पवाडा पृ. ४३-४४.

मालिकेंत गोवलें आहे हें पाहून जोतीरावांच्या अैतिहासिक ज्ञानाची कींव करावीशी वाटते. मात्र शेवटच्या चारपांच प्रकरणांतील विवेचन, ज्यांत अव्वल अिंग्रजींतली वस्तुस्थिति निवेदन केली आहे, तें बव्हंशीं विश्वसनीय व विचारार्ह आहे. जोतीरावांच्या लेखणींत 'अेक घाव दोन तुकडे' अशा तऱ्हेचा आडमुठेपणा दिसून येतो. त्यांना सुशिक्षितांचे छक्केपंजे माहीत नव्हते. गोड शब्दांच्या आवरणाखालीं गरळ ओकण्याची कला त्यांनी हस्तगत करून घेतलेली नव्हती. त्यामुळे त्यांचे पथ्यकर विचारहि तत्कालीन समाजाला कटु व अप्रिय वाटले. त्यांच्या प्रस्तुत पुस्तकांतील दोनं अुतारे येथे सादर करतों.

"आजपर्यंत जे भट मामलेदार झाले त्यांपैकीं कित्येक आपल्या वाअीट आचरणामुळें सरकारचे गुन्हेगार ठरून सजेस प्राप्त झाले. ते आपलें काम करीत असतां अितके कुनीतीनें वागत व गरीबगुरीब लोकांवर जुलूम करीत कीं, त्याचा अेक ग्रंथ होअील. अरे या पुण्या-सारख्या शहरांत भट मामलेदार कुळकर्ण्यापासून आणलेली लायकी दाखविल्याशिवाय मोठमोठ्या सावकारांची देखील हमी कबूल करीत नाहींत, मग तेथें गरीबगुरीबांची दाद कोठून लागणार? अरे हे कुळकर्णी तें लायकी तिकिट देतांना आपला देव्हारा घुमवित नसतील काय? त्याचप्रमाणें या शहरची म्युनिसिपालिटी कोणी अेकाद्या घरवाल्यास त्याच्या जुन्या शेतखान्याच्या जाग्यावर नवा शेतखाना, भट मामलेदारांच्या द्वारें त्या पेठेच्या कुळकर्ण्याचा अभिप्राय पाहिल्याशिवाय बांधू देत नाहीं. अरे त्या कुळकर्ण्याजवळ त्याच्या पेठेचा नकाशा असून ज्यांत अेकंदर सर्व नवी खरेदी करणारांचीं नांवें सामील करून साल दरसाल त्याची प्रत मामलेदाराच्या

दप्तरीं दाखल्याकरितां ठेवण्याची चाल नसून कुळकर्ण्यांचा त्या जाग्याविषयीं अभिप्राय खरा तरी कशावरून समजावा ? या सर्व कारणांवरून असा संशय येतो की, भट मामलेदाराने आपल्या जातीच्या कलमकसायांचें कांहीं तरी त्यांत हीत व्हावें म्हणून ही वहिवाट चालू ठेविली असावी. यावरून तूंच विचार करून पहा कीं, अशा युरोपियन लोकांच्या वस्तिशेजारच्या पुणें शहरांत भट मामलेदार जर अशी झोटिंग बादशाओ करून आपल्या जातीच्या कलमकसायांची पोळी पिकवितात, तर खेड्यापाड्यांत त्यांचा काय जुलूम असेल बरें[1] ?"

"काया पुरती लंगोटी ॥ फिरती नांगराचे पाठीं ॥१॥
अेका घोंगड्या वांचूनी ॥ स्त्रियां नसे दुजे शयनीं ॥२॥
ढोरा मागें सर्व काळ ॥ पोरें फिरती राणोमाळ ॥३॥
ताक कण्या पोटभरी ॥ धन्य म्हणे संसारी ॥४॥
असे वस्त्रांची कमती ॥ अेकमेकां चिकटती ॥५॥
सरकारी पट्टी नेट ॥ पडे तीन शेंड्या गांठ ॥६॥
कर्ज रोखीं लिहिणें आट ॥ निर्दय मारवाडी काट ॥७॥
अज्ञान्याला समजत नाहीं ॥ कुळकर्ण्यानें लिहिलें कांहीं ॥८॥
वकीलाची माहागाओ ॥ न्यायाधिशा दया नाहीं ॥९॥
पाप पुण्य जेथें नाहीं ॥ पैशापुरते दादा भाओ ॥१०॥
नित्य जमती अेकाठायीं ॥ शूद्रांची दाद नाहीं ॥११॥
राजे धर्मशील म्हणविती ॥ आतां कारे मागें घेती ॥१२॥
विद्या द्यावी पट्टी पुरती ॥ धिःकारूनी सांगे जोती ॥१३॥[2]"

अि. स. १८७७ सालीं महाराष्ट्रांत मोठा दुष्काळ पडला. त्या

१ गुलामगिरी पृ.७५-७६. २ गुलामगिरी पृ.११४-११५.

वेळीं शेतकऱ्यांची अन्नान्नदशा होऊन गेली. तेव्हां जोतीरावांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या नांवाचे चाळीस चाळीस पानी दोन निबंध लिहिले; आणि ते ताबडतोब छापून घेऊन सरकारी अधिकाऱ्याकडे रवाना केले. त्यांत त्यांनी शेतकऱ्यांच्या केविलवाण्या स्थितीचें यथार्थ चित्र रेखाटून त्यांना सर्वतोपरी सहाय्य करणें सरकारचें आद्य कर्तव्य आहे असें दाखवून दिलें होतें. कांही वर्षांनंतर याच विषयावर त्यांनी आणखी दोन निबंध लिहिले, परंतु ते प्रसिद्ध झाले नाहीत. या निबंधांत ते अेके ठिकाणीं म्हणतात, "ब्राह्मणेतर लोकांच्या धर्मसंबंधीं व सामाजिक स्थितीसंबंधीं मी जों जों विचार करितों तों तों मला अेखाद्या महासागराकडे दृष्टि फेंकल्यासारखें होतें." गोरगरिबांच्या सुखदु:खाशीं जोतीराव किती समरस झाले होते याचे दाखले त्यांच्या चरित्रांत ह्याप्रमाणे जागोजाग आढळतात.

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड सन १८८५ च्या पावसाळ्यांत पुण्यास आले होते. त्यावेळीं मराठासमाजाने त्यांना मानपत्र दिलें. ह्या समारंभांत बोलतांना न्या. मू. रानड्यांनी "जातिभेद असला म्हणून आपल्या अिष्ट हेतूस तो बिलकूल आडवा येत नाही" असे अुद्गार काढले होते. त्यांचें खंडन करण्यासाठी जोतीरावांनी 'अिशारा' नांवाचें लहानसें पुस्तक लिहिलें त्यांत जातीभेद समाजाच्या अैक्यास व प्रगतीस कसा विघातक आहे याची त्यांनी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे चर्चा केली आहे.

सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वांचा गांवोगांवीं प्रसार व्हावा म्हणून 'सत्सार' नांवाचें नियतकालिक काढण्याचें जोतीरावांनी योजिलें होतें. त्याचा पहिला अंक सन १८८५ च्या जून महिन्यांत निघाला. "या आमच्या अल्पशा प्रयत्नांस आमचे नि:पक्षपाती विचारशील महंमदी,

ख्रिस्ती व हिंदू बांधवांनी अुदार आश्रय दिल्यास यापुढचे अंक दर आठवड्यासुद्धां सादर केले जातील" असें पहिल्याच अंकाच्या अुपोद्धातांत म्हटलें आहे; परंतु अवघे दोनच अंक निघून हें नियत-कालिक बंद पडलें. त्याकाळींहि शेक महिन्याच्या आंत या पहिल्या अंकाच्या १०५० प्रती खपल्या, यावरून महाराष्ट्रांत जोतीरावांचा अनुयायी वर्ग कांहीं थोडाथोडका नव्हता हें अुघड होतें. पहिल्या अंकांत त्यांनी शूद्रांचीं गाऱ्हाणीं जनतेपुढे मांडलीं आहेत. दुसरा अंक ऑक्टोबरामध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यांत स्त्रीजातीच्या अुपेक्षेबद्दल पुरुष-वर्गाची सणसणीत हजेरी घेतली आहे. भागवतधर्मीय संतांप्रमाणे जोतीरावांनीहि वेळोवेळीं स्त्रीशूद्रांचा कैवार घेतला हें त्यांस भूषणा-वहच आहे.

आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस जोतीरावांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म-पुस्तक' हा ग्रंथ लिहिला. मध्यंतरीं पक्षघाताच्या विकाराने ते अंथरुणास खिळले होते, परंतु डॉ. घोले यांच्या औषधोपचाराने व गायकवाड सरकारच्या द्रव्यसहाय्याने ते त्यांतून निभावले. नंतर त्यांनी आपल्या अनुयायांच्या हितासाठीं डाव्या हाताने हें पुस्तक लिहून काढलें. "अेकंदर सर्व मानव स्त्रीपुरुषांच्या अुपयोगी हा ग्रंथ पडावा म्हणून या ग्रंथास 'सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक' असें नांव दिलें आहे[1]." यांत त्यांनी धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, व्यावहारिक वगैरे विविध विषयांवरील आपलीं मतें व्यक्त केलीं आहेत. सुख, पूजा, नामस्मरण, नैवेद्य, स्वर्ग, स्त्रीपुरुष, पुण्यपाप, जातिभेद, नीति, दैव अित्यादि अनेक प्रश्नांचा संवादरूपाने त्यांनी यांत अूहापोह केला आहे. त्यांचे विचार बरेच प्रगल्भ व व्यापक आहेत. ग्रंथ छापण्याच्या

---

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक—प्रस्तावना.

बाबतींतहि त्यांना पैशाची अडचण भासली होती, परंतु त्यांचे जिवलग मित्र मोरो विठ्ठल वाळवेकर यांनी ती दूर केली; तरी देखील त्यांच्या हयातींत हा ग्रंथ प्रसिद्ध होऊं शकला नाही.

'बोले तैसा चाले' अशी जोतीरावांची वृत्ति होती. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणांत जरी गहन तत्त्वज्ञान न आढळलें, तरी ध्येयनिष्ठ पुरुषाचे स्वयंस्फूर्त अुद्गार या दृष्टीने त्याला फार महत्त्व आहे. जोतीरावांची समतेची कल्पना निरपवाद होती. महार, मांग, चांभार, धेड वगैरे अस्पृश्यांबद्दल तर त्यांच्या अंतःकरणांत पराकाष्ठेची सहानुभूति होती. अडाणी शूद्र, अंत्यजांना हलके लेखतात याबद्दल त्यांनी स्वजातीयांना दोष दिला आहे. वास्तविक पाहतां महारमांगांचे व आपले पूर्वज अेकाच घराण्यांतील आहेत असें ते आग्रहाने प्रतिपादीत असत.

"हल्लींचे शूद्र जे आपणास मोठ्या अहंपणानें माळी, कुणबी, सोनार, शिंपी, लोहार, सुतार अित्यादि मोठमोठ्या संज्ञा केवळ तो तो धंदा केल्याचे योगानें म्हणवून घेतात, तर तेच लोक आपले पूर्वज अेकाच घराण्यांतील असतां त्यांचे पूर्वज स्वदेशासाठीं भट लोकांशीं मोठ्या निकरानें लढले, सबब भट लोकांनीं त्यांची अशी दुर्दशा करून त्यांस अन्न अन्न करावयास लाविलें, हें आंतील गुह्य त्यांच्या लक्षांत न येतां ते त्यांचा भट लोकांचे सांगण्यावरून द्वेष करावयास शिकले[1]."

खालच्या वर्गांतील लोकांना सरकारी विद्याखात्याचा मुळींच लाभ मिळत नाही अशी त्यांची न्याय्य तक्रार होती. दिवसभर काबाडकष्ट करून शेतकरी व कारागीर पट्टीच्या रूपाने लक्षावधि रुपये सरकारी तिजोरींत भरत असतां, त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाचीहि तजवीज

१ गुलामगिरी—प्रस्तावना पृ.१८.

होअूं नये हा धडधडीत अन्याय आहे असें त्यांचें मत होतें. मात्र विद्याखात्यांतील अुच्चवर्णीय अधिकाऱ्यांच्या कारवाअीमुळेच हा अनर्थ घडत आहे, अेरव्ही अिंग्रज फार दयाळू व निःपक्षपाती आह, अशी त्यांची भाबडी समजूत होती.

"आपल्या अिंग्रज सरकारानें सर्व जातींच्या मुलांस शाळेंत घेण्या-विषयीं जरी मोकळीक दिली आहे तरी अतिशूद्रांच्या जातींतील पंतोजी तयार करण्याविषयीं त्यांनीं कांहीं तजवीज केली नाहीं. या-वरून आर्यधर्म अनुयायी भटब्राह्मण पंतोजीकडून अतिशूद्रांचीं मुलें विद्वान होअून मोठे कामगार कधींच होणार नाहींत. याविषयीं आमच्या भोळसर सरकारनें विचार केला आहे काय? कारण, आर्य लोकांच्या अेकतर्फी ग्रंथांत शूद्रादि अतिशूद्रास विद्या न देण्याविषयीं कडेकोट बंदोबस्त केला आहे. आणि धूर्त आर्य भटब्राह्मण आपलीं पोटें जाळण्याकरितां विद्वान झालेले पोटार्थी भट पंतोजीकडून खेडे-गांवांतील अतिशूद्रांचीं मुलें शाळेंत शिकून विद्वान होणार नाहींत असें मी खात्रीनें सांगतों[१]."

"आजपावेतों लक्षावधी रुपये विद्याखात्याकडे जरी खर्चीं पडले, तथापि त्यांपासून शूद्रांच्या समाजाच्या मानाप्रमाणें त्यांच्यांत विद्वान लोकांचा भरणा वाढला नाहीं. अितकेंच नव्हे, परंतु महार, मांग आणि चांभार यांपैकीं कोणी अेक शिकलेला कामगार आढळत नाहीं. मग अेम्.अे. अथवा बी.अे. औषधास मिळण्याची मारामार. अरेरे! या आपल्या सरकारच्या अेवढ्या दिगंबर विद्याखात्याच्या गोऱ्या तोंडावर या काळ्या तोंडाच्या भटपंतोजींनीं हा केवढा काळो-खाचा डाग लाविला? अरे ही "कडुं कारलीं" आमच्या सरकारानें

१ सार्वजनिक सत्यधमपुस्तक पृ.११३.

अितर्की तुपांत तळून साखरेंत घोळून मळलीं, तथापि त्यांनीं आपला जातिस्वभाव न सोडितां ती अखेरीस कडूचीं कडूच राहिलीं[1]."

नीच जातींतील लोक चोऱ्यामाऱ्या करून पोट भरतात याचें कारण मुख्यत: त्यांच्यांतील शिक्षणाचा अभाव हेंच होय. तेव्हा सरकारने खेडोपाडीं शाळा स्थापून त्यांच्या बौद्धिक व औद्योगिक शिक्षणाची तजवीज करावी, म्हणजे साहजिकच ते दुराचरणापासून परावृत्त होतील व न्याय्यमार्गानें पोट भरूं लागतील. हे लोक कदाचित् अडाणीपणामुळे आपलीं मुलें नियमितपणें शाळेंत धाडणार नाहीत म्हणून सरकारने त्यांच्यावर बेधडक सक्ती करावी, व जनतेला सुखी केल्याचें पुण्य पदरांत घ्यावें असें त्या काळांतहि जोतीराव आवर्जून सांगत होते.

"आपलें सरकार जर म्हणावें तर तें जिकडे घुगऱ्या तिकडे अुदय अुदय म्हणणारें आहे. कारण अतिशूद्रांस स्पर्श करण्यास बंदी असल्यामुळें त्यांस सहजच सर्व रोजगारधंद्यांचें द्वार बंद झालें व त्याजमुळें त्यांजवर पोटाच्या आगीमुळें चोऱ्यामाऱ्या करण्याचा प्रसंग गुजरतो[2]."

"आपल्या कनवाळू सरकारानें या बळिस्थानांतील शेतकऱ्यांच्या शाळांशिवाय घिसाडी, लोहार बटअी, सुतार, कढअी, चांभार, सोनार, तांबट, साळी शिंपी वगैरे कारागिरांच्या मुलांकरितां निरनिराळ्या शाळा घालून त्यांमध्यें त्या सर्वांच्या कसबांसंबंधीं सर्व प्रकारच्या विद्या शिकविण्याच्या कामीं थोडा थोडा खर्च केल्याबरोबर त्या सर्व शाळांत शिकलेलीं कारागिरांचीं मुलें फारच थोडीं चोर निपजतील, असें मी खात्रीनें सांगतों[3]."

---

१ गुलामगिरी पृ.७१. २ गुलामगिरी पृ.९८-९९.

३ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.१४६.

"अेकंदर सर्व अज्ञानी शेतकऱ्यांसह कारागिरांनीं आपआपलीं मुलें त्यांच्या शाळेंत हट्टानें जर पाठविलीं नाहींत; तर सरकारानें असल्या हेकड लोकांचीं मुलीमुलें शाळेंत शिकविण्याविषयीं बेलाशक सक्तीचा कायदा करावा आणि सरकारी सत्यपाळकांकडून त्या सर्व लोकांस असा बोध करावा कीं तुम्ही आपलीं मुलें जर आपआपल्या शाळेंत पाठविलीं नाहींत तर तीं मुलें आळसामुळें अुनाड होतील आणि आपलीं पोटें जाळण्याकरितां तीं चोऱ्या करूं लागतील. यामुळें त्यांस सक्तमजुरीची शिक्षा देअून त्यांच्या पायांत बिड्या घालून त्यांच्या संरक्षणासाठीं सरकारास खबरदारी ठेवावी लागेल."

जोतीराव खिस्ताळलेले होते असा ठराविक आक्षेप त्यांच्यावर वारंवार घेण्यांत येतो. येशू खिस्ताच्या अुदात्त शिकवणीचा त्यांच्या मनावर दृढ संस्कार झाला होता यांत तिळमात्र शंका नाही. तरी देखील खिस्ती धर्माची दीक्षा घेण्याची त्यांना आवश्यकता भासली नाही. कारण त्यांच्या ठिकाणीं संकुचितपणाचा व दुराग्रहाचा लवलेशहि नव्हता. त्यांचीं धर्मविषयक मतें अत्यंत अुदार होतीं. ते खरेखुरे सत्यान्वेषक होते. 'सत्यापरता नाही धर्म' अशी त्यांची ठाम श्रद्धा होती. जगांत कोणताहि धर्म परिपूर्ण नाही, तथापि प्रत्येक धर्मांत कांही तरी सत्यांश आहेच आहे याची त्यांना जाणीव होती; म्हणून सर्व धर्मांतील चांगलीं तत्त्वें ग्रहण करण्यास ते नेहमी तत्पर असत. मात्र धर्मांच्या नांवाखाली तंटेबखेडे व्हावे हें त्यांना बिलकूल मान्य नव्हतें.

निर्मीकाचा धर्म सत्य आहे अेक । भांडणें अनेक कशासाठीं ॥
शाश्वत सत्य हाच खरा मानवधर्म आहे. अितर धर्म त्याचे अंगभूत

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ. १४७.

आहेत. ज्याची ज्या धर्मावर श्रद्धा असेल त्यांनी तो निष्ठापूर्वक आचरावा, त्यांत अितरांनी ढवळाढवळ करूं नये, असें त्यांचें प्रांजल मत होतें.

"या पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जेवढीं म्हणून मानवांनीं धर्मपुस्तकें केलीं आहेत, त्यांपैकीं अेकाही ग्रंथांत आरंभापासून शेवटापर्यंत सारखें सार्वजनिक सत्य नाहीं. कारण प्रत्येक धर्मपुस्तकामध्यें कांहीं अेक व्यक्तींनीं त्या वेळच्या प्रसंगांस अनुसरून हेकडपणा केल्यामुळें, ते धर्म अेकंदर सर्व मानवी प्राण्यांस सारखे हितकारक न होतां सहजच त्यांमध्ये अनेक फळ्या होअून त्या अेकमेकांचा मनापासून हेवा व द्वेष करूं लागतात[१]."

"जे ते आपल्या धर्मावरून व दुसऱ्याच्या धर्माविषयीं सारासार-विचार न करितां माझाच धर्म खरा आहे, म्हणून बेलगामी हट्ट घेअून बसतात, परंतु अेकमेकांच्या धर्माविषयीं सारासारविचार केल्याबरोबर कोणीच कोणाच्या धर्माला खोटें म्हणणार नाहींत असें माझ्या विचारानें ठरतें[२]."

"या भूमंडळावर महासत्पुरुषांनीं जेवढीं म्हणून धर्मपुस्तकें केलीं आहेत; त्या सर्वांत त्या वेळेस अनुसरून त्यांच्या समजुतीप्रमाणें कांहींना कांहीं सत्य आहे, यास्तव कोणत्याहि कुटुंबांतील अेका मानव स्त्रीनें बौद्धधर्मी पुस्तक वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणें पाहिजे असल्यास तिनें तो धर्म स्वीकारावा, व त्याच कुटुंबांतील तिच्या पतीनें जुना व नवा करार वाचून त्याच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास त्यानें खिस्ती व्हावें. व त्याच कुटुंबांतील त्यांच्या कन्येनें

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.४.
२ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.१२६.

कुराण वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणें पाहिजे असल्यास तिनें महंमदीधर्मी व्हावें. आणि त्याच कुटुंबांतील त्यांच्या पुत्रानें सार्वजनिक सत्यधर्म-पुस्तक वाचून सत्यधर्मी व्हावें; आणि या सर्व मातपित्यांसह कन्या-पुत्रांनीं आपला प्रपंच करीत असतां प्रत्येकानें कोणी कोणाच्या धर्माचा हेवा करून द्वेष करूं नये आणि त्या सर्वांनी आपण सर्वांच्या निर्माणकर्त्यानें निर्माण केलेलीं लेकरें असून त्याच्याच (निर्मीकाच्या) कुटुंबांतील आहोंत असें समजून प्रेमानें व गोडी-गुलाबीनें अेकमेकांनीं वर्तन करावें म्हणजे ते आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्याच्या राज्यांत धन्य होतील.[1]"

जोतीरावांच्या चरित्राची व समाजकार्याची आपण येणेंप्रमाणे तोंडओळख करून घेतली. त्यांचें जीवन निष्ठा व त्याग या जोड-गुणांची केवळ मूसच होती असें म्हणावयास हरकत नाही. हिंदु-समाजांतील दलितांच्या अुद्धारासाठी ते कायावाचामनाने आजन्म झटले. वैयक्तिक स्वार्थाचा मोह त्यांच्या मनाला कधीहि शिवला नाही; कारण त्यांनी आपलें व्यक्तिजीवन समाजजीवनांत विलीन करून टाकलें होतें. ब्राह्मणांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर त्यांनी हल्ला चढविला; परंतु त्यांचा रोख जातिसंस्थेवर होता, कोणाहि व्यक्तीवर नव्हता. अनेक ब्राह्मण गृहस्थांशीं त्यांचे स्नेहसंबंध होते. खरोखर जोतीराव हे आदर्श समाजसेवक होते. त्यांची दृष्टि नेहमी कार्याकडे असे. त्यासाठी कोणाशींहि सहकार्य करण्यास ते तत्पर असत. कोणाच्याहि हाताखाली काम करण्यास त्यांची ना नसे. दुसऱ्याला मोठेपणा देअून कार्यभाग साधण्यासारखा असल्यास ते स्वतःकडे आनंदाने

---

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ. १२८.

कमीपणा घेत असत. यामुळे त्यांनी शेकडो लोकांचा विश्वास संपादन केला, व महाराष्ट्रांत प्रबळ संघटना निर्माण केली. त्यांच्या जीवनाचें सार त्यांच्याच शब्दांत खालीलप्रमाणे देतां येअील—

सार्वभौम सत्य स्वतः आचरावें। सुखें वागवावें। पंगू लोकां।
अशा वर्तनानें सर्वां सुख द्याल। स्वतः सुखी व्हाल। जोती म्हणे ॥

५

विष्णुशास्त्री पंडित

"विष्णुबावा ब्रह्मचारी, विष्णुशास्त्री पंडित, व दयानंद सरस्वती यांजसारखे देशोन्नत्यर्थ हरअेक प्रकारची सुधारणा करण्याविषयीं कायावाचामनेंकरून अश्रांत श्रम करणारे हे या कलियुगांतील केवळ ऋषीच होत."[1]

अेकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रांत ज्या अनेक लहानमोठ्या धार्मिक व सामाजिक चळवळी झाल्या, त्यांचा अुगम बहुधा खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या धर्मप्रचारांतूनच झालेला आढळतो. ह्या धर्मोपदेशकांचें प्रचारकार्य किती व्यापक व बहुविध होतें त्याचें दिग्दर्शन विष्णुबावा ब्रह्मचारी व जोतीराव फुले यांच्या चरित्रांत प्रसंगोपात्त केलेलेंच आहे. खिस्तीधर्म व पाश्चात्य संस्कृति यांचें श्रेष्ठत्व महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांच्या मनांत पूर्णपणें बिंबविण्याचा त्यांचा आटोकाट प्रयत्न चालू होता. हिंदूंचे धर्मग्रंथ व समाजरचना ह्यांवर निकराचा हल्ला चढविण्याची अेकहि संधि ते वाया दवडीत नसत. सरकारचें शिक्षणविषयक धोरणहि त्यांना अनुकूलच होतें. ह्या सर्व गोष्टींचा महाराष्ट्रांतील तत्कालीन अर्धशिक्षित तरुणांवर अनिष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. आपला धर्म, भाषा, अितिहास, संस्कृति यांमध्ये कांही तथ्य नाही असा त्यांचा ठाम ग्रह बनला; व हरअेक बाबतींत अिंग्रजांचें हुबेहूब अनुकरण केल्याशिवाय आपणांस

---

१ लोकहितवादी– स्वाध्याय पृ.२०५

गत्यंतर नाही अशा न्यूनगंडाने ते पछाडले गेले. पाश्चात्यांचा देशाभिमान, शौर्य, शिस्त, शोधकता, चिकाटी अित्यादि मौलिक गुण आत्मसात् करण्याची या तथाकथित सुशिक्षितांच्या अंगीं मुळींच कुवत नव्हती. तेव्हा त्यांचा पोशाख, चालीरीति वगैरे बाह्य गोष्टींचें बेगडी अनुकरण करण्यांतच त्यांना भूषण वाटूं लागलें. मात्र ह्या सांस्कृतिक आक्रमणामुळे लोकांच्या धर्मभावनांवर पोट भरण्याऱ्या सनातनी पंडितांचें धाबें दणाणलें. परंतु जुन्या पठडींतील बरेचसे शास्त्री पुणें पाठशाळेंत सरकारी नोकरीच्या पाशांत जखडलेले असल्यामुळे त्यांना फारशी हालचाल करतां आली नाहीं. मोरभट दांडेकर, कृष्णशास्त्री साठे, गंगाधरशास्त्री फडके अित्यादिकांनी ह्या खिस्ती आक्रमणाचा यथाशक्ति प्रतिकार केला. पण तो अपुरा व अेकांगी असल्यामुळे व्हावा तसा फलद्रूप झाला नाहीं. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या कोटीवर कोटी लढवून, अुत्तराला प्रत्युत्तर देअून त्या वेळीं निभाव लागण्यासारखा नव्हता. आत्मसमर्थनापेक्षा आत्मपरीक्षणाकडेच आमच्यांतील जबाबदार पंडितांनी जास्त लक्ष द्यावयास हवें होतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या टीकेंतील ग्राह्यांश लक्षांत घेअून आपल्या समाजव्यवस्थेंत जरूर त्यासुधारणा घडवून आणण्याच्या खटपटीला ते लगोलग लागते, तर त्यामुळे आपल्या समाजाचें बळ खचित वाढलें असतें. परंतु आपल्या परंपरागत समाजरचनेंत कांही दोष असतील, ही कल्पनाहि या जीर्णमतवादी पंडितांच्या मनांत येणें शक्य नव्हतें. मात्र बाळशास्त्री जांभेकर, भाअू महाजन, दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी यांच्यासारख्या विचारी व दूरदर्शी पुरुषांनी हें बरोबर ओळखलें. जातिवैमनस्याच्या भावनेने आपला सबंध समाज पोखरला गेला आहे. कोट्यवधि लोक पिढ्यानपिढ्या गाढ अज्ञानांत

व दारिद्र्यांत खितपत पडले आहेत. पांढरपेशा वर्गातील स्त्रियांची स्थितीहि अत्यंत शोचनीय व निराशाजनक आहे. धर्माच्या नांवाखाली शेकडो अज्ञानमूलक व हास्यास्पद कल्पना अुराशीं बाळगून आम्ही आपल्या प्रगतीच्या मार्गांत कांटे पसरीत आहोंत. ह्या सर्व दोषांचें निर्मूलन होअून आपला समाज समर्थ व संघटित बनला तरच आपणांस आधुनिक जगांत मानाचें स्थान प्राप्त करून घेतां येअील अशा तऱ्हेचा दूरवर विचार करून जांभेकरमहाजन-लोकहितवादीप्रभृति विचाराग्रणींनी लोकांच्या स्तुतिनिंदेची पर्वा न करतां महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण सुधारणेचें कंकण हातीं बांधलें.

ह्या काळांत ज्या निरनिराळ्या सामाजिक सुधारणांचा धडाडीने पुरस्कार केला गेला त्यांमध्ये स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, जरठकुमारी-विवाहनिषेध, पुनर्विवाह अित्यादि स्त्रियांच्या प्रश्नांचें स्थान फार महत्त्वाचें होतें. दर्पण, प्रभाकर, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानप्रसारक अित्यादि नियतकालिकांतून ह्या विषयांची साधकबाधक चर्चा होअूं लागली होती. मुंबअी, पुणें, नाशिक, नगर, हरणअी, बाणकोट अित्यादि ठिकाणीं ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी मुलींच्या शाळा अुघडल्या होत्या. त्यानंतर अि. स. १८४५ त मुंबअीच्या सुशिक्षित तरुणांनी मुलींची शाळा स्थापन केली. अि. स. १८५१ त पुणें येथेंहि जोतीराव फुले यांनी मुलींसाठी शाळा काढली. अशा रीतीने हळूहळू महाराष्ट्रांत स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार होत चालला. बालविवाहाच्या घातुक चालीमुळे मुलींच्या शिक्षणांत व्यत्यय येत असे, व त्यांना आपलें हिताहित समजूं लागण्यापूर्वीच त्यांचें जीवन परस्वाधीन होअून राही. त्यामुळे पत्नी ही पतीची सहधर्मचारिणी होण्याअेवजी बहुधा त्याच्या पायाची दासी झालेलीच दिसून येअी. अेखाद्या स्त्रीचा पति अकालीं दिवंगत झाल्यास

तिला पुनर्विवाहाची मोकळीक नसल्यामुळे तिचें जीवन अत्यंत दुःसह होत असे. ह्या सर्व प्रश्नांना तत्कालीन वृत्तपत्रांनी तोंड फोडलें होतें. त्यांतल्या त्यांत लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांत या सुधारणांचा निर्भीडपणें पाठपुरावा केला आहे. शास्त्रवचनांचा आधार असो वा नसो स्त्रीजातीची विटंबना ही यापुढे बंद झालीच पाहिजे अशी त्यांची सडेतोड विचारसरणी होती.[1] अंतःकरणाच्या तळमळीने बाहेर पडलेल्या त्यांच्या अुद्गारांमुळे क्षणभर कट्टर सनातन्यांचें चित्तहि द्रवत असेल; पण दुसऱ्याच क्षणीं धर्माचा बागुलबोवा पुढे करून ते परंपरागत रूढीसमोर मुकाट्याने मान वाकवीत असतील. पिढ्यानपिढ्या झालेले संस्कार तडकाफडकी झुगारून देण्याचें धैर्य फारच थोड्या लोकांत असतें. त्यामुळे लोकहितवादींच्या अप्रिय पण पथ्यकर अुपदेशाची लोकांनी बिलकूल कदर केली नाही.

नुसत्या बुद्धिवादाने लोकांचीं मनें वळवीत बसण्यापेक्षा शास्त्रवचनांच्या आधाराने कोणत्याहि सुधारणेचें समर्थन करतां आल्यास

१ "अितके दिवस तुम्ही स्त्रियांस या देशांत दुःखांत घातल्या. अजून तरी त्यांस या तुमच्या ब्राह्मणी पाशापासून सोडवावें. मनूचें वचन असो, याज्ञवल्क्याचें असो, कोणाचेंही असो, ब्रह्मदेवाचे कां असेना. "बुद्धिरेव बलीयसी" असें आहे. त्यापेक्षां तुम्ही जें अुघड पाहतां त्याचा बंदोबस्त शास्त्रांत नाहीं म्हणून, करीत नाही हें योग्य नाहीं. शास्त्रास अेकीकडे ठेवा. आपली बुद्धि चालवा, विचार करून पाहा, घातक वचनावर हरताळ लावा. हा प्रसंग तुम्ही कसा जाणत नाही? मी तुम्हा सर्वांस असें म्हणतों कीं, तुम्हा आपल्या मुली व बहिणी विधवा पाहतां, तेव्हां तुम्हांस लाज वाटत नाहीं काय? त्यांस सुखी करण्यास तुम्हांस सामर्थ्य आहे, परंतु तुम्ही करीत नाहीं हा मूर्खपणा आहे. तुम्ही आजपर्यंत बायकांचे शाप घेतलेत व पुढें घेतां, त्याचे झाडे कोठें घाल?" लोकहितवादी– निबंधसंग्रह– पृ.३२५.

ती समाजाच्या त्वरित पचनीं पडेल अशा भावनेने कांही पंडितांनी प्राचीन धर्मग्रंथांचें परिशीलन केलें; व त्यांच्या अनुरोधाने ते नवीन सुधारणांचा पुरस्कार करूं लागले. अि. स. १८४० च्या सुमारास विष्णुशास्त्री बापट यांनी 'पुनर्विवाहप्रकरण' या नांवाचें अेक लहानसें चोपडें प्रसिद्ध केलें. त्यांत स्त्रीशिक्षण व पुनर्विवाह या दोन्ही प्रश्नांचा त्यांनी धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने थोडक्यांत अूहापोह केला आहे. त्यानंतर अि.स.१८५७ त बाबा पदमनजी यांनी 'यमुनापर्यटण' या नांवाची कादंबरी लिहिली. तींत त्यांनी हिंदुस्थानांतील विधवांच्या करुणास्पद स्थितीचें यथातथ्य वर्णन केलें आहे. ह्या ग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तींत आरंभीं दादोबा पांडुरंग यांचा 'विधवाश्रुमार्जन'. हा संस्कृत निबंध जोडला आहे, व लगेच पुढे त्याचा मराठींत सारांश दिला आहे. या निबंधांत दादोबा पांडुरंग यांनी पुनर्विवाहाविषयीं शास्त्रदृष्ट्या त्रोटक विवेचन केलें आहे. हे दोन्ही प्रयत्न अगदीच किरकोळ स्वरूपाचे आहेत. विष्णुशास्त्री पंडितांनी मात्र ह्या दिशेने आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. आपली संस्कृति जितकी अुच्च तितकीच अुदार आहे. मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या पवित्र वचनांवर आपल्या धर्माची अुभारणी झालेली आहे. तेव्हा त्यांत अशा अन्याय्य व अमानुष रूढींना थारा मिळण्याचा मुळींच संभव नाही, अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. वेद, स्मृति व पुराणें यांच्या सतत व्यासंगाने ती तिळमात्र कमी न होतां अुलट दुणावली. म्हणूनच जुन्या धर्मग्रंथांच्या साहाय्याने आमच्या भ्रामक व वेडगळ समजुतींचें समूळ अुच्चाटन करण्याचें कार्य त्यांनी हातीं घेतलें.

समाजसुधारणेच्या कोणत्याहि कार्यांत आपलें सर्व सामर्थ्य अेकवटल्याशिवाय केवळ शाब्दिक काथ्याकूट करून लोकांचें मतपरिवर्तन

होणें शक्य नाही, याची विष्णुशास्त्री पंडितांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणूनच स्त्रीजातीच्या उन्नतीसाठी आपलें शक्तिसर्वस्व वेंचण्याचा त्यांनी निश्चय केला; व लोकनिंदेच्या निष्ठुर आघातांना बिलकूल न जुमानतां त्यांनी तो आमरण पाळला. ज्या ज्या वेळेला त्यांच्या कसोटीची पाळी आली, त्या त्या वेळीं ते आपल्या शब्दाला जागले; व आपली तत्त्वनिष्ठा किती अढळ आहे याची त्यांनी जगाला खात्री पटवून दिली.

विष्णुशास्त्री पंडितांचें मूळगांव सातारा जिल्ह्यांतील बावधन हें होय. त्यांचे वडील परशुरामशास्त्री हे पुढे सातारकरांच्या आश्रयास येऊन राहिले. तेथे अि. स. १८२७ त विष्णुशास्त्र्यांचा जन्म झाला. लहानपणीं त्यांनी वडिलांजवळ संस्कृत भाषेचें प्राथमिक शिक्षण घेतलें; व नंतर वेदशास्त्रसंपन्न राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर व त्यांचे चिरंजीव नारायणाचार्य यांच्याजवळ बारा वर्षें राहून न्यायव्याकरणादि प्राचीन शास्त्रांचें परिश्रमपूर्वक अध्ययन केलें. अिंग्रजी शिक्षणाचें दिवसानुदिवस वाढत चाललेलें महत्त्व लक्षांत घेऊन ते अि. स. १८४५ त पुण्यास आले, व संस्कृत पाठशाळेंतील अिंग्रजी वर्गांत त्यांनी आपलें नांव दाखल केलें. परंतु वडिलांच्या आकस्मिक निधनामुळे त्यांना दीड वर्षांतच अिंग्रजी शिक्षण अर्धवट सोडावें लागलें. मात्र व्याकरणशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वांशीं त्यांचा पूर्ण परिचय असल्यामुळे अेवढ्या अल्पावधींतहि त्यांनी अिंग्रजी भाषेचा कसून अभ्यास केला; आणि विद्यालय सोडल्यानंतरहि आपला व्यासंग अव्याहत चालू ठेवून त्या भाषेंत प्रावीण्य मिळविलें. त्या काळीं अगोदर संस्कृत विद्येचें शास्त्रोक्त अध्ययन करून मग अिंग्रजी शिक्षण घेतलेले अनेक शास्त्री नांवारूपास आले. महादेवशास्त्री कोल्हटकर,

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, कृष्णशास्त्री गोडबोले, कृष्णशास्त्री माटवडेकर यांच्या गाढ विद्वत्तेपुढे कोणत्याहि आंग्लभाषाभिज्ञ पंडिताचें मस्तक नम्र झाल्यावाचून राहणार नाही. सुधारणेच्या कार्याला त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी यथाशक्ति हातभारच लावला आहे. परंतु अुज्ज्वल चारित्र्य, अलौकिक कार्यनिष्ठा, असामान्य नीतिधैर्य, लोकोत्तर त्याग अित्यादि गुणांत विष्णुशास्त्री पंडितांची बरोबरी करणारे महापुरुष त्या काळीं केवळ महाराष्ट्रांतच नव्हे तर अुभ्या हिंदुस्थानांतहि हाताच्या बोटांवर मोजण्याअितके असतील असें वाटत नाही.

वडिलांचें कृपाछत्र अेकाअेकीं गमावल्यामुळे विष्णुशास्त्र्यांना कुटुंबपोषणाचा भार आपल्या शिरावर घ्यावा लागला. अि.स.१८४८ त पंडितांनी सरकारी नोकरींत प्रवेश केला, व त्यांना दरमहा ४० रुपये पगारावर ट्रान्सलेशन अेक्झिबिशनरची जागा मिळाली. भाषांतराच्या कामाशिवाय त्यांना अध्यापनाचें कामहि थोडें करावें लागे. ह्या खात्यांत काम करीत असतांना त्यांनी दोनतीन भाषांतरात्मक शालेय ग्रंथ प्रसिद्ध केले. बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, गोविंद नारायण, केरो लक्ष्मण छत्रे, महादेवशास्त्री कोल्हटकर वगैरे त्या काळचे नामवंत लेखक व कार्यकर्ते शाळाखात्यांतूनच अुदयास आले होते. पंडितांनीहि आपलीं नोकरीचीं पंधरा सोळा वर्षें विद्यादानाच्या पवित्र कार्यांत खर्च केलीं.

कौटुंबिक आपत्तीमुळे जरी विष्णुशास्त्री पंडितांनी आपणांस सरकारी नोकरींत गुंतवून घेतलें होतें, तरी त्यामुळे त्यांना खरेंखुरें समाधान लाभलें नाही. जुन्या शास्त्रीघराण्यांत जरी त्यांचा जन्म झाला होता, तरी त्यांची दृष्टि पढिक पंडितांप्रमाणे पूर्वग्रहाने दूषित झालेली

नव्हती. समाजांत प्रत्यहीं चालणाऱ्या घडामोडींकडे त्यांचें फार बारीक लक्ष असे. बदलत्या काळाचें स्वरूप त्यांनी अचूक ओळखलें होतें. आणि म्हणूनच सनातन्यांच्या रुढिप्रियतेचा व अविचारीपणाचा त्यांना मनस्वी संताप येत असे. शाळेच्या टीचमर आवारांत पांच-पन्नास मुलांना तींच तींच ठराविक पाठ्यपुस्तकें शिकविण्यांत त्यांचें चित्त रमणें शक्य नव्हतें. त्यापेक्षा अधिक व्यापक व महत्त्वाच्या कार्याला त्यांनी आपलें आयुष्य वाहावें अशी अीश्वरी योजना होती. समाजांतील शेंकडो अनाथ व असहाय स्त्रियांच्या दुःखांना वाचा फोडण्यासाठीच त्यांचा जन्म होता. ह्या आपल्या जीवित-कार्याची त्यांना ओळख पटतांच अि. स. १८६४ च्या सुमारास ते सेवानिवृत्त झाले; व लोकसेवेच्या अुच्च ध्येयाने प्रेरित होअून त्यांनी वृत्तपत्र-व्यवसायांत लक्ष घातलें.

लोकजागृतीचें प्रभावी साधन या दृष्टीने नियतकालिकांचा प्रभाव नुकताच दृग्गोचर होअूं लागला होता. ज्ञानप्रकाश, शुभसूचक, वृत्त-वैभव, अिंदुप्रकाश, वृत्तप्रकाश, नेटिव ओपीनियन अित्यादि वृत्तपत्रें दर आठवड्यास निघूं लागलीं होतीं. शालापत्रक, आनंदलहरी, कथा-कल्पद्रुम, ज्ञानदर्पण, ज्ञानाकर अित्यादि लहानसहान मासिकेंहि मराठी भाषेंत प्रसिद्ध होत होतीं. श्रीकृष्णशास्त्री तळेकरांच्या नंतर विष्णुशास्त्री पंडित स्वतः शालापत्रकाचे संपादक म्हणून काम पाहात होते. सरकारी नोकरींतून मुक्त होतांक्षणींच त्यांनी वृत्तपत्रव्यवसायांत शिरकाव करून घेण्याची संधि साधली. अि. स. १८६४ च्या सुमारास ते अिंदुप्रकाशांतील मराठी विभागाचे अुपसंपादक म्हणून मुंबअीस गेले. अिंदुप्रकाश हें साप्ताहिक अि. स. १८६२ मध्ये निघालें. लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळबे व केशव सखारामशास्त्री गाड-

गीळ हे या पत्राची व्यवस्था पाहात असत. अिंदुप्रकाशाच्या अिंग्रजी विभागाचे संपादक न्या. मू. रानडे होते, व मराठी विभाग जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांच्याकडे सोपविला होता. सुरवातीपासूनच पंडितांचा ह्या साप्ताहिकाशीं निकट संबंध होता. पुण्यास असतांना ते या पत्रांचे 'मुनीम' होते. अि. स. १८६४ पासून मात्र ते प्रत्यक्ष लिहूं लागले; आणि पुढे अखेरपर्यंत ते या पत्राचेच संपादक होते.

अिंदुप्रकाशाचीं सूत्रें हातीं घेतल्यानंतरच पंडितांच्या कार्याला खरी सुरवात झाली. त्यापूर्वी त्यांनी सरकारच्या आश्रयाने कांही शालेय ग्रंथ प्रसिद्ध केले होते. पण त्यांत त्यांच्या रूढिभंजक विचारसरणीला बिलकूल वाव मिळाला नाही. सेवानिवृत्त झाल्यानंतर स्त्रीजातीच्या अुद्धारासाठी प्राणपणाने झगडण्याचा त्यांनी निर्धार केला व त्या धोरणानेच अिंदुप्रकाशांत ते आपलीं मतें निर्भीडपणें मांडूं लागले. प्राचीन धर्मग्रंथांचें त्यांनी स्वतंत्र दृष्टीने आलोडन केलें; आणि त्यांच्या पाठबळावरच नवीन सुधारणांचा पुरस्कार करण्यास ते पुढे सरसावले. लेखन, भाषण, चर्चा, कीर्तन अित्यादि साधनांच्या द्वारा आपले विचार लोकांच्या गळीं अुतरविण्याच्या ते प्रयत्नाला लागले. अिंदुप्रकाशांत बालविवाह, पुनर्विवाह, केशवपन, जरठकुमारीविवाह अित्यादि प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा करून विरोधकांच्या आक्षेपांचें सप्रमाण खंडन करण्याचा त्यांनी परिपाठ पाडला. प्राचीन काळीं समाजजीवनांत स्त्रियांचें स्थान फार मोठें होतें हें त्यांनी लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें. स्त्रियांना ज्ञानाचा अधिकार आहे किंवा नाही? आजन्म अविवाहित राहण्यास त्यांना शास्त्रांची कांही हरकत आहे काय? लग्नाच्या वयासंबंधी कांही किमान मर्यादा ठरवितां येअील किंवा नाही? विधवाविवाह सशास्त्र किंवा अशास्त्र

आहे! अित्यादि अनेक गोष्टींचा अूहापोह करून आपलीं निर्णायक मतें लोकांना पटवून देण्याची त्यांनी अविश्रांत खटपट केली.

पंडितांनी स्त्रियांच्या मूलभूत हक्कांचा जरी साकल्याने विचार केला होता; तरी पहिल्या प्रथम त्यांनी विधवाविवाहाचा प्रश्नच प्रामुख्याने हातीं घेतला. महाराष्ट्रांत पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला अि. स. १८४० पासूनच चालना मिळाली होती. अि. स. १८४२ सालीं बेळगांव येथे दोन ब्राह्मण बालविधवांचे पुनर्विवाह झाल्याचें वृत्त प्रभाकर पत्रांत प्रसिद्ध झालें होतें. याच सुमारास मुंबअीस 'परमहंस मंडळी' या नांवाची गुप्त संस्था स्थापन झाली होती. तिच्या अुद्देशपत्रिकेंतहि "विधवांच्या पुनर्विवाहाविषयी संमति असावी" असें प्रमुख कलम होतें. अि. स. १८५६ त विधवाविवाहाचा कायदा झाला. त्यामुळे ह्या सुधारणेच्या मार्गांतील मोठी धोंड दूर झाली. सुसंघटित प्रयत्नांशिवाय पुनर्विवाहप्रतिबंधाच्या दीर्घकालीन रूढीचें निर्मूलन होणार नाही हें लक्षांत घेअून पंडितांनी ता. २८ जानेवारी १८६६ रोजीं पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीची स्थापना केली. ह्या सभेचे अध्यक्ष जमखिंडीकर होते; व अुपाध्यक्षाच्या जागीं माधवराव विंचूरकरांची योजना केली होती. सभेचे चिटणीस स्वतः विष्णुशास्त्री पंडित होते. पहिल्या चार सहामाहींतील सभासदांची संख्या अनुक्रमें ११२, १३४, १६४, १९८ अशी होती. श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, काशीनाथ महादेव थत्ते, गोपाळराव देशमुख वगैरे लोकांनी सभासद मिळविण्याच्या कामीं बरेंच परिश्रम घेतले. यानंतर हळूहळू पुणें, रत्नागिरी, अहमदाबाद अित्यादि ठिकाणीं पुनर्विवाहोत्तेजक सभा स्थापन झाल्या. मुंबअी येथील सभेच्या विद्यमानें दर आठवड्यास ह्या प्रश्नाची चर्चा करण्यासाठी बैठक भरत असे. त्या वेळीं सनातनी

पंडितांनाहि तेथे येऊन वादविवाद करण्यास मोकळीक होती. लोकांचें औदासीन्य, भित्रेपणा, व धर्मभोळेपणा या तीन गोष्टी मुख्यतः पुनर्विवाहाच्या चळवळीच्या आड येतात. तेव्हा त्या नाहीशा करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणें हेंच पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीचें मुख्य कार्य होतें. ह्या कामीं त्यांना नेटिव ओपीनियन, हिंदु रिफॉर्मर, मित्रोदय अित्यादि पत्रांचा पूर्ण पाठिंबा होता.

आपल्या अंगीकृत कार्यावर पंडितांची जरी अढळ श्रद्धा होती, तरी त्यांच्या वृत्तींत दुराग्रहाचा लवलेशहि नव्हता. व्यावहारिक दृष्ट्या प्रतिपक्षांशीं तडजोड करण्यास ते नेहमी तत्पर असत. मतभेदांच्या मुद्यांवर अवास्तव जोर देऊन भांडणें वाढवीत बसण्यापेक्षा अुभयपक्षांची कोणत्या बाबतींत अेकवाक्यता होण्यासारखी आहे अिकडे त्यांचें जास्त लक्ष असे. पुनर्विवाहाच्या प्रश्नावर जरी दुमत असलें, तरी बालविवाहाचे अनिष्ट परिणाम सर्वांस मान्य होण्याजोगे आहेत असें दिसून येतांच त्यांनी सनातनी व सुधारक या दोन्ही पक्षांना पसंत पडेल असें संमतिपत्र तयार केलें; व तें गोविंदशास्त्री लेले, गणेशशास्त्री मालवणकर, सदाशिवशास्त्री लेले, विष्णुशास्त्री पंडित, लक्ष्मणशास्त्री हळबे अित्यादि पंडितांच्या नांवांनी प्रसिद्ध केलें. त्यांत कन्येचा विवाह बारा वर्षांपासून सोळा वर्षांपर्यंत करावा, व पुरुषाने सतरा वर्षांपुढे पंचेचाळीस वर्षांपर्यंतच आपलें लग्न करावें असें स्पष्ट म्हटलें होतें.

"कन्येचा विवाह ती अुपवर झाल्यावर म्हणजे बारा वर्षांपासून सोळा वर्षांपावेतों रजोदर्शनाच्या पूर्वी करावा. अशा रीतीने कन्या ठेवण्यांत कदाचित् विवाहापूर्वी रजोदर्शन झाल्यास त्याबद्दल गोप्रदानात्मक वगैरे प्रायश्चित्त मन्वादिकांनीं सांगितलें आहे (हें ब्राह्मण-

कन्याविवाहविचार नांवाच्या पुस्तकांत लिहिलें आहे.) तें करून नंतर विवाह करावा; परंतु कन्या अुपवर होण्याच्या पूर्वी तिचा विवाह करूं नये. याप्रमाणेच पुरुषाने १७ वर्षांपुढे ४५ वर्षांपर्यंतच आपलें लग्न करावें. त्याच्या आगेमागे त्याने लग्न करूं नये व त्यांस कोणी कन्या देअूं नये. या दोन अुपायानी दुःखांत पडणाऱ्या अनेक स्त्रियांची विपत्ति बऱ्याच अंशीं दूर होअील."[1]

पंडितांच्या प्रोत्साहनाने पुणें येथील नारायण जगन्नाथ भिडे यांनी पुनर्विवाह केला; परंतु त्याचा फारसा गाजावाजा झाला नाही. त्यानंतर विष्णुशास्त्र्यांनी ता. १५ जून १८६९ रोजीं मुंबअीस मोरोबा कान्होबा यांच्या वाड्यांत प्रभाकर भट परांजपे यांची कन्या वेणूबाअी हिचा पुनर्विवाह मोठ्या थाटामाटांत घडवून आणला. ह्या विवाहांत नियोजित वर पांडुरंग विनायक करमरकर हे होते. समारंभाच्या कुंकुमपत्रिकेवर गोपाळ हरी देशमुख, विष्णु परशुराम पंडित, विष्णु मोरेश्वर भिडे, श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, विष्णु परशुराम रानडे, महादेव गोविंद रानडे, जनार्दन सखाराम गाडगीळ अशा सात वजनदार पुढाऱ्यांच्या सह्या होत्या. ह्या समारंभास मुंबअींतील बरेच प्रमुख लोक अुपस्थित होते. वधूवरांना मिळालेल्या अहेराची रक्कमहि जवळ जवळ तीन हजारांपर्यंत गेली. शिवाय विष्णुशास्त्री पंडितांनी पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीच्या फंडांतून दोन हजार रुपये पुनर्विवाहित स्त्रीच्या नांवें बँकेंत ठेवले. हा समारंभ कल्पनेबाहेर यशस्वी झाला. यामुळे विरोधकांचें पित्त खवळलें; व त्यांनी बहिष्काराचें रामबाण अस्त्र बाहेर काढलें.

पांडुरंगराव व वेणूबाअी यांच्या पुनर्विवाहामुळे पुराणमताभिमानी

---

१ पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीचा रिपोर्ट, १८६७-६८.

लोकांत खूपच खळबळ अुडाली. सुधारणावादी पक्षाचें बळ दिवसानुदिवस वाढत चाललें आहे हें लक्षण कांही ठीक नव्हे, अशी त्यांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली; व भल्याबुऱ्या मार्गांनी त्याचा नायनाट करण्याचा अुद्योग आरंभिला. मुंबअी, पुणें वगैरे ठिकाणीं सनातनी पंडितांच्या सभा भरून त्यांत प्रस्तुत पुनर्विवाहाला पाठिंबा देणाऱ्या पुढाऱ्यांना बहिष्कृत करण्याचा व्यूह रचण्यांत आला. प्रभाकर शिवराम भावे व कृष्णाशास्त्री साठे यांनी मुंबअीस 'हिंदुधर्म व्यवस्थापक सभा' स्थापन केली व तिच्या मार्फत दर रविवारीं जाहीर बैठक भरवून पुनर्विवाहपक्षाचें खंडन करण्याचें काम हातीं घेतलें. आमचा अुपक्रम शास्त्रसंमत आहे याबद्दल आम्हांस मुळींच संशय नाही; शिवाय ज्या कोणास आमचें मत अमान्य असेल त्यांच्याशीं वाद करण्यास आम्ही तयार आहोंत असें विष्णुशास्त्र्यांनी सनातनी पंडितांना निक्षून सांगितलें होतें. याच सुमारास जगद्गुरु शंकराचार्यांची स्वारी रत्नागिरीस गेली होती. तेव्हा कांही लोकांनी पुनर्विवाहाविषयी त्यांचा अभिप्राय विचारला; परंतु श्रींनी संभावितपणें अुत्तर देण्याची टाळाटाळ केली. मात्र लवकरच त्यांनी कऱ्हाड येथील सुप्रसिद्ध धर्ममार्तंड विठोबाअण्णा दप्तरदार यांना विधवाविवाहनिषेधाची मोहीम सुरू करण्याची आज्ञा केली. श्रींच्या अिच्छेस मान देअून सुधारकपक्षाला नामोहरम करण्याचा विठोबाअण्णांनी विडा अुचलला; व त्यासाठी पुणें येथे येअून त्यांनी आपला मुक्काम ठोकला. त्यांचा व पंडितांचा पुनर्विवाहाच्या शास्त्रतेविषयी जाहीर वाद व्हावा म्हणून बोलणें चालू होतें. परंतु वादाच्या अटींसंबंधी अेकवाक्यता न झाल्यामुळे ते फिसकटलें. पुढे विठोबाअण्णांनी पाच्छापूरकरांच्या वाड्यांत व्याख्यानें देण्यास आरंभ केला. पंडितांनीहि अनेक सुधारणाप्रेमी मित्रांच्या आग्रहावरून मांडवांच्या वाड्यांत

आपली व्याख्यानमाला गुंफली. त्यानंतर थोडक्याच दिवसांत शंकराचार्यांची स्वारी आपल्या लवाजम्यासह पुणें येथे आली; व त्या वेळीं बरेच दिवस घाटत असलेल्या शास्त्रचर्चेचा योग जुळून आला. पुनर्विवाहोत्तेजक पक्षाचे पांच, निषेधक पक्षाचे पांच, आणि सरपंच अेक अशा अकरा पंचांसमोर विष्णुशास्त्री पंडित व नारायणाचार्य गजेंद्रगडकर यांचा नअू दिवस कडाक्याचा वाद झाला. सुधारणावादी पक्षाच्या भूमिकेचा निर्विकार मनाने विचार न करतांच निषेधकांनी निर्णयाची मागणी केली. आयत्या वेळीं सनातनी पंडितांच्या भिडेला बळी पडून अुत्तेजक पक्षाकडील अेका पंचाने विरुद्ध मत दिलें. त्यामुळे पुनर्विवाहपक्षाचा दोन मतांनी पराभव झाला; व तळेकर, रानडे, देशमुख प्रभृति पुढाऱ्यांवरील बहिष्काराला पुष्टि मिळाली. गोपाळराव देशमुख हे मुलीला सासरीं त्रास होअूं नये म्हणून प्रायश्चित्त घेअून मोकळे झाले. पण पंडित, रानडे, व मोडक यांना मात्र बहिष्काराचा जाच बराच काळ सहन करावा लागला. मूठभर पंडितांनी जरी पुनर्विवाह निषिद्ध ठरविला, तरी समाजांतील डोळस व विचारी लोकांना ह्या सुधारणेचें महत्त्व अधिकाधिक पटूं लागलें होतें. समाजाच्या अुद्धारासाठी स्थापन झालेलीं धर्मपीठेंच कालान्तराने कशीं निष्क्रिय व प्रतिगामी बनतात याचें अुत्कृष्ट प्रत्यन्तर या वादाने मिळालें. आपला पक्ष जरी न्याय्य असला तरी जगाची रीत अुफराटी आहे याची विष्णुशास्त्र्यांना जाणीव होती. अदूरदर्शी पंडितांच्या न्यायालयांत सार्क्रेटीस गुन्हेगार ठरला; येशू ख्रिस्ताला देहान्तशासन दिलें गेलें; परंतु त्यामुळे त्यांचें कांहीच नुकसान झालें नाही. सर्व जग त्यांच्या पायावर लोळण घेअूं लागलें. त्यांचें तत्त्वज्ञान अमर होअून राहिलें. ह्या सर्व गोष्टी विचारांत घेअून पंडितांनी आपला धीर खचूं दिला

नाही; व आदर्श कर्मयोग्याप्रमाणे आपलें कार्य अखंड चालू ठेवलें.

विष्णुशास्त्री पंडित हे बोलघेवडे सुधारक नव्हते. आपल्या तत्त्वांचें तंतोतंत परिपालन करतांना पडेल ती झीज सोसण्याची त्यांची तयारी होती. महाराष्ट्रांतील मी मी म्हणणाऱ्या नामवंत सुधारकांनी वाटेल त्या लंगड्या सबबी पुढे करून अैन आणीबाणीच्या वेळीं कच खाल्ल्याचीं अुदाहरणें कांहीं थोडींथोडकीं नाहीत. परंतु पंडितांची वृत्ति फार वेगळी होती. लोकांना ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगून आपण नामानिराळे राहणें त्यांना कधीच रुचलें नाही. यदृच्छेने त्यांच्या आयुष्यांत कसोटीची वेळ आली; व तिच्यांतून ते तावूनसुलाखून बाहेर पडले. अि. स. १८७४ च्या सुमारास त्यांची पहिली पत्नी दिवंगत झाली. आता पुढे पंडित अविवाहित राहतात, पुनर्विवाह करतात, का आपलें सर्व तत्त्वज्ञान गुंडाळून ठेवून साळसूदपणें अेखाद्या बालवधूशीं विवाहबद्ध होतात अिकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिले होते. ज्या पवित्र कार्याचा जन्मभर प्रसार केला त्याला प्रत्यक्ष कृतीने पाठिंबा देण्याची संधि पंडितांनी वाया जाऊं दिली नाही. ता. २१ अेप्रिल १८७४ रोजीं त्यांनी न्यायकचेरींत जाऊन आपलें करारपत्र सादर केलें. ह्या कराराने त्यांनी वामनराव आगाशे यांची कन्या कुसाबाअी हिच्याशीं विवाह करण्याचें ठरविलें. हरीपंत पटवर्धन यांच्या आकस्मिक निधनाने कुसाबाअी विधवा झालीहोती. करारानंतर आठ महिन्यांनी पंडितांनी तिच्याशीं विधिपूर्वक पुनर्विवाह केला.

स्त्रीजातीच्या अुन्नतीपुरतेंच जरी विष्णुशास्त्र्यांनी आपलें कार्यक्षेत्र मर्यादित केलें होतें; तरी त्यांची दृष्टि अत्यंत व्यापक होती. समाजजीवनाच्या धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, औद्योगिक अित्यादि सर्व अंगांच्या सुधारणेविषयी त्यांना सारखीच तळमळ

होती. अशा निरनिराळ्या समाजोपयोगी विषयांचा त्यांनी आपल्या अिदुप्रकाशांतील लेखांत वेळोवेळीं परामर्श घेतला आहे. जन्मभर त्यांनी समाजाचीच चिन्ता वाहिली. लोकापवादाची कधी पर्वा केली नाही. शेकडो संकटें ओढवून घेतलीं; पण स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीशीं प्रतारणा करण्याचें मनांतहि आणलें नाहीं. अशा रीतीने आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण समाजसेवेंसाठीं खर्च करून या महापुरुषाने ता. २९ अेप्रिल १८७६ रोजीं महाबळेश्वरीं आपला देह ठेवला.

सरकारी नोकरी सोडल्यापासून पंडितांनी आपलें सारें लक्ष स्त्रियांच्या सुधारणेकडे लावलें होतें. त्यासाठी त्यांनी गांवोगांवीं व्याख्यानें दिलीं; अनेक ग्रंथ लिहिले; शेकडो लेख प्रसिद्ध केले; आबालवृद्धांशीं खुल्या दिलाने वारंवार चर्चा केली; मतप्रचाराचें अेकहि साधन त्यांनी सोडलें नाही. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, बालविवाह, जरठकुमारीविवाह, परदेशगमन, जातिभेद अित्यादि अनेक प्रश्नांचा त्यांनी आपल्या लेखांतून अूहापोह केला आहे. त्यांचें सगळें विवेचन प्रायः जुन्या धर्मग्रंथांवर आधारलेलें आहे. प्राचीन धर्मग्रंथांचें चिकित्सक दृष्टीने अध्ययन करून त्यांनी आपलीं मतें बनविलीं होतीं. त्यामुळे त्यांच्याशीं वाद करतांना मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांचीहि तारांबळ अुडत असे. त्यांची भाषा कांहीशी खडबडीत, पण सरळ, व सोपी आहे. त्यांच्या प्रत्येक लेखांत त्यांच्या अंतःकरणाची तळमळ, आत्मविश्वास, शोधकता, व व्यासंग स्पष्ट दिसून येतो.

विष्णुशास्त्री पंडितांचे ग्रंथ, लेख व व्याख्यानें

शालेय

१ **नाना फडनवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर** मुंबअी १८५९

२ हिंदुस्थानचा अितिहास भाग ३ रा
(मरेकृत अितिहासाचें भाषांतर) मुंबअी १८६१
३ अिंग्रजी-मराठी कोश मुंबअी १८६४
४ संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश मुंबअी १८६५
५ संस्कृत तिसरें पुस्तक (अिंग्रजी) मुंबअी १८६८

सामाजिक व धार्मिक

१ ब्राह्मणकन्याविवाहविचार मुंबअी १८६४
२ पुरुषसूक्तव्याख्या मुंबअी १८६४
३ विधवाविवाह मुंबअी १८६५
४ विधवोद्वाहविवेक (संस्कृत) मुंबअी १८६८
५ पुनर्विवाह सशास्त्र असल्याविषयीं पुणें
व नाशिक येथें दिलेलीं व्याख्यानें मुंबअी १८७०
६ आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति व
त्यांची परस्परांशीं तुलना आणि द्विजांनीं
नावेंतून विलायतेस जाणें निर्दोष आहे या
विषयांवर व्याख्यानें मुंबअी १८७२
७ स्मृतिशास्त्र– व्याख्यान मुंबअी १८७३
८ शूद्रधर्म मुंबअी १८७३
९ वेदांतील सूर्यासावित्रीविवाह मुंबअी १८७४
१० देवरुख्यांविषयीं विचार मुंबअी १८७४
११ आयुष्यवर्तनक्रमाविषयीं श्रुतिस्मृतींच्या
आज्ञा– व्याख्यान मुंबअी १८७५
१२ स्त्रियांचे अधिकार– व्याख्यान मुंबअी १८७५

पद्यात्मक

१ पुष्पमाला मुंबअी १८७४

२ तुकारामबावाच्या अभंगांची गाथा—
भाग १–२ मुंबअी १८६९-७३

३ स्त्रीगायनसंग्रह अथवा बायकांचीं गाणीं मुंबअी १८८२

विष्णुशास्त्री पंडित हे विद्याखात्यांत जवळ जवळ सोळा वर्षें नोकरीस होते. तेवढ्या मुदतींत 'ट्रान्स्लेशन अेक्झीबिशनर' म्हणूनहि ते पाठ्यपुस्तकांच्या भाषांतराचें काम पाहत असत. त्यामुळे त्यांच्या हातून चारपांच शालेय ग्रंथ निर्माण झाले. त्यांपैकी दोन कोश-ग्रंथ आहेत व अितर दोन भाषांतरात्मक आहेत. क्यापटन म्याक्डोनाल्ड यांच्या 'नाना फडनवीस यांची बखर' या चरित्रग्रंथाचा सुबोध सारांश त्यांनी अि. स. १८५९ त प्रसिद्ध केला. त्याचप्रमाणे मरे यांच्या हिंदुस्थानच्या अितिहासाच्या तिसऱ्या विभागाचें त्यांनी भाषांतर केलें आहे. हीं सर्व पुस्तकें सरकारी विद्याखात्याच्या प्रेरणेने व प्रोत्साहनाने लिहिलीं गेलीं. तेव्हा पंडितांच्या विवक्षित विचारसरणीचें प्रतिबिंब त्यांत अुमटलें नसलें, तर मुळींच नवल नाही.

पंडितांचें सामाजिक विषयावरील पहिलें प्रसिद्ध पुस्तक 'ब्राह्मण-कन्याविवाहविचार' हें होय. त्यामध्ये त्यांनी श्रुति, स्मृति व पुराणें यांच्या आधारें प्रौढविवाहाचें समर्थन केलें आहे. 'खोट्या खड्यास चमक अधिक' या म्हणीप्रमाणे आपल्या समाजांत मूळ शास्त्रापेक्षा परंपरागत रूढींचें महत्त्व जास्त वाढलें आहे हें त्यांनी लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें. लग्नापूर्वी ऋतुप्राप्ति झाली असतां ब्राह्मण-कन्येला विवाहयोग्यता येतच नाही ही समजूत कशी फोल व निराधार आहे तें पंडितांनी या निबंधांत मनुस्मृति, यमस्मृति, संस्कारकौस्तुभ,

प्रयोगरत्न अित्यादि ग्रंथांतील प्रमाणें देअून स्पष्ट केलें आहे. लेखकाची भूमिका लक्षांत येण्यास त्यांतील अेक छोटासा अुतारा येथे सादर करतों.

"कन्येस विवाहाच्या पूर्वी व विवाहहोमकाळीं ऋतुप्राप्ति झाली असतां प्रायश्चित्त सांगितलें. यावरूनच त्या ऋषींच्या मतीं ऋतु-प्राप्त्युत्तरविवाह कांहींसा सदोष आहे, आणि ऋतुप्राप्तीच्या पूर्वीचा त्यापेक्षां विशेष प्रशस्त आहे, हें अगदीं अुघड सिद्ध होतें. तथापि तो ऋतुप्राप्तीपूर्वीच झाला पाहिजे, नाहीं तर कन्या ब्राह्मण्यांतून भ्रष्ट होते, असा जो ग्रह आहे तो निर्मूल आहे हें, आणि ऋतुप्राप्तीच्या पूर्वी केव्हांही विवाह करणें सारखेंच प्रशस्त आहे हें, या दोन गोष्टी वरील ग्रंथावरून सिद्ध होतात हें येथें दाखवणें आहे. दुसरी गोष्ट, कोणत्याही दोषाचें गुरुत्व अथवा लघुत्व त्या दोषाबद्दल प्रायश्चित्तरूप जी निष्कृति सांगितली असेल तिच्या गुरुत्वावरून अथवा लघुत्वावरून अनुमेय आहे, हें स्पष्टच आहे. आणि ज्या अर्थी विवाहापूर्वी रजो-दर्शन झालें असतां निष्कृति मोठीशी नाहीं त्या अर्थी तो दोष मोठासा नाहीं हें अगदीं अुघडपणें सिद्ध दिसतें, याचा सुज्ञांनीं विचार करावा."[१]

विधवाविवाहाच्या चळवळींतच पंडितांनी आपलें सर्व आयुष्य खर्च केलें होतें. तेव्हा या विषयावरच त्यांचें बरेंचसें लेखन व्हावें हें स्वाभाविक आहे. अगदी आरंभीं त्यांनी पंडित अीश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या 'विधवाविवाह' या ग्रंथाचा मराठींत अनुवाद केला. अीश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी बंगालमध्ये पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला जोराची चालना दिली. पाराशरस्मृतींतील ज्या दोन श्लोकांवर पुनर्विवाहपक्षाची सगळी अिमारत अुभारली होती, ते श्लोक अीश्वरचंद्रांनीच प्रथम शोधून काढले. या ग्रंथाच्या वाचनानेच विष्णुशास्त्री पंडितांनाहि जुन्या

१ ब्राह्मणकन्याविवाहविचार— पृ. १३-१४.

धर्मग्रंथांचें चिकित्सक दृष्टीने अध्ययन करण्याची स्फूर्ति मिळाली असेल असें वाटतें. अीश्वरचंद्रांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांनी त्याचें पत्रद्वारें खंडन केलें होतें. त्याचप्रमाणें काशींतील चौदा पंडितांनीहि विधवाविवाहाच्या खंडनासाठी 'पुनर्विवाहनिषेध' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. कृष्णशास्त्री साठे यांनी त्याचें मराठी भाषांतर प्रसिद्ध केलें. ह्याखेरीज बाळकृष्ण लक्ष्मणशास्त्री बापट यांनीहि 'विधवाविवाहखंडन' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. अशा रीतीने त्या वेळीं ह्या प्रश्नाचा अुलटसुलट दोन्ही बाजूंनी अूहापोह होत होता. काशीच्या चौदा पंडितांनी लिहिलेल्या ग्रंथाच्या खंडनार्थ विष्णुशास्त्र्यांनी 'विधवोद्वाहविवेक' हा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. त्याच्या मराठी भाषांतराचें काम चालू होतें. परंतु तें प्रसिद्ध झाल्याचें कोठे आढळत नाही. पंडितांनी या विषयावर ठिकठिकाणीं अनेक व्याख्यानें दिलीं. त्यांपैकीं पुणें व नाशिक येथील व्याख्यानें मात्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या व्याख्यानांतील अेक अुतारा येथें अुद्धृत करतों.

"विवाह होण्याविषयीं पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या अंगीं जे गुण असले पाहिजेत म्हणून सांगितले आहेत त्यांत, सर्व सांसारिक कृत्यांची जबाबदारी स्त्रीपेक्षां पुरुषावर जास्ती असल्याचें मनांत आणून पुरुषाच्या आंगच्या गुणांची संख्या जास्त लिहिली आहे, आणि अर्थात् स्त्रीच्या आंगच्या गुणांची संख्या कमी लिहिली आहे. यांजपैकीं कांहीं कांहीं गुणांची परीक्षा फार बारकाअीनें करण्यास सांगितलें आहे. परंतु कितीही बारकाअी केली तरी अत्यंत अल्पज्ञ हा मनुष्य अनेक कारणांनीं चुकीस पात्र आहेच. यास्तव अशाप्रकारें चुक्या होअून विवाह घडून आल्यास त्यांतून आणि विवाहोत्तर आधिदैविक अथवा आधिभौतिक अित्यादि संकटें आलीं असतां त्यांतून त्यास पार पाड-

ण्यास तसतसे मार्ग करून ठेविलेच आहेत.—म्हणजे विवाहित पुरुषाचा व विवाहित स्त्रीचा पुनः विवाह करण्यास मोकळीक दिली आहे. त्यांत ती पुरुषास दिली असल्याचें सर्वांस माहीत असून वस्तुतः ती जितकी दिली आहे तिजपेक्षां स्वहस्तांतच सर्वदा नियम धारण करणाऱ्या पुरुषांनीं ती वाढविली आहे. ती आतां वाढतां वाढतां अशा अुच्चपदास येअून पोंचली आहे कीं, बिचाऱ्या हजारो अबला तेथून तीस बळी पडत आहेत. मुलीच्या विचारावांचून पाहिजे तितक्या वयाच्या व पाहिजे त्या ठोंब्यास मुली देण्याच्याच अेकट्या प्रघाताचा विचार केल्यासही मी म्हटलेल्या गोष्टीचीं अुदाहरणें हजारो सांपडतील. अस्तु.

आतां पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांसहि कितीअेक आपत्तींच्या प्रसंगीं पुनर्विवाहास स्पष्टपणें मोकळीक दिली आहे. ही मोकळीक देणारा साक्षात् वेदपुरुष आहे; व मनु, कात्यायन, वसिष्ठ, प्रजापति, शातातप, नारद, हारीत, व पराशर हे आठ महर्षि आहेत. तूर्त अितके अवगत आहेत; व शोधाअंतीं आणखीही बहुत अुपलब्ध होतील असा बहुत संभव आहे."[१]

'आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति......' या छोटे-खानी पुस्तकांत विष्णुशास्त्री पंडितांनी पुण्यास 'फ्रेंडली मीटिंग' पुढे दिलेल्या तीन व्याख्यानांचा समावेश केला आहे. पहिल्या व्याख्या-नांत प्राचीन व अर्वाचीन चालींची तुलना करून पूर्वकालीन समाज-व्यवस्थेंत स्त्रियांचे हक्क अबाधित राखण्याची किती दक्षता घेण्यांत आली होती तें साधार स्पष्ट केलें आहे. पूर्वी स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा अधिकार होता; मुलींच्या संमतीशिवाय वराची निवड करण्यास

१ स्त्रीपुनर्विवाह सशास्त्र असल्याविषयीं व्याख्यानें— पृ. ६०-६२.

मनाअी होती; कन्याविक्रयाच्या चालीचा ठिकठिकाणीं तीव्र निषेध केला आहे; प्रौढ विवाहाची प्रथा सर्रास रूढ होती; अित्यादि गोष्टींचा त्यांनी आपल्या भाषणांत अुल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणे श्रुतिस्मृतिप्रणीत राजधर्माचें स्वरूप विशद करून आमच्या राजेरजवाड्यांची सौम्य शब्दांत हजेरी घेतली आहे. तिसऱ्या व्याख्यानांत ज्ञानार्जनासाठी परदेशगमन शास्त्रदृष्ट्या निषिद्ध नाही ह्या मुद्याचें थोडक्यांत विवेचन केलें आहे. तसेंच रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार या दोन्ही बाबतींत जातिभेदाचे निर्बंध पूर्वी आजच्या अितक्या कडक रीतीने पाळले जात नसत ह्या गोष्टीकडेहि त्यांनी मुद्दाम श्रोत्यांचें लक्ष वेधलें आहे.

"विवाहसंबंधांत जातिभेद अगर वर्णभेद प्राचीनकालीं मानीत नव्हते असें धर्मशास्त्रावरून व त्या काळच्या व्यवहारावरून निर्विवाद सिद्ध होतें. ब्राह्मणास ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्णांच्या; क्षत्रियास क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या तीन वर्णांच्या; वैश्यास वैश्य, शूद्र या दोन वर्णांच्या; व शूद्रास शूद्रवर्णाची अशा बायका करण्यास आज्ञा दिली आहे व ती प्राचीन काळीं चालू होती असें मन्वादि सर्व स्मृतींच्या आचाराध्यायांतील व व्यवहाराध्यायांतील वचनांवरून स्पष्ट होतें. याशिवाय क्षत्रियवंशांतील पुरुषही ब्राह्मणवर्णाच्या बायका करीत असत असें अितिहासांत आढळतें. ही चाल फार चांगली व लोकांस सुखावह होती. ती अर्वाचीन काळीं अगदीं बंद झाली, ती पुनः चालू करणें हें सर्वांचें कर्तव्य आहे."[१]

पंडितांनी ता. ११ अेप्रिल १८७३ रोजीं मराठी ज्ञानप्रसारक सभेमध्ये 'स्मृतिशास्त्र' या विषयावर विचारप्रवर्तक व्याख्यान दिलें.

---

१ आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति – पृ. १४-१५.

तें विविधज्ञानविस्तारांत प्रसिद्ध झालें आहे. या भाषणांत त्यांनी युरोपियन पंडितांच्या भाषांतरावर अवलंबून न राहतां स्वतंत्र रीतीनें स्मृतिग्रंथांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. पंडितांच्या सूक्ष्म व शोधक बुद्धीचे पुरावे या व्याख्यानांत जागोजाग आढळतात. आरंभीं त्यांनी श्रुति व स्मृति यांच्या प्रामाण्याची मीमांसा करून नंतर स्मृतिग्रंथांचें स्वरूप सविस्तर स्पष्ट केलें आहे. शेवटीं वैदिक वर्णव्यवस्था व स्त्रियांसंबंधीचा प्राचीन शास्त्रकारांचा दृष्टिकोन या गोष्टींचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे.

"धर्मशास्त्राचें खरें मर्म समजण्यास साक्षात् श्रुति व स्मृति यांचाच अभ्यास केला पाहिजे. व्याख्याग्रंथांवरच भरवसा ठेवून अुपयोग नाही. तसेंच युरोपियन लोकांचीं भाषांतरें कितीही चांगलीं झालीं असलीं तरी त्यांच्या द्वारें मूळ ग्रंथांचें यथार्थज्ञान कधींही व्हावयाचें नाहीं. खेरीज त्यांचीं बहुतेक भाषांतरें चुकलेलीं आहेत व कितीअेक मूळापासून फारच दूर आहेत. अर्वाचीनकाळच्या शास्त्री वगैरे लोकांस स्मृतींची जी माहिती आहे ती मयूख, मिताक्षरा, माधव, निर्णयसिंधु अित्यादि निबंधांवरून आहे. प्रत्यक्ष स्मृतीच वाचून पाहणारे असें थोडे आहेत. यामुळे या स्मृतीविषयीं, त्यांच्या कर्त्यांविषयीं व त्यांतील विषयांविषयीं त्यांस असावा तसा समज नाहीं."[१]

विष्णुशास्त्र्यांनी ता. १२ मार्च १८७४ रोजीं अुपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे 'आयुष्यवर्तनक्रमाविषयी श्रुतिस्मृतींच्या आज्ञा' या विषयावर केलेलें भाषणहि विविधज्ञानविस्तारांतच प्रसिद्ध झालें आहे. सुरवातीस त्यांनी सृष्टीच्या अुत्पत्तिविषयी श्रुतींचा अभिप्राय सांगितला; व त्यांत रूपकालंकाराने विराट्स्वरूपाच्या चार अव-

१ विविधज्ञानविस्तार, पु.५, पृ.२०५.

यवांच्या ठिकाणीं चतुर्वर्णात्मक सृष्टीची योजना केली आहे असें प्रतिपादन केलें. नंतर त्यांनी चाऱ्ही आश्रमांचा निर्देश करून ब्रह्मचर्याश्रम व गृहस्थाश्रम या दोहोंचेंच प्रामुख्याने विवेचन केलें. तसेंच नुसतें पाठांतर व्यर्थ आहे, व 'अर्थज्ञान झाल्यावांचून अध्ययनाची समाप्तिच होत नाहीं असें श्रुतिस्मृतींचें खरें मत आहे' या मुद्यावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे. शिवाय परधर्मीय राजवटींत धर्मशिक्षणाची हयगय झाल्याशिवाय राहात नाही; तेव्हा आपणच त्या बाबतींत प्रयत्न केला पाहिजे असेंहि त्यांनी सांगितलें. त्यांच्या ह्या भाषणांतील कांही भाग येथें अुद्धृत करतों.

"लोकांस धर्मसंबंधी शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे हें अुघडच आहे. परंतु विद्याभ्यासाचें काम केवळ राजाच्याच हातांत राहील आणि तो राजा व प्रजा हीं अुभयतां अेकधर्मांचीं नसतील तेव्हां धर्मसंबंधी शिक्षणाची न्यूनता अथवा हयगय होअून लोकांत धर्माविषयीं अज्ञान होअून ते धर्मरहित अथवा परधर्माश्रित असे होतात हें हल्लींच्या स्थितीवरून सहज लक्षांत येत आहे."[1]

ज्ञानप्रसारक सभेपुढे ता.५ मार्च १८७५ रोजीं पंडितांचें आणखी अेक व्याख्यान झालें. तेंहि विविधज्ञानविस्तारांत आलें होतें. व्याख्यानाचा विषय 'स्त्रियांचे अधिकार' हा होता. त्यांत त्यांनी स्त्रीजीवनविषयक अनेक प्रश्न अुपस्थित करून त्यांची शास्त्रशुद्ध चर्चा केली आहे. सामान्य जनांचा बुद्धिभेद करण्यापेक्षा धर्मवचनांच्या आधारानेच न्याय्य सुधारणांचें समर्थन केल्यास तें अधिक परिणामकारक होतें असें त्यांनी आरंभीं स्पष्ट म्हटलें आहे. मन्वादि स्मृतिकारांनी समाजजीवनांत स्त्री आणि पुरुष या दोघांचेंहि महत्त्व सारखेंच मानलें

१ विविधज्ञानविस्तार, पु. ७, पृ. १५७.

आहे. पूर्वीच्या कल्पांत स्त्रियांना अुपनयनसंस्कार विहित होता, त्याचप्रमाणे वेदाध्ययनाचाहि पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार होता. गार्गी, वडवा, सुलभा अित्यादि ब्रह्मवादिनी स्त्रियांची नांवें प्रसिद्ध आहेत. विवाह करणें अथवा न करणें स्त्रियांच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. त्यांना शास्त्रांचें तसें बंधन नाही. विवाहाच्या बाबतींत मुख्य विचार व संमति कन्येचीच असली पाहिजे, आणि तिच्या अिच्छेनुरूपच वराची योजना झाली पाहिजे अशा अनेक मुद्यांचा पंडितांनी या व्याख्यानांत परामर्श घेतला आहे. त्यांतील कांही भाग येथे अुतरून घेतों.

"आपल्या सर्वसाधारण लोकांच्या प्रस्तुतच्या निकृष्ट प्रतीच्या मानसिक स्थितीच्या मानानें पाहतां कोणीही मनुष्य कसाही विद्वान् अथवा प्रतिष्ठित असला तरी आजच्या व्याख्यानाच्या विषयांत त्याचेच विचार म्हणून कधीं अुपयोगी पडावयाचे नाहींत. तर ज्या महर्षींविषयीं त्यांची पूज्यबुद्धि अद्यापि नष्ट झाली नाहीं, त्यांचे विचार त्या विषयावर काय आहेत हेंच मुख्यत्वें लिहून प्रसंगविशेषीं स्वाभिप्राय द्यावा हें बरें वाटल्यामुळें तशीच आज योजना केली आहे."

"आपणांस पसंत वाटत असून कन्येस पसंत वाटत नसेल तर तो वर सोडून कन्येस जो पसंत वाटत असेल त्यासच कन्या पित्यानें द्यावी, आणि तसेंच आपणांस आवडत असेल तीच कन्या मुलाच्या गळ्यांत न बांधतां त्यास जी आवडत असेल ती त्यास द्यावी. म्हणजे विवाहाच्या बाबतींत वधूस वर पसंत व वरास वधू पसंत असेल तरच त्यांचा विवाह करावा; नाहीं तर कसा तरी अेकदां विवाह करून दोन हातांचे चार हात (मुसक्या बांधण्याचें काम) करूं नयेत अशी या नियमाची आज्ञा आहे. तेव्हा आपणांस आवडेल तसाच नवरा

बाप वगैरेकडून करून घेण्याचा किंवा स्वतः करण्याचा स्त्रियांस पूर्ण हक्क आहे. कन्येस यथायोग्य वर न मिळेल तर ती जन्मभर अविवाहित ठेवावी, परंतु अयोग्य वरास कधींही देऊं नये असें मनूनें स्पष्ट सांगितलें आहे."[१]

लेख, भाषणें, चर्चा याचप्रमाणे पंडितांनी देशाच्या सर्वांगीण सुधारणेच्या दृष्टीने कीर्तनें करण्याचाहि उपक्रम केला. त्यांत ते अनेक समाजोपयोगी विषयांचें निरूपण करीत असत. त्यासाठी त्यांनी निरनिराळ्या वृत्तांत बरीचशीं पद्यें तयार केलीं, व स्नेह्यांच्या आग्रहाखातर पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केलीं. ह्या पुष्पमालेंतील पांच सात पद्यें जरी सहज चाळलीं, तरी त्यावरून पंडितांची दृष्टि किती शुद्ध व व्यापक होती तें चांगलें दिसून येतें. सामान्य हरदासी पदांप्रमाणेच ह्या पद्यांची रचना आहे.त्यांत कल्पनासौष्ठव किंवा पदलालित्य याचा लवलेशहि नाहीं. त्यांतील दोन पद्यें नमुन्यासाठी उद्धृत करतों.

"नाहीं कंठामाजी गोडी । नाहीं वक्तृत्वाची प्रौढी ॥
येथें उद्देश प्रधान । त्याशि द्यावा सकळीं मान ॥
नाहीं तालस्वरज्ञान । नाहीं गायनसाधन ॥
नाहीं कवनामाजी छंद । नाहीं प्रतिभेचाही गंध ॥
नाहीं काव्याचा अभ्यास । तरी न व्हावें उदास ॥
मित्र विनवी जेवीं भृंग । व्हावें मकरंदीं दंग ॥ "[२]

"कोणी लोटा किंवा वारा । परि येऊं तुमच्या दारा ॥
आम्ही होऊनी गोसावी । फेरी करूं गांवोगांवीं ॥
ठाईं ठाईं हाका मारूं । निजलियां जागे करूं ॥

१ विविधज्ञानविस्तार पु. ७, पृ. ११५, १२०. २ पुष्पमाला पृ. ३.

देश जननीचे बंदे । होऊनी करूं हेचि धंदे ।।
मित्र म्हणे हा निर्धार । सिद्धिदाता जगदीश्वर ।। ” [1]

विष्णुशास्त्री पंडितांनी महाराष्ट्रांतील महिलावर्गाच्या सुधारणेचा प्रश्नच प्रामुख्याने हातीं घेतला होता. तरी देखील त्यांनी समाज-जीवनाच्या अितर अंगांची कधी अुपेक्षा केली नाही. आमच्या रोमरोमांत भिनलेल्या दास्यवृत्तीची त्यांना मनापासून चीड होती. समाजांतील दैन्य आणि दुर्बलता, अन्याय आणि विषमता बघून त्यांचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत असे. म्हणूनच बदलत्या परिस्थिती-कडे लक्ष देअून आपल्या देशाच्या कल्याणासाठी आपण कसकसे प्रयत्न केले पाहिजेत याची नानातऱ्हेने ते आपल्या कीर्तनांतून लोकांना कल्पना आणून देत असत. याच दृष्टीने ज्ञानाची श्रेष्ठता, अेकीची आवश्यकता, व्यापारधंद्याचें महत्त्व, मद्यपानाचे दुष्परिणाम अित्यादि अनेकविध विषयांचा त्यांनी आपल्या पुष्पमालेंतील पद्यांत समावेश केला होता.

“भरतखंडामाजि हा भेद झाला,
नाशकारी अनुभाव पूर्ण आला ।
बोलतांना हें दुःख अतिच वाटे,
अश्रु लोटुनि सद्गदित कंठ दाटे ।।
न वदवे कांहीं जें मनांत घाटे,
परी वेगानें हृदय फार फाटे ।
अतां तरि याशी देउं या निरोप,
लावुं ऐक्याचें सर्व मिळुनी रोप ।।
सर्व भेदांचें विसरुं अतां मूळ,

---

१ पुष्पमाला पृ. ४५–४६.

माजलें हें ज्यापासुनि सर्व खूळ ।
एकमेकातें भेटुं, कडकडून,
प्रेमसागरमधिं जाउं या बुडून ॥
ज्ञातिकर्मांचा भेद असो कांहीं,
देशकार्यामधिं तया स्थान नाहीं ।
अशी वृत्ति असो सर्वदा मनांची,
जिणें होईल कीं पूर्ति कामनांची ॥''[1]

विष्णुशास्त्री पंडित यांनी मुंबअी सरकारच्या आश्रयाने "तुकारामबावाच्या अभंगाची गाथा" दोन भागांत प्रसिद्ध केली. ह्या कामीं त्यांना शंकर पांडुरंग पंडित यांचें सहकार्य लाभलें होतें. त्यांनी तळेगांव, देहू, पंढरपूर, कडूस या चार ठिकाणच्या प्रती ताडून पाहून प्रस्तुत ग्रंथांतील पाठ निश्चित केले आहेत. अशा चिकित्सक दृष्टीने ग्रंथ संपादित करण्याचा हा मराठी भाषेंतील पहिलाच प्रयत्न होय. या ग्रंथाला तुकारामबावांचें अिंग्रजी व मराठी चरित्र जोडलें आहे. मराठी चरित्र ७६ पानांचें आहे. तें बहुधा पंडितांनीच लिहिलें असावें.

विष्णुशास्त्री पंडितांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, व वाङ्मयीन कार्याचें आपण स्थूलमानाने अवलोकन केलें. स्त्रीजातीच्या न्याय्य हक्कांसाठी सतत बारा वर्षें ते जीर्णमतवादी पक्षाशीं हटातटाने झगडले. सभोवार लोकनिंदेचें काहूर अुठलें असतांहि त्यांनी कधी रेसभर देखील माघार घेतली नाही. त्यांचे विचार, अुच्चार व आचार यांमध्ये पूर्ण अेकवाक्यता होती, ही गोष्ट त्यांच्या कट्टया शत्रूलाहि मान्य

१ पुष्पमाला पृ. ४४-४५.

करावी लागेल त्यांची वेधकशक्ति व संघटनाचातुर्य अलौकिक होतें. महाराष्ट्र व गुजराथ या दोन्ही प्रांतांतील प्रमुख पुढाऱ्यांचा त्यांनी आपल्या कार्याला पाठिंबा मिळविला. ज्या ज्या वेळीं आपल्या सहकाऱ्यांचा अंगचोरपणा त्यांच्या नजरेस आला, त्या त्या वेळीं त्यांची कडक शब्दांत संभावना करण्यास त्यांनी मागेपुढे पाहिलें नाही. त्यांच्या अविश्रांत प्रयत्नांमुळेच महाराष्ट्रांत घरोघर स्त्रियांच्या प्रश्नांची चर्चा होऊं लागली. यदृच्छेने स्वतःवर प्रसंग आला असतां आपल्या तत्त्वांचें परिपालन करून त्यांनी जगाला उदाहरण घालून दिलें; आणि म्हणूनच अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील तत्त्वनिष्ठ सुधारकांच्या मालिकेंत त्यांना अग्रस्थान दिलें पाहिजे.

६

उपसंहार

गेल्या पांच प्रकरणांत भाअू महाजन, लोकहितवादी, विष्णुबावा ब्रह्मचारी, जोतीराव फुले, आणि विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या चरित्रांचें आपण थोडक्यांत समालोचन केलें. त्यावरून महाराष्ट्रांतील ह्या थोर व निष्ठावंत समाजसेवकांच्या कार्यांचें श्रेष्ठत्व कोणाहि सुबुद्ध वाचकाच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहणार नाही. मालापूर्व मराठी वाङ्मयांतील बहुतेक ग्रंथ व नियतकालिकें आज दुर्मिळ झालीं आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथांतील विवेचनात पुष्कळच अपूर्णता राहिली आहे याची मला जाणीव आहे. परंतु सध्या उपलब्ध असलेल्या अर्धवट व अपुऱ्या साधनांच्या आधाराने कां होअीना, ह्या महापुरुषांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाची व अुज्ज्वल कार्याची लोकांना थोडीतरी कल्पना आणून द्यावी या अुद्देशानेच मीं हें काम हातीं घेतलें. अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या अितिहासाविषयीं बोलतांना सामान्य सुशिक्षितांतहि न्यायमूर्ति रानडे व विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यापासूनच आरंभ करण्याचा परिपाठ पडला आहे. रानडे-चिपळूणकरांच्या सार्वजनिक कार्याबद्दल सर्वांनाच आदर आहे. परंतु त्यांच्याहि अगोदर, अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींत, यशापयशाची फिकीर न करतां ज्यांनी समाजहितासाठी केवळ कर्तव्यबुद्धीने आपल्या हाडाचीं काडें केलीं

त्यांची अुपेक्षा करणें मुळींच अिष्ट नाही. त्यांच्या कार्याचा अुगम जरी कितीहि लहान असला तरी निष्ठा, धैर्य, त्याग, चिकाटी अित्यादि गुणांत त्यांची बरोबरी करणारे कार्यकर्ते ह्या काळांतहि फार थोडे आढळतील. अव्वल अिंग्रजींत महाराष्ट्रदेश थंड गोळा होअून पडला होता; व रानडे-चिपळूणकरांनीच प्रथम त्याला पुन्हा चेतना दिली; अशा खोट्या कल्पनेने आपण पूर्वीच्या श्रेष्ठ कार्य-कर्त्यांकडे कधी ढुंकूनहि पाहिलें नाही. भाअू महाजन यांचें नांव देखील अद्याप पुष्कळांनी अैकलें नसेल. विष्णुबावा ब्रह्मचारी, जोती-राव फुले, विष्णुशास्त्री पंडित यांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. परंतु तीं त्यांच्या आप्तेष्टांनी किंवा अंधभक्तांनी लिहिलेलीं असल्या-मुळे साहजिकच त्यांत चिकित्सेचा भाग कमी आहे. लोकहितवादी व जोतीराव फुले यांचीं नांवें जरी लोकांच्या परिचयाचीं असलीं, तरी त्यांच्याकडे पाहण्याचा अुच्चवर्णीयांचा दृष्टिकोन पूर्वग्रहदूषित आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या प्रतिभासंपन्न व लोकप्रिय लेखकाने या दोघांवरहि आपल्या अुथळ, असंबद्ध व अेकांगी टीकेचें हुकमी हत्यार अुपसल्यामुळे वरिष्ठ वर्गांत त्याच्याबद्दल पुष्कळच गैर-समज दृढमूल झाले, आणि अजूनहि ते बहुतांशीं कायम आहेत. वास्तविक पाहतां या सर्वांना दिवंगत होअून आज पन्नासाहून अधिक वर्षें झालीं आहेत. काळहि पुष्कळ बदलला आहे. त्या वेळच्या वादांची तीव्रता दिवसानुदिवस कमी होत चालली आहे. त्यापेक्षा जास्त व्यापक व मूलग्राही प्रश्नांची आपण आज मीमांसा करूं लागलों आहोंत. तेव्हा तत्कालीन अुभय पक्षांचा अभिनिवेश दृष्टीआड करून निर्विकार मनाने पंडित-फुले-लोकहितवादीप्रभृति सुधारकांच्या कार्याचें मूल्यमापन करण्याचा काळ आता निःसंशय आला आहे.

आपल्या समोवतालच्या परिस्थितीचा बारकाअीने विचार करून महाजन-लोकहितवादीप्रभृति विचाराग्रणींनी लोकशिक्षणाचें कार्य प्रथम हातीं घेतलें. आपल्या समाजाची कुवत त्यांना कळून चुकली होती. अिंग्लंडसारख्या प्रगत व बलाढ्य राष्ट्राशीं आपली गांठ आहे या गोष्टीकडे त्यांनी डोळेझाक केली नाही. आपला समाज समर्थ व सुसंघटित झाल्याशिवाय स्वातंत्र्यसंपादनाच्या नुसत्या पोकळ वल्गना करण्यांत कांही हशील नाही हें ते जाणून होते. स्वतःच्या क्षुद्र स्वार्थाची त्यांनी कधी पर्वा केली नाही; पण समाजाच्या हिताकडे दृष्टि ठेवून प्रत्येक पाअूल विचारपूर्वक टाकण्याची त्यांनी पहिल्यापासून दक्षता राखली. लोकनिंदेची क्षिति न बाळगतां त्यांनी आपल्या समाजांतील दोषांची निर्भीडपणें चिकित्सा केली. अिंग्रजांपासून आपणांस पुष्कळच गोष्टी शिकल्या पाहिजेत असें त्यांना प्रामाणिकपणें वाटत होतें. कालिदास-पाणिनी कितीहि श्रेष्ठ असले, अशोक-चंद्रगुप्त कितीहि पराक्रमी असले, तरी आम्ही आज दुर्बल व पंगु आहोंत हें शल्य त्यांच्या चित्तांत सारखें सलत होतें. म्हणून पूर्वजांच्या गतकालीन वैभवाचे गोडवे गाअून त्यांनी प्रतिगामी पांढरपेशा वर्गाची कधी खुशामत केली नाही. आपल्या समाजाला कसलाहि रोग जडलेला नाही. 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' या जगराहटीप्रमाणेच आपण पारतंत्र्यांत खितपत पडलों आहोंत; आपल्या अवनतीला आपले दुर्गुण व मूर्खपणा फारसा कारणीभूत झाला आहे असें नाही; अशा तऱ्हेची भ्रामक विचारसरणी प्रगट करून त्यांनी आपली स्वतःची व लोकांची फसवणूक केली नाही. सवंग लोकप्रियतेचा मोह झुगारून देअून त्यांनी जनतेला आत्मपरीक्षण करण्यास प्रवृत्त केलें. परंपरागत रूढ कल्पनांवर

आघात केल्यामुळे महाजन, लोकहितवादी, विष्णुबावा, फुले, पंडित या व्यक्ति जरी कांही काळ अज्ञात राहिल्या, तरी त्यांच्या तत्त्वांना समाजाने आज मान्यता दिली आहे. यांतच त्यांचा खरा मोठेपणा आहे.

हे पांचहि जण खरेखुरे समाजसुधारक होते. त्यांच्या भूमिका जरी भिन्न असल्या तरी त्या परस्परांना पूरक होत्या. भाअू महाजन यांनी ज्ञानप्रसाराच्या कार्यांत आपलें मन घातलें व मराठी नियतकालिकांची परंपरा सुरू केली. त्याबरोबरच भ्याड व नादान बनलेल्या आमच्या लोकांचा स्वाभिमान जागृत करून कायद्याच्या कक्षेंत राहून कां होअीना, पण त्यांना अन्यायाविरुद्ध ओरड करण्यास शिकविलें. स्वार्थी व संकुचित वृत्ति सोडून देअून प्रत्येक प्रश्नाचा राष्ट्रीय दृष्टीने विचार करण्याची लोकहितवादींनी दिशा दाखवून दिली. खिस्ती आक्रमणाला यशस्वी रीतीने तोंड देअून विष्णुबावांनी वैदिक संस्कृतीबद्दल लोकांच्या मनांत अभिमान अुत्पन्न केला. तसेंच जगांतील अन्याय व विषमता यांचें निर्मूलन झाल्याशिवाय मनुष्यजात सुखी होणार नाही असा आपला ठाम सिद्धान्तहि त्यांनी लोकांपुढे आग्रहाने मांडला. जोतीराव फुल्यांनी दलितवर्गाचें दुःख वेशीवर टांगलें, अितकेंच नव्हे तर त्यांची संघटना करून सामाजिक विषमतेविरुद्ध जोराची मोहीम सुरू केली. पंडितांनी जुन्या व नव्याचा समन्वय करून स्त्रीजातीच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आपलें शक्तिसर्वस्व खर्च केलें. अशा प्रकारें या पंचकापैकी प्रत्येकाचें कार्यक्षेत्र जरी वेगवेगळें होतें तरी समाजाच्या कल्याणासाठीच ते सर्वजण रात्रंदिवस झटत होते यांत तिळमात्र संशय नाही. मात्र त्यांची समाजाची कल्पना जातिभेदाच्या किंवा वर्णभेदाच्या भावनेने विकृत

झालेली नव्हती. सगळ्या जनतेच्या सुखदुःखाशीं ते समरस झालेले होते. त्यामुळे भूतकालावर अवास्तव भर न देतां त्यांनी भविष्य-कालाकडे आपली दृष्टि स्थिर केली होती. म्हणून मूठभर अुच्च-वर्णीयांच्या स्वार्थी व संकुचित वृत्तीवर त्यांनी सणसणीत कोरडे ओढले, व समाजाच्या सर्व थरांतील लोकांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा व्हावा अशा अुच्च आकांक्षेने प्रेरित होअून आपल्या कार्याची दिशा आंखली. हा दृष्टिकोन पिढ्यानपिढ्या सगळया समाजाला आपल्या हुकमतींत ठेवूं पाहणाऱ्या अुच्चवर्णीयांच्या पचनीं पडणें शक्यच नव्हतें. तेव्हां साहजिकच त्यांनी ह्या लोकसेवकांच्या बहुमोल कार्याची संभावितपणें अुपेक्षा केली. ज्या दलितवर्गाची कड घेअून फुले-लोकहितावादी प्रभृतींनी आपला झगडा आमरण चालविला, त्याला ह्या काळीं त्यांच्या कार्याची थोरवी करण्यासारखी स्थिति नव्हती; मात्र दिवसानुदिवस जसजशी जनतेंत जागृति होअील तसतसें त्यांच्या कार्याचें महत्त्व लोकांच्या निदर्शनास आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

आधारभूत ग्रंथ व नियतकालिकें

अरुणोदय— बाबा पद्मनजी
आजकालचा महाराष्ट्र— प्रभाकर पाध्ये, श्री. रा. टिकेकर
निबंधमाला— वि. कृ. चिपळूणकर
नेटिव ओपीनियन १८७१
पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीचे रिपोर्ट
बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र— बा. ना. देव
मराठी गद्याचा अिंग्रजी अवतार— द. वा. पोतदार.
मराठी नियतकालिकांचा अितिहास— रा. गो. कानडे
महात्मा जोतीराव फुले— प. सि. पाटील
लोकहितवादी— ग. ह. केळकर
लोकहितवादी यांचें चरित्र— कृ. ना. आठल्ये
विधवाविवाहखंडनाचा साद्यंत अितिहास— दप्तरदार आणि बेडेकर
विविधवृत्त १९३३
विविधज्ञानविस्तार पु. ५, ७, १०, ११, २२
विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यांचें चरित्र— श्री. स. पंडित
विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांचें चरित्र— रा. पां. आजरेकर
समुद्रकिनारीचा वादविवाद— जी. बोएन्
ज्ञानप्रकाश— १८५२–५८

Catalogue of Marathi and Gujarati printed books in the library of the British Museum, 1892
Official Writings of Mountstuart Elphinston, edited by G. W. Forest
Recollections of My Early Missionary Life—Rev. J. Murray Mitchell
Reports of the Board of Education
The History of Protestant Missions— Rev. M. A. Sherring.
The Literary Work of the American Marathi Mission— Rev. Henry J. Bruce.

८

संदर्भ-सूचि

آخری درج شدہ تاریخ پر یہ کتاب مستعار
لی گئی تھی مقررہ مدت سے زیادہ رکھنے کی
صورت میں ایک آنہ یومیہ دیرانہ لیا جائیگا۔

کتب خانہ
جامعہ عثمانیہ

۱۔ اراکین مجلس اعلیٰ، مجلس رفقا، مجلس انتظامی، مجالس شعبہ جات و نصاب پانچ کتابیں ایک ماہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۲۔ اساتذہ جامعہ عثمانیہ و کلیہ جات ملحقہ و گزیٹڈ عہدہ داران جامعہ اور اراکین دارالترجمہ دس کتابیں ایک ماہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۳۔ طیلسانین رجسٹر شدہ دو کتابیں، بی۔ اے اور انٹرمیڈیٹ کے طلبہ تین کتابیں، ایم۔ اے، ال ال بی و تحقیقاتی جماعتوں کے طلبہ پانچ کتابیں دو ہفتہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے۔

۴۔ مدت مقررہ پر کتابیں واپس نہ ہوں تو طلبہ سے بحساب ایک آنہ یومیہ فی کتاب جرمانہ لیا جائیگا۔

۵۔ بشرط موقع کتابیں کرر جاری کی جا سکیں گی مگر اس غرض کے لئے کتب خانہ میں کتاب کا لانا لازم ہے۔

۶۔ کتابیں گم یا خراب ہو جائیں تو مستعیر پر ذمہ داری عائد ہوگی۔

۷۔ کتابوں پر کسی قسم کا نشان سیاہی یا پنسل سے نہ لگایا جائے۔

۸۔ قلمی نسخے اور حوالے کی کتابیں جاری نہ ہوں گی۔